

103.505

SUTIESKA

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ŠESNAESTA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA PRVA

UREĐIVAČKI ODBOR

Milinko ĐUROVIĆ, Jovan LUKOVIĆ,
Nikola LJUBIČIĆ, Kiril MIHAJOVSKI, Pero MORAČA,
Rade PEHAČEK, Branko PEROVIĆ, Fabijan TRGO
Milisav PEROVIĆ — odgovorni urednik

SUITJESKA

INICIJATIVNI ODBOR

Cana BABOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Pavle JAKŠIĆ,
Duro KLADARIN, Dušan KOSTIĆ, Vicko KRSTULOVIĆ, Ivan KUKOČ,
Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Tanasije MLADENOVIĆ,
Miljan NEORIĆIĆ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Koča POPO-
VIĆ, Velimir TERZIĆ, Mijalko TODOROVIĆ, Ljubo VUČKOVIĆ

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA

Beograd

Inv. Br.: 103.505

Sign.:

PIŠU UČESNICI

SUTJESKA

ZBORNIK RADOVA

KNJIGA PRVA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD 1958

GLAVNI UREDNIK

Milinko ĐUROVIĆ

UREDNICI

Milisav PEROVIĆ i Radomir PETKOVIĆ

LIKOVNI PRILOZI

*Đorđe ANDREJEVIĆ-KUN, Ismet MUJEZINOVIĆ, Marijan DETONI,
Branko ŠOTRA, Pivo KARAMATIJEVIĆ, Franjo MRAZ, Nikolaj
PIRNAT, Oton POSTRUŽNIK, Nikola MARTINOSKI*

*Naslovna strana i inicijali
BRANKO ŠOTRA*

*Izbor likovnih priloga
PIVO KARAMATIJEVIĆ*

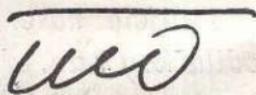
i koji smo bili učesnici ove nadčovječanske herojske borbe, vođene na uskom prostoru Crne Gore, Sandžaka i Tjentišta protiv daleko nadmoćnijih njemačkih, talijanskih i bugarskih okupatorskih trupa, nosimo u svojim srcima likove heroja koji su u toj borbi dali svoje živote. Naše riječi i pera mogu dati samo blijede fragmente ili uopštenu sliku jednog najvažnijeg i najslavnijeg dijela naše krvave narodne epopeje u toku Oslobođilačkog rata.

Prema tome, i ova knjiga samo je jedan mali i skromni prikaz tih herojskih dana naše Narodnooslobodilačke borbe, a svi preživjeli borci dužni su da opišu sve najvažnije momente iz te borbe. To je njihova dužnost ne samo prema palim drugovima, već i prema sebi, i prema historiji naše teške četvorogodišnje borbe. Niko od nas ne bi mogao dati jednu približno vjernu i cjelovitu sliku te borbe, ali svi preživjeli borci iz svojih sjećanja mogu stvoriti materijale koji će se dopunjavati i oblikovati jednu vjernu cjelinu.

Naša strategija i taktika u toj borbi, kao i strategija i taktika neprijatelja, već su manje-više poznate, ali

*mnogi i mnogi tragični i herojski momenti iz te borbe
malo su poznati našim narodima. A baš to je najvažnije
za naša sadašnja i buduća pokoljenja, jer ona treba da
se napajaju vrlinama mladića i djevojaka koji su se gladni,
slabo odjeveni i do smrti iznurenii borili i umirali herojskom
smrću, sa vjerom da time doprinose ljepšem i sretnijem životu novih pokoljenja.*

*Kako će se današnje i buduće generacije najbolje
odužiti onima koji danas leže u grobu na Tjentištu i brdima u okolini? One se mogu odužiti samo time što će
uvijek misliti na njih i cijeniti žrtve koje su date da bi
sadašnja i buduća pokoljenja bila sretnija, što će cijeniti
i čuvati velike tekovine naše narodne Revolucije, što će
gajiti one ideale za koje su pale stotine hiljada boraca
Narodnooslobodilačke borbe, što će produžiti upornu
borbu za ostvarenje socijalizma, što će čuvati i gajiti najveću tekovinu te naše borbe — bratstvo i jedinstvo naših naroda.*

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized letters, likely belonging to the author or a witness. It is positioned above a horizontal line.

Branko Šotra: KANJON SUTJESKE (drvorez)

I

BITKA NA SUTJESCI¹

itka na Sutjesci bila je najpresudniji događaj Narodnooslobodilačkog rata. Ona se odigrala posle dve godine našeg rata i revolucije, kada je Narodnooslobodilačka vojska već bila čvrsto stala na svoje noge, kad je, posle slavne bitke na Neretvi, bila potpuno dorasla da se ponovo uhvati u koštač sa odabranim okupatorskim divizijama na jugoslovenskom ratištu.

Krajem 1942 i početkom 1943 godine, posle poraza nemackih snaga kod Staljingrada i posle uspešne anglo-američke ofanzive u Africi, strategiska inicijativa prešla je u ruke anti-hitlerovske koalicije. Očekujući preokret u daljem vođenju rata, nemačka Vrhovna komanda morala je preduzeti nove meré za odbranu »evropske tvrđave«, naročito na jugoistoku, na Balkanu, gde je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije predstavljala značajan vojno-politički faktor, te je mogla imati veliki uticaj na operacije u slučaju anglo-američkog iskrcavanja u Grčkoj ili na Jadranu. Zato je Hitler još u novembru

¹ Ova bitka obuhvata tridesetodnevna borbena dejstva na velikom prostranstvu Crne Gore, severoistočne Hercegovine i jugoistočne Bosne. Ali, pošto su se presudni dogadaji odigrali u dolini Sutjeske i na Zelengori, može se uzeti naziv *Bitka na Sutjesci*. Neprijateljska komanda je ova dejstva nazvala operacijom »Švarc«, a kod nas su poznata i pod imenom *Peta neprijateljska ofanziva*.

1942 odlučio da uništi »Titovu državu« i njenu vojsku.¹ U tom cilju trebalo je u prvoj polovini 1943 godine, udruženim nemacko-italijanskim snagama i svim raspoloživim kvislinškim formacijama na jugoslovenskom ratištu, preduzeti odlučujuće ofanzivne operacije. Nemci su težili da i protiv naše vojske primene svoju omiljenu, dobro poznatu operativno-strategisku koncepciju »okružiti i uništiti«. Ta ideja okruženja i uništenja Narodnooslobodilačke vojske dobila je, u strategiskom smislu, svoje puno oličenje u poznatim ofanzivnim operacijama »Vajs 1«, »Vajs 2« i »Švarc«, koje su naizmenično trajale skoro celu prvu polovinu 1943 godine — poznate pod imenom *Četvrti i Peta neprijateljska ofanziva*.

Posle tromesečnih borbi u Bosanskoj Krajini, Lici, Kordunu, Baniji, i posle istoriske Bitke na Neretvi, namera nemačke Vrhovne komande o uništenju Narodnooslobodilačke vojske u »Titovoj državi« nije se ostvarila.

NEMAČKI OPERACISKI PLAN

Prodor Glavne operativne grupe, posle Bitke na Neretvi (u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi) i bitke na Drini, u Crnu Goru i Sandžak i njena dalja orijentacija ka jugoistoku, prema glavnim balkanskim komunikacijama Beograd — Solun i Beograd — Sofija, tj. u pozadinu potencijalnog grčkog fronta, ozbiljno su zabrinuli nemačku Vrhovnu komandu. Zbog toga je ona odlučila da produži ofanzivne operacije radi uništenja naše Glavne operativne grupe na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine. U operaciskom planu za Petu ofanzivu (»Švarc«), osnovna ideja nemačke Komande Jugoistoka bila je: sa kružne operaciske osnovice Mostar — Trebinje — Nikšić — Podgorica — Andrijevica — Berane — Pljevlja — Goražde — Kalinovik najpre okružiti Glavnu operativnu grupu u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, a zatim, koncentričnim nastupanjem, pretvoriti operativno okruženje u taktičko stezanje radi njenog potpunog uništenja na prostoru između Pive, Tare i Durmitora.²

² Planirajući ovu operaciju, nemačka Vrhovna komanda je predvidela razoružanje četnika, jer je prepostavljala da bi četničke jedinice stale na stranu saveznika u slučaju njihovog iskrcavanja na Balkan.

Izvanredno težak položaj Glavne operativne grupe u Crnoj Gori i Sandžaku — krajnje nepovoljan brojni odnos snaga (oko 115.000 : 18.000), veoma skučen i nepogodan prostor za manevrovanje i organizovanje odbrane — pružao je neprijatelju veoma povoljne izglede za potpuno ostvarenje njegove namere. Poučena iskustvom iz prethodne ofanzive, nemačka komanda je, skoro čitavu prvu polovinu maja, u najvećoj tajnosti vršila svestrane organizacione i materijalne pripreme i osposobljavala svoje divizije za vođenje operacija na brdsko-planinskom zemljištu.

Prema osnovnoj zamisli nemačkog operaciskog plana trebalo je prvo spriječiti prođor naših glavnih snaga u Srbiju, zatim brzo zatvoriti obruč oko njih i, nanoseći glavni udar sa istoka, sužavati taj obruč sve do njihovog konačnog uništenja u uglu između Pive i Tare. Za izvršenje ove zamisli, komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj general Liters,³ imao je sledeće snage: 118 lovačku diviziju (još u preformiranju, te stoga samo do 60% spremnu za upotrebu), SS diviziju »Princ Eugen«, 1-vu brdsку diviziju, nepotpunu 369 pešadijsku diviziju, ojačani 724 pešadijski puk, puk »Brandenburg« i 569 motorizovani pionirski bataljon.

U ovoj bici su učestvovali i sledeće okupatorske snage: 61 i 63 bugarski pešadijski puk (za osiguranje) i italijanske divizije »Taurinense«, »Ferara« i glavnina divizije »Venecija«. Osim toga, za podršku je bila angažovana neprijateljska avijacija sa aerodroma u Sarajevu, Mostaru i Podgorici.

Da bi ostvarili iznenadenje, Nemci su, u najvećoj tajnosti ovako grupisali svoje snage: jedan puk 369 divizije zanoćio je 14 maja uveče u Foči, Ustikolini i Goraždu, dok su njeni ostali delovi pristizali (63 i 61 bugarski puk, koji su se nalazili kod Mokre Gore i Vardišta, bili su privremeno stavljeni pod komandu ove divizije); 118 lovačka divizija: 750 puk u Foči, 738 puk u Konjicu i ostali delovi severno od Trnova; 4 domobremska lovačka brigada (u operativnom pogledu potčinjena 118 diviziji) bila je u pokretu od Vrela Bosne ka Foči; SS divizija

³ General Liters bio je određen za glavnokomandujućeg svih neprijateljskih snaga u Četvrtoj (u Bici na Neretvi) i Petoj ofanzivi (u Bici na Sutjesci).

»Princ Eugen« od Ljubuškog do Širokog Brijega; 1-va brdska divizija — 98 puk kod Mojkovca i 99 puk kod Kolašina; puk »Brandenburg« u Andrijevici; ojačani 724 puk (104 divizije) kod Prijepolja i Brodareva.

Italijanske divizije su još od ranije bile ovako raspoređene: »Taurinense« u rejonu Pljevlja — Prijepolje; »Ferara« u rejonu Nikšić — Danilovgrad; »Venecija« na prostoriji Berane — Bijelo Polje — Kolašin; trupe Podgoričkog garnizona na prostoru Podgorica — Spuž. Neke od njih su samo delimično učestvovalle u prvoj fazi ofanzive.

Pored ovih snaga, u primorskom pojusu, od albanske granice do donjeg toka Neretve, nalazile su se ove italijanske divizije: »Emilia« u Boki Kotorskoj; »Peruđa« na prostoru Vilusi — Bileća — Trebinje; »Murđe« oko Dubrovnika i »Marke« u donjem toku Neretve, od Mostara do Metkovića.⁴ Tako su Nemci, pored četiri nemačke i tri italijanske divizije, jedne nemačko-bugarske borbene grupe jačine divizije, jedne domobranske brigade, jednog nemačkog puka za specijalnu upotrebu i jednog motorizovanog pionirskog bataljona u prvoj liniji, imali i 117 diviziju u rejonu Sarajeva i 373 diviziju u dolini Neretve.

PLAN VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ⁵

Pošto je u to vreme Glavna operativna grupa, u skladu s planom Vrhovnog štaba, bila orijentisana ka Kosovu, Metohiji i Toplici, iznenadni početak neprijateljske ofanzive zatekao je naše snage u sledećem rasporedu:

⁴ Kako ove italijanske snage nisu bile potčinjene nemačkoj komandi, to Nemci od njihovog učešća, naročito u prvoj fazi operacija, nisu imali neke veće koristi. One su stupile u akciju sa zakašnjenjem, zbog poznatog nemačko-italijanskog antagonizma koji je dolazio, ukoliko se bližio kraj ratu, sve više do izražaja. Musolini je tek 22 maja naredio guverneru Crne Gore Pirciju Biroliju da italijanske divizije učestvuju u operacijama, da se Italija ne bi izložila opasnostima koje bi prestatljalo ustaničko područje u vreme eventualnog iskrcavanja anglo-američkih trupa u Grčkoj. U tom cilju su general Liters i guverner Pircio Biroli krajem maja stvorili plan o zajedničkim operacijama, i to samo za prvu fazu, tj. u slučaju prodora partizana ka jugoistoku, no, kao što je poznato, italijanske jedinice učestvovalle su u operacijama zajedno sa nemačkim snagama sve do kraja ofanzive.

⁵ U periodu Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, organizacija Vrhovnog štaba NOV i POJ bila je sledeća: (vidi str. 8 i 9).

— jedinice *Prve proleterske divizije*: Prva proleterska brigada zapadno od Bijelog Polja; Treća krajiška severno od Mojkovca, na desnoj obali potoka Lepešnice i levoj obali Ravne Rijeke do Bijelog Polja; Treća sandžačka na komunikaciji Pljevlja — Prijepolje, u rejonu Mihajlovica — Jabuka; Treća dalmatinska zapadno od Pljevalja, oko Vikoča i Zavajita;

— jedinice *Druge proleterske divizije*: Četvrta proleterska (crnogorska) brigada orijentisana zapadno od Kolašina, ka D. Morači; Sedma krajiška, iz rejona G. i D. Lipova, držala je jugoistočne padine Sinjajevine; Druga dalmatinska bila je istočno od Šavnika, oko Boana i Bara (Druga proleterska brigada je već bila ušla u sastav Drinske operativne grupe, izuzev dva bataljona koji su sa Lipove Ravni zatvarali pravac od Nikšića);

— *Treća udarna divizija* na prostoru od Pivske Župe do Nikšića: Deseta hercegovačka brigada zatvarala je pravce Avtovac — Čemerno i Avtovac — Goransko, Peta crnogorska pravac Nikšić — Šavnik, a Prva dalmatinska pravac Nikšić — Pivska Župa (preko Javorka);

— *Udarna grupa bataljona* (tri bataljona) iz sastava Četvrte i Pete crnogorske brigade prodirala je ka Bioču;

— *Sedma banjska divizija* (Sedma, Osma i Šesnaesta brigada) bila je na maršu od Ćureva (sa Sutjeske) ka Pljevljima;

— *Drinska operativna grupa* osiguravala je Glavnu operativnu grupu sa pravca Drine, od Foče:⁶ Druga proleterska brigada (bez 2 bataljona) na Crnom Vrhu i Šćepan Polju, Šesta istočnobosanska južno od Goražda i Majevička na Ifsarу i Kruščici, kod Ustikoline.

Centralna bolnica: u selima Čelebiću, Zavajitu, Koljevcu, Slatini i, manjim delom, oko Šćepan Polja.

U to vreme su naše snage već bile otpočele ofanzivna dejstva kod Kolašina, prema istoku. Tu su se sudarile sa 1 brdskom nemačkom divizijom, koja je dolazila sa istoka, tako da obostrana dejstva u dolini Tare i Lima imaju karakter žestokih susretnih borbi, koje su se po nas nepovoljno razvijale.

⁶ Nemci su već 5 maja deblokirali italijansku posadu u Foči i ovu zaposeli svojim snagama (trupe 369 legionarske divizije).

Zbog slabe obaveštajne i izviđačke službe, Vrhovni štab je tek 18. maja uočio opasnost koja preti Glavnoj operativnoj grupi od brižljivo pripremljene neprijateljske ofanzive. Ta opasnost je bila utoliko veća što se Glavna operativna grupa, sa огромним brojem ranjenika i bolesnika, nije mogla probiti u Srbiju, kako je to bilo ranije predviđeno. Zato je vrhovni komandant Tito doneo odluku da težište operacija prenese sa jugoistoka na severozapad, tj. da se celokupnim snagama što

V R H O V N I

OPERATIVNI OTSEK	OBAVEŠTAJNI OTSEK	EKONOMSKI OTSEK	VOJNOSUDSKI OTSEK
a) Sekcija za pripremu i izvođenje operacija	a) Sekcija za obaveštavanje (priključivanje podataka) o neprijatelju na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji	a) Sekcija za naoružanje i ubojnu opremu	Zadatak: Stara se o organizaciji pravosuda u vojsci. Vodi istragu po krivičnim delima i, na osnovi dostavljenog istražnog materijala, donosi presude.
b) Sekcija za organizaciju, formaciju i mobilizaciju vojske	b) Sekcija za kontrašpijunažu na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji	b) Sekcija za ishranu i dotiranje hrane	Članak 1. Članak 2. Država vezu sa Op. otsekom i Komisijom za borbu protiv pete kolone.
c) Sekcija za nastavu i obuku		c) Sekcija za odeću i obućnu opremu	

NAPOMENA: Na čelu otseka nalazi se šef otseka, koji je odgovoran za rad i odgovoran svome šefu otseka.

Prema ranijoj odluci Centralnog komiteta KPJ, u Vrhovnom štabu je, jeva naše zemlje. Od njih su, kao učesnici na raznim dužnostima, u Bici na vačević, Sava Orović, Sreten Žujović, Milovan Đilas, Rade Hamović i Vlada

Dužnost otsutnog načelnika Vrhovnog štaba vršio je Velimir Terzić, a (Radeno prema originalu, koji se nalazi u Arhivu Vojnog istoriskog insti-

pre probije u istočnu Bosnu i izbegne uništenje. I spasavanje ranjenika i bolesnika moralo je uticati na donošenje odluke. Taj veliki politički i operativni problem imao je ogromnog uticaja i u novostvorenoj situaciji. Iako je kasnije evoluirala prema razvoju situacije, ideja o proboru Glavne operativne grupe u istočnu Bosnu nije se bitno izmenila. Ona se, u suštini, može ovako formulisati: oslanjajući se na planinske masive Durmitora, Vojnika, Golije i Maglića i na reke Pivu, Taru i

Š T A B

POZADINSKI OTSEK	TEHNIČKI OTSEK	SANITETSKI OTSEK	KOMISIJA ZA BORBU PROTIV PETOKOLONAŠA
<p>Zadatak: Organizuje komande područja i komande mesta i vođi nadzor i kontrolu nad njihovim radom. U svom radu upravlja se po naредbi VŠ od septembra 1942. g.</p>	<p>SEKCIJE:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) Građevinska (za građenje puteva, vojnih objekata i naselja) b) Poštansko-telefonska (za održavanje i izgradivanje telefonskih linija) c) Saobraćajna (za organizaciju tranzitnog i lokalnog saobraćaja na oslobođenoj teritoriji) d) Industriska (za organizaciju i nadzor nad pilanama, mlinovima, fabrikama kože itd.) 	<ul style="list-style-type: none"> a) Referent za sanitet operativne vojske b) Referent za bolnice c) Referent za epidemiologiju (zarazne bolnice) d) Referent za apotekarstvo 	<p>Zadatak: Vodi borbu protiv pete kolone i narodnih neprijatelja svih vrsta. Održava tesnu vezu sa Ob. otsekom i Vojnosudskim otsekom.</p>

rad u svome otseku. Svakom sekcijom u otseku rukovodi jedno lice, kao referent pored Vrhovnog komandanta druga Tita, bilo još 19 rukovodilaca iz raznih kraja Sutjesci bili: Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović, Peko Dapčević, Sava Kožičević. njegov pomoćnik bio je Pavle Ilić. tuta JNA).

Drinu, naše snage, grupisane između Čeotine i Pive, izvršiće proboj iz okruženja na otseku Foča—Sutjeska—Maglić, zatim će energično produžiti operacije na severozapad, ka dolini Save; istovremeno, deo snaga će se orijentisati na neprijateljske komunikacije Sarajevo—Brod i Sarajevo—Mostar. U tom cilju je posle 19 maja izvršeno pregrupisavanje naših snaga za proboj iz okruženja.

Bitka na Sutjesci, koja je trajala od 15 maja do 15 juna, može se podeliti u pet faza. *Prva faza* obuhvata obostrana borbena dejstva od 15 do 20 maja. Neprijatelj je težio da spreči prodor naših snaga na istok i jugoistok i da otpočne operativno okruženje, dok su naše snage nastojale da, u duhu ranijeg plana, prodru u Srbiju. Težište ovih dejstava bilo je u dolini Morače, Lima i Tare, gde su se u to vreme već nalazile naše glavne snage (Prva, Druga i Treća divizija). *Druga faza* obuhvata borbe od 21 do 27 maja, posle odluke Vrhovnog štaba o povratku Glavne operativne grupe u Bosnu. Dok su naše snage na sektoru Foča pokušavale da se probiju preko Drine u istočnu Bosnu, neprijatelj je nastavljaо sužavanje obruča. *Treća faza* obuhvata obostrana dejstva od 27 maja do 3 juna, tj. dejstva posle odluke Vrhovnog štaba o proboru preko Sutjeske. Naše snage su izbile na Sutjesku, a neprijatelj je operativno okruženje pretvorio u taktičko stezanje. *Četvrta faza* obuhvata dejstva od 4 do 9 juna, tj. izbijanje glavnine Glavne operativne grupe na Zelengoru, odnosno zbijanje naših snaga na nazući prostor — onaj između Pive, Sutjeske i Zelengore. *U petoj fazi*, od 10 do 15 juna, naše snage su se sa Zelengore probile na Jahorinu, a neprijatelj je na Sutjesci potpuno okružio i razbio Treću diviziju.

Postavlja se pitanje: kakve su bile naše operativne mogućnosti za vođenje jedne tako velike operacije, protiv toliko nadmoćnog neprijatelja, pre no što se ova sudbonosna bitka rasplamsala od Lima i Tare, na istoku, do Jahorine i Zelengore, na zapadu? Te mogućnosti, svakako, nisu bile velike, naročito zbog prednosti koju je neprijatelj stekao iznenadnim početkom ofanzive. Naše teškoće su bile potencirane i gubitkom znatnog vremena u očekivanju najavljenog dolaska engleske vojne

misije. Zato je i duže zadržavanje Vrhovnog štaba na Crnom Jezeru pod Durmitorom bilo povezano sa sačekivanjem toga dolaska, iako je, u vezi sa donesenim odlukama, operativna situacija tih dana nalagala da se Vrhovni štab pomeri bliže severozapadu. Ali, za sve vreme operacije, najveći problem pretstavljadi su ranjenici — njihovo spasavanje od uništenja. Razumljivo je da se Glavna operativna grupa mogla probiti — masiranim snagama, na bilo kojem delu neprijateljskog operativnog obruča, pa i kasnije, u junu — samo bez ranjenika. Na tako nešto nije se ni pomicljalo u Vrhovnom štabu. Na sva planiranja, sve direktive i zapovesti koje su tokom čitave operacije izdavane iz Vrhovnog štaba, i na celokupno rukovođenje Bitkom na Sutjesci od strane Vrhovnog komandanta, posebno je uticao problem spasavanja ranjenika.

Posle danonoćnih tromesečnih borbi u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, tj. posle bitaka na Neretvi i na Drini, jedinice Glavne operativne grupe bile su premorene, proređene, bez hrane i municije, i opterećene ogromnim brojem ranjenika i bolesnika. Vrhovni štab je uvideo potrebu da im — posle izbijanja naših prethodnica na Lim i gornji tok Tare — treba dati kraći odmor, reorganizovati ih i popuniti, i stvoriti sigurnu operacisku osnovicu u Crnoj Gori i Sandžaku da bi se odatle otisnule u ofanzivu prema Kosmetu i Toplici. Međutim, ova neprijateljska ofanziva zatekla nas je na prostoriji koja je svojim stvorom i oblikom (planine Durmitor, Vojnik, Maglić), naročito ispresecanošću, znatno sputavala slobodu našeg manevrovanja, a omogućavala neprijatelju (koji je imao bolju organizaciju i formaciju jedinica, opremu i naoružanje prilagođene planinskom zemljištu) da brže i lakše zatvori obruč oko naših snaga. Neprijatelj je imao te prednosti, ali je naša revolucionarna vojska imala druge prednosti: iskustvo, snalažljivost, upornost, inicijativu, bezgranično poverenje u Vrhovnog komandanta i Komunističku partiju, onaj borbeni moral koji je u ovoj bici, kao i u ranijim, imao odlučujuću ulogu.

Tako smo bili prinuđeni, protivno načelima naše ratne veštine, protivno strategiji naše Revolucije, da prihvatimo odlučujuću bitku pod krajnje nepovoljnim uslovima za nas, bitku

koju niko od nas nije želeo u takvim okolnostima. Ali, uzvišeni ciljevi i interesi naše Revolucije, iznad svega briga za čoveka, borba za spas ranjenika, kao najviši moralni zakon, imperativno su nalagali da se prihvati i povede bitka na Sutjesci i pod takvim nepovoljnim uslovima.

TOK OPERACIJA

PRVA FAZA (15—20 MAJ): POKUŠAJ PRODORA PREMA ISTOKU — POČETAK OKRUŽENJA

Pošto je nemačka komanda upočetku obratila glavnu pažnju na dolinu Lima i gornjeg toka Tare (gde su već bile izbile Prva i Druga proleterska divizija), ona je 1-vu brdsku diviziju (čija se glavnina već 14 maja nalazila na sektoru Andrijevica—Berane—Murina) brzo orijentisala na sektor Bijelo Polje—Mojkovac—Kolašin. Na desnom krilu 1-ve brdske divizije, južno od Prijepolja, nastupao je 724 nemački puk 104 lovačke divizije, a na njenom levom krilu, u rejonu Andrijevice, puk »Brandenburg«. Nemačkim snagama u dolini Lima priključili su se: 3 alpiski puk divizije »Taurinense«, radi napada iz Pljevalja i Prijepolja prema Jabuci, i tri bataljona divizije »Venecija«, radi napada sa linije Bijelo Polje—Ribarevina u pravcu Šahovića i Slepac Mosta.

»Videći opasan razvoj opšte situacije u Hercegovini i Crnoj Gori«, komandant Jugoistoka (general Ler) naredio je glavnokomandujućem generalu Litersu da ofanziva počne 15 maja. U duhu te zapovesti, napad 1-ve brdske divizije usledio je u času kad je Vrhovni štab planirao zauzimanje Mojkovca i Kolašina, prema kojima su već bile prikupljene jedinice Prve i Druge proleterske divizije. U toku borbi 15, 16 i 17 maja na ovom otseku neprijatelj je ovladao linijom Matešovo — Kolašin — Mojkovac i potisnuo jedinice Druge proleterske divizije zapadno od Tare, prema Sinjajevini. I na frontu Prve proleterske divizije (na pravcu Bijelo Polje — Šahovići) severno krilo 1-ve brdske divizije uspelo je da ovlada linijom Cerovo — Burenj.

Smatrajući da se radi o jačim neprijateljskim ispadima (a ne o ofanzivi), Vrhovni štab je ostao pri ranijoj odluci o

prodoru na istok i naredio Drugoj diviziji da napadne Kolašin i Mojkovac a Prvoj diviziji, koja je bila sa svojim glavnim sнагама на комуникацијама: Bijelo Polje—Brodarevo i Pljevlja —Prijepolje, да, у циљу садејства, предузме ofanzivna dejstva prema комуникацији Mojkovac — Slepаč Most — Ribarevina. Међутим, usled појачане активности обе групе 1-ве брдске divizije из долине Tare i Lima према западу, Prva i Druga divizija nisu успеле да остваре постављене задатке, већ су se 18/19 maja, под притиском надмоћнијих neprijateljskih snaga, povukle више на запад, и то Druga divizija на Sinjajevinu, а Prva divizija на линију Vaškovo—Kovren, затварајући tako правце према Šavniku, Žablјаку и Đurđevића Tari.

Istovremeno с napadom 1-ve brdske divizije u dolini Tare i Lima, 15 maja su i trupe 369 legionarske divizije napale položaje Drinske operativne групе на fočanskom sektorу. Poшто је, posle dvodnevних борби, овладала Metaljkom i потиснула наше snage на леву обалу Čeotine, 369 divizija je zauzela Boljaniće i на комуникацији Čajniče — Pljevlja kod s. Gotovuša спојила се са divизијом »Taurinense«. Da bi спрећио dalje nadiranje 369 divizije i заштитио правац Pljevlja — Đurđevića Tara, Vrhovni шtab је 17 maja hitно uputio Sedmu banisku diviziju u rejon Potpeće—Maoče—Mataruge, с tim da заштити i pozadinu Prve divizije која је била оријентисана према истоку.

Нешто касније (око 19 maja), са запада, 118 lovačka divizija krenula је у nastупање ка donjem tokу Tare i Pive: grupa »Anaker«⁷ (738 lovačки puk i delovi 668 artiljeriskog puka) sa gornjег тока Neretve ka donjem tokу Sutjeske i Pive (tj. ka trouglu Tjentište — Šćepan Polje — Mratinje), a grupa »Gertler« (750 lovačки puk i delovi 668 artiljeriskog puka) i 4 lovačка domobrанска brigada sa fočanskog mostobрана, обема обалама Drine, према Šćepan Polju i, delom snaga, према Čelebiću. Ove neprijateljsке snage успеле су да

⁷ U циљу успешног извршења постављених задатака i лакшег руко-вођења, немачка команда redовно је практикова да у току једне операције привремено формира pojedine бorbene групе (од разнородних јединица, било у сastаву divizije ili van njenog sastava), dajući им назив prema prezimenu komandanata koji njima rukovode.

do 20 maja odbace delove Druge proleterske brigade sa Crnog Vrha. Nastupajući iz južne Hercegovine u tri kolone, SS divizija »Princ Eugen« stupila je u borbu sa zakašnjenjem,⁸ zbog nesporazuma sa Italijanima kroz čiju je zonu morala proći da bi, po predviđenom planu, učestvovala u operaciji. Tako je do 20 maja prodiranje neprijatelja izgledalo ovako: 1-va brdska divizija izbila je na liniju Kolašin—Mojkovac—Prošćenje—Šahovići—planina Lisa; delovi divizije »Venecija« nalazili su se u zahvatu komunikacije Bijelo Polje — Brodarevo, držeći okolna sela; grupa »Ludviger« (724 pešadijski puk, 61 bugarski pešadijski puk i diviziski delovi 104 divizije sa štabom divizije) bila je u pokretu ka Kamenoj Gori; delovi divizije »Taurinense« istaknuti su jugozapadno i jugoistočno od Pljevalja; 369 legionarska dvizija izbila je na Čeotinu na sektoru Bjeloševina — Brvenica — Gotovaša; 4 domobranska brigada bila je na pravcu Dragočava—Podgaj—Potpeće; grupa »Gertler« nalazila se na Crnom Vrhu; grupa »Anaker« izbila je na liniju Čemerno—Sutjeska—Tjentište—Čurevo; SS divizija »Princ Eugen« nalazila se na liniji Gacko—Avtovac—Plana—Nikšić; puk »Brandenburg«, sa delovima divizije »Venečija« i grupom bataljona crnih košulja, bio je na sektoru Podgorica—Bioče—Mateševo.

Dok su Prva i Druga proleterska divizija vodile petodnevne teške borbe u dolini Lima i Tare, dotle je na frontu Treće udarne divizije (koja je uglavnom bila orijentisana prema Nikšiću) vladalo zatišje posle uspešne i iznenadne diverzije koju je jedna grupa bataljona Četvrte i Pete brigade izvela, 16 maja, kod Bioča, na putu Podgorica—Mateševo, gde su razbijene jake italijanske snage. Ozbiljno zabrinuta zbog ove diverzije, glavna italijanska komanda u Crnoj Gori hitno je uputila iz Mostara prema Nikšiću četiri bataljona divizije »Marke«. Ova diverzija zbumila je i nemačku komandu. Name, ona je došla do pogrešnog zaključka da je Glavna operativna grupa odustala od prodora u Srbiju i »prenela težište

⁸ Zakašnjenje je došlo i otuda što Nemci nisu hteli da uđu u italijansku okupacionu zonu pre početka ofanzive (15 maj) jer su, pored ostalog, hteli da iznenade i razoružaju četnike koje su Italijani uporno štitili.

na jug, u prostor Podgorice« i »da su snage od oko jedne i po divizije zadržane u dolini Lima verovatno radi osiguranja boka glavnih snaga koje prodiru na jug«. Zbog toga je nemacki komandant Jugoistoka, general Ler, 19 maja, odmah posle dolaska trupa SS divizije »Princ Eugen« u Nikšić, preko Danilovgrada uputio u Podgoricu motorizovani odred »Šmit-huber« (ojačan tenkovima), bez obzira na to što je već ranije bio upućen puk »Brandenburg«. Pored toga je i glavnokomandujući general Liters, zbog tobožnjeg prodora naših snaga između Mateševa i Podgorice u Albaniju, naredio 1-voj brdskoj diviziji da izvuče grupu »Remolt« iz borbe i hitno je uputi u rejon Mateševa, a komandantu SS divizije »Princ Eugen« — da svoju desnu kolonu orientiše ka Nikšiću i upotrebi je, dalje (ako ustreba), ka Podgorici. Tako je krajem maja u rejonu Podgorica—Matešovo bilo grupisano nekoliko nemackih i italijanskih pukova, u očekivanju prodora naših glavnih snaga prema Albaniji. Time su bile znatno oslabljene nemacke snage u dolini Lima i Tare, ali je, s druge strane, zbog toga bilo olakšano brzo prebacivanje Prve proleterske divizije na fočanski sektor.

U ovo vreme su, preko Glavnog štaba Hrvatske, vođeni pregovori sa engleskom Komandom Bliskog Istoka o dolasku jedne vojne misije u Vrhovni štab. Najzad, 18 maja, Vrhovni komandant NOV i POJ dao je saglasnost za dolazak jedne takve misije. Na njen dolazak se čekalo deset dana, sve do 28 maja, kada se pet članova misije padobranima spustilo na Negobučko Polje kod Žabljaka. Tada, u jeku neprijateljske ofanzive, nužno je bilo uskladiti naše operacije (naročito Prve i Druge divizije) da bi se sačekala i prihvatile engleska vojna misija. U tome je izgubljeno dragoceno vreme. To je imalo znatnog uticaja na dalji tok operacija, naročito posle 28 maja.

Budno prateći razvoj situacije na svima pravcima neprijateljskog nadiranja, proučavajući obaveštajno-izviđačke podatke,⁹ Vrhovni komandant je 18 maja došao do uverenja da je preduzeta velika neprijateljska ofanziva protiv Glavne ope-

⁹ Komandant Prve proleterske divizije, u depeši od 17 maja, izvestio je Vrhovni štab o tome da »neprijateljska akcija ima karakter ofanzive«.

rativne grupe, da je operativno okruženje već otpočelo i da neprijateljska komanda uporno nastoji da snažnim i naizmeđičnim napadima jakih snaga spreči naš prođor ka jugoistoku. Već je bilo skoro očevidno da neprijatelj, koncentričnim nastupanjem ka trouglu Durmitor — Maglić — Šćepan Polje i naglim sužavanjem obruča, želi da zbije naše snage na ovom prostoru i da ih tu uništi.¹⁰ On je zato ubrzano približavao unutrašnja krila svojih nastupajućih divizija da bi se što pre dočepao prelaza na Pivi i Tari.

Pošto je svestrano proučio novonastalu situaciju, Vrhovni komandant je odustao od prodora u Srbiju i, 19. maja, doneo novu odluku: da Glavnu operativnu grupu vradi u Bosnu. A da bi se ova grupa što pre probila iz okruženja, posle događaja u dolini Lima i Tare, on brzo vrši pregrupisavanje snaga prema fočanskom sektoru, tj. prema trouglu Foča — Čelebić — ušće Tare, u cilju probijanja neprijateljskog obruča i prodora svih snaga u istočnu Bosnu. Tako je, u duhu ove odluke, odmah otpočelo pregrupisavanje naših jedinica prema severozapadu, *gde će sledećih dana biti težište bitke*.¹¹

S obzirom na postavljeni cilj, pravac prema Foči pružao je najveće operativne izglede. U slučaju uspeha na ovom pravcu izbilo bi se na visoravan u trouglu Foča — Jahorina — Kalinovik odakle se moglo krenuti bilo ka istočnoj bilo ka srednjoj Bosni. Pored toga, ovim pravcem su se pružale velike mogućnosti za brzo i lako prebacivanje preko Drine Centralne bolnice (koja je bila blizu Foče, u rejonu Šćepan Polje — Čelebić — Pivska Planina), odmah po izvršenom probodu i ovlađivanju prelazom na Drini od strane prvog ešelona, i da se na taj način, već u toj fazi, odmah reši najosetljiviji problem čitave operacije. Najzad, u pogledu izvođenja proboda, s obzirom na grupisanje neprijateljskih snaga (blizinu, opasnost i tempo nadiranja

¹⁰ U depeši Vrhovnog štaba Drugoj proleterskoj diviziji, od 20. maja, kaže se: »Neprijatelj preuzeo koncentričnu ofanzivu od Pljevalja, Foče i Gacka u pravcu slobodne teritorije. Prva i Treća brigada upućene za Foču. Odmah uputite Sedmu krajisku pravcем: Savnik — Pivski Manastir — Ravno da pojača Hercegovačku«.

¹¹ Istovremeno je Vrhovni komandant, preko Glavnog štaba Hrvatske, forsirao najavljeni dolazak engleske vojne misije, tražeći tom pri-lilikom pomoć u sanitetskom materijalu i oružju.

neprijateljske grupacije iz rejona Foče) i karakter zemljišta, ovaj pravac je u dатој situaciji imao najpogodnije uslove. Svakako da je i stečeno iskustvo, naročito u poznavanju ovog zemljišta (posebno Drine), iz ranijih operacija, koje su se izvodile u aprilu severno i južno od Foče, tj. u trouglu Šćepan Polje — Metaljka — Ustikolina, imalo izvesnog uticaja na izbor ovoga pravca. Zato je ovaj pravac za izlazak iz operativnog okruženja bio u svakom slučaju povoljniji nego, naprimjer, pravac preko Sutjeske i Zelengore, koji je bio znatno duži, obilazniji, neprohodniji, i koji je, pored drugih nepogodnosti, obuhvatao jednu visoku planinsko-šumsku zonu, ispresecanu rekama Pivom, Sutjeskom, Bjelavom i Bistricom, sa dubokim kanjonima, a na koji smo se morali kasnije, posle 26 maja, iz nužde, orijentisati. Najzad, ovom odlukom Vrhovnog štaba o brzom izlasku iz okruženja preko rejona Foče htelo se nadoknaditi izgubljeno vreme i neprijatelju preuzeti inicijativa.

DRUGA FAZA (21—26 MAJ): POKUŠAJ PROBOJA NA FOČANSKOM SEKTORU — OPERATIVNO OKRUŽENJE

Posle odluke Vrhovnog komandanta o povratku u Bosnu, probojem preko Drine u rejonu Foče, izvršeno je hitno pregrupisavanje ka severozapadu, prema fočanskom sektoru. Tako je Prva divizija upućena na front Drinske operativne grupe, a istovremeno je, u cilju obezbeđenja ovog proboba, izvršeno pregrupisavanje i ostalih naših snaga. Pritom je Treća divizija dobila zadatak da na položajima južno od r. Komarnice i r. Bijele, tj. na liniji Volujak — Golija — Vojnik, zatvori pravce Gacko — Pivska Župa i Nikšić — Šavnik, kao i pravac Nikšić — Javorak — Pivska Župa, a Druga proleterska divizija — da zatvori pravac od Kolaština i Mojkovca, preko Sinjajevine, ka Žabljaku i Šavniku, dok je pravac Pljevlja—Lever Tara poveren Sedmoj baniskoj diviziji. Radi pojačanja odbrane Desete hercegovačke brigade na pravcu Avtovac—Pivska Župa, prema jednom delu SS divizije »Princ Eugen«, sa Sinjajevine je upućena Sedma krajiška brigada. Za obezbeđenje severnog boka Glavne operativne grupe i dalje su na desnoj obali Tare, frontom ka Čeotini, zadržane Treća sandžačka i Treća dalma-

tinska brigada, kao i Sedma baniska divizija (znatno oslabljena tifusom). Ovim je trebalo obezbediti slobodu manevra našoj grupaciji određenoj za proboj na frontu Šćepan Polje — Foča. Osim toga, Vrhovni štab je 21 maja naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa: da Peta krajiška divizija najpre poruši prugu Sarajevo — Bosanski Brod, a zatim produži nastupanje pravcem Oovo — Han Pijesak — Rogatica — Goražde i dejstvom u neprijateljsku pozadinu ukaže pomoć Glavnoj operativnoj grupi. Najzad, Vrhovni štab je 22 maja prebacio dva bataljona Druge proleterske brigade sa pravca Nikšića na Vučevu da — »za slučaj potrebe« — obezbede ovaj mostobran.¹² Takvim pregrupisavanjem snaga i njihovim orijentisanjem ka severozapadu izražena je osnovna ideja Vrhovnog komandanta o izlasku iz okruženja probojem svih snaga u rejonu Foče, prema istočnoj Bosni.

Nadirući ka trouglu Durmitor — Maglić — ušće Sutjeske, na fočanskom sektoru je 118 lovačka divizija pojačala pritisak ka Šćepan Polju, a leva kolona SS divizije »Princ Eugen« ka donjem toku Pive. Pritom su 118 lovačka divizija (4 lovačka domobremska briga i grupa »Gertler«) 21 maja, posle snažne artiljeriske i aviopripreme, pošle u napad ka rejonu Trovrh — Zlatni Bor — Čelebić. Osnovni zadatak neprijateljske fočanske grupacije bio je: nadirući obema obalama Drine, što pre izbiti u rejon Šćepan Polja i ovladati prelazima na donjoj Tari, Sutjesci i Pivi. A pošto su naše snage, u duhu osnovne ideje

¹² Po mišljenju generala Lera, vrhovnog komandanta Jugoistoka, osnovna je greška glavnokomandujućeg generala Litersa, što nije uspeo da ovlada Vučevom. U svojoj izjavi, pored ostalog, Ler kaže:

»118 lovačka divizija imala je zadatak da zaposedne taj položaj. Jedan njen bataljon, usled teškoća snabdevanja, dobio je dozvolu od šefa operacija, generala Litersa, da zaposedne samo greben planine, i postavio je kod glavnog prelaza samo stražu, a glavnina bataljona nalazila se s one strane Sutjeske. Kasnije, kad je postalo očigledno da tuda ide glavni pravac probijanja partizanskih snaga, greška je bila primećena i Liters je odmah naredio da čitav bataljon zaposedne prolaz (misli se na Vučevu — prim. V.T.). To se nije moglo izvesti, jer su partizani već stvorili mostobran na toj planini i koncentričnim napadima prešli u ofanzivu. Potisnuli su bataljon, i 118 lovačka divizija bila je prinuđena da obrazuje nov front na Sutjesci.« (Posleratna izjava generala Lera, kao našeg ratnog zarobljenika. Arhiv Vojnog istoriskog instituta.)

Vrhovnog štaba, hitale u trougao Šćepan Polje — Foča — Čelebić, sa ciljem napada na Foču, to će se na ovom sektoru sledećih pet dana razviti ogorčene borbe, uz maksimalno angažovanje snaga radi izvršenja postavljenih zadataka. U takvoj situaciji, 4 domobraska brigada uspela je da potisne Majevičku brigadu sa Trovrha ka Čelebiću, a isto tako bila je potisнута i Šesta istočnobosanska brigada, koja je, pod jačim neprijateljskim pritiskom, bila prinuđena da posedne položaj na liniji Ječmište — Čelebić — Suho Polje. Tada je u Čelebić usiljenim maršem pristizalo čelo Prve proleterske brigade. Ova je, sa delovima Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade, posle žestoke borbe, odbacila 4 lovačku domobransku brigadu severozapadno od Borja, zauzela Zavajit i Dubravu, a 22 maja, oko podne, i Trovrh (ali ga je 4 lovačka brigada istoga dana povratila).

Pošto je borbama na pravcu Foča — Čelebić, odnosno Foča — Šćepan Polje, pridavao veliki značaj, neprijatelj je tamo prebacio glavne snage 118 lovačke divizije. Grupa »Gertler« je nastojala da se što pre dočepa prelaza na donjem toku Tare (kod Uzlupa). Međutim, taj pokušaj brzo je osujetila Prva proleterska brigada, i bataljoni Druge proleterske (izuzev dva bataljona koji su se već nalazili na pravcu: Vučev — Sutjeska) i Majevičke brigade koji su uspeli da odbace grupu »Gertler« prema Zavajitu.

Za vreme ovih teških borbi u trouglu Foča — Čelebić — ušće Tare, grupa »Anaker« (iz 118 lovačke divizije), koja je već 22 maja izbila na liniju Čemerno — Tjentište, pokušala je da preko Sutjeske izbije na Vučevu, ali su to energično osujetili ranije prebačeni bataljoni Druge proleterske brigade, tako da je mostobran na Vučevu ostao čvrsto u našim rukama. Novi pokušaj jedinica 118 lovačke divizije, 23 maja, da prodruga donjem toku Tare i Pive, u pravcu Šćepan Polja i Uzlupa, osuđen je protivnapadom Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade i delova Prve proleterske brigade na pravcima Zavajit — Vrijenac, Korlat — Kušlat i Branića Potok — Bijele Vode. Neprijateljske snage jedva su se zadržale na liniji Trovrh — Bakić.

Vrhovni komandat je 23 maja naredio Štabu Prve proleterske divizije:¹³ da preuzeme komandu nad svim jedinicama fočanskog sektora i energično napadne neprijatelja na sektoru Foča — Šćepan Polje; da glavni udar usmeri levom obalom Čeotine u cilju otsecanja neprijateljske grupacije u ugлу Drina — Tara i njenog nabacivanja na Drinu; da na desnu obalu Čeotine prebaci jedan-dva bataljona za pritisak na fočanski utvrđeni rejon, a zatim da sa Drugom proleterskom brigadom (bez dva bataljona) pređe na levu obalu Drine i ovlada ušćem Sutjeske, Zakmurom i Bistricom, nastojeći da zauzme i Foču.¹⁴

Komandant Prve proleterske divizije odmah je organizovao i preduzeo snažan napad svim raspoloživim snagama. Tako su 23 maja uveče sve naše snage na ovom sektoru (Prva i Druga proleterska, Majevička, Treća krajiska i Šesta istočnobosanska brigada) krenule u napad u dve kolone, pravcima Kušlat — Trovrh i Pliješ — Gradina, sa zadatkom da zauzmu položaje Humić — Trovrh i slome otpor 118 lovačke divizije na pravcu Foče.¹⁵ Pošto su 4 lovačka brigada i drugi delovi 118 lovačke divizije u toku ovoga napada bili odbačeni na Trovrh i Crni Vrh, komandant 118 divizije je na Trovrh pri-vukao jedan artiljeriski puk, a 7 puk 4-te lovačke brigade iz

¹³ Vrhovni štab je 23 maja poslao komandantu Prve proleterske divizije sledeću depešu:

»Štab diviz. sa Trećom krajiskom brigadom najhitnije da krene preko Čelebića za Zavajit. Komandu svih jedinica na fočanskom sektoru primiće Koča. Zadatak je razbiti neprijateljske snage na pravcu Foča — Šćepan Polje, odbaciti ih što dalje ka severu i ovladati levom obalom Drine na prostoru Suha — Ljubina — Zakmur — Bistrica.

Sa 5 brigada koje imate najhitnije preduzmite protivnapad na neprijatelja na pravcu Foča — Šćepan Polje. Težište vašeg napada levom obalom Čehotine, otsecajući neprijateljske snage koje su se istakle ka Šćepan Polju i nabacujući ih na Drinu.

Po potrebi prebaciti na desnu obalu Čehotine 1 do 2 bataljona za pritisak na tvrđavu. Odmah zatim prebacite Drugu proletersku na levu obalu Drine, koja će ovladati prostorom Vučevvo — Suha — Zakmur — Bistrica. Nastojte da zauzmete Foču. Nikakvo čekanje ne sme biti. Radite brzo i energično. Već sad jedan bataljon da bude na levoj obali Drine«.

¹⁴ Ovih dana bilo je naređeno načelniku Saniteta Vrhovnog štaba da privremeno zadrži bolnice na desnoj obali Tare, kako bi se u slučaju uspeha brzo transportovali ranjenici pravcem izvršenog probroja.

¹⁵ General Liters 24 maja javlja: »Jak neprijateljski napad u pravcu Foče, po svoj prilici četiri komunističke brigade, u cilju da se probiju na frontu 118 lovačke divizije.«

rejona Zlataja uputio na položaj Orlov Š jed — Vikoč, nadas-
jući se da će ovim pregrupisavanjem snaga održati stvoreni
klin između Čeotine i Drine dok se ne ispolji bočno dejstvo
grupe »Gertler« od ušća Tare ka Uzlupu i 369 divizije od
srednjeg toka Čeotine ka Čelebiću.

U ovim oštrim borbama neprijatelj je, uz podršku artilje-
rije i avijacije, odbio više uzastopnih napada naših snaga na
Trovrh i Crni Vrh, ali je i grupa »Gertler« bila prinuđena na
povlačenje. U toku ponovljenih napada Prve divizije 23, 24 i 25
maja izjutra, na položaje Bakić — Trovrh — Crni Vrh —
Korče, koje su uporno držale 4 lovačka brigada i grupa »Ger-
tler«, postignuti su samo neznatni uspesi na spoju između ovih
neprijateljskih jedinica, jer se on žilavo branio, naročito posle
uvođenja rezervi 118 lovačke divizije. Međutim, 25 maja izne-
nadno se pojavilo više kolona 369 legionarske divizije, koje su
nadirale opštим pravcem Gradac — Cerovci — Čelebić, tj. u
desni bok i pozadinu grupacije fočanskog sektora, koja je na-
padala prema Foči. Pošto je neprijatelj, 26 maja, potisnuo
Treću dalmatinsku brigadu i prišao Čeotini, komandant Prve
proleterske divizije obustavio je napad svojih snaga i naredio
povlačenje ka jugozapadu, ka donjem toku Tare,¹⁶ jer je oče-
kivao da će 369 divizija usmeriti svoje snage u pozadinu Prve
proleterske divizije, odnosno ka prelazima na donjem toku
Tare (koji su bili od životne važnosti za sve naše snage na
desnoj obali ove reke).

Usled prodora 369 divizije južno od Čeotine, naročito
prema Čelebiću, kao i divizije »Taurinense« u pravcu Ljubišnje,
došla je u težak položaj i Sedma baniska divizija. Uviđajući
ove nove opasnosti (za naše snage na desnoj obali Tare), Vr-
hovni štab je naredio komandantu Sedme baniske divizije da
se povuče prema jugozapadu, s tim da po svaku cenu održi
važne prelaze na Tari kod Tepaca, Lever Tare i Đurđevića
Tare. A da bi usporio ovaj prodor, Vrhovni komandant je u
isto vreme naredio Štabu Prve proleterske divizije da uputi
jednu brigadu prema Gracu, kuda je već bila hitno upućena

¹⁶ U depeši Vrhovnom štabu, od 26 maja, komandant Prve pro-
leterske divizije kaže: »Situacija ozbiljna. Nužno što pre preći Taru.«

i Treća dalmatinska brigada. U takvoj situaciji, zbog pojave 369 divizije, divizije »Taurinense« i grupe »Ludviger« prema donjem toku Tare (kao pomoć 118 lovačkoj diviziji na sektoru Foča — Šćepan Polje), komanda naših trupa na fočanskom sektoru je blagovremeno obustavila dalji napad u pravcu Foče kao necelishodan. Time je, posle petodnevnih dramatičnih borbi, pokušaj jedinica na fočanskom sektoru da se probiju iz okruženja (u duhu odluke Vrhovnog štaba od 20 maja) završen neuspešno. Neprijatelj je na ovom sektoru potpuno preuzeo inicijativu i otpočeo koncentrično nadiranje sa prostora Foča — Metaljka — Pljevlja s ciljem da što pre izbije na Taru i ovlada njenim prelazima.

Pošto je, posle 20 maja, ocenio da naše jake snage prodiru prema Foči, general Liters je — da bi olakšao teško stanje 118 lovačke divizije i parirao ovaj naš manevr — hitno uveo borbenu grupu »Remolt« iz Mateševa u napad prema izvornom delu Morače i istovremeno uputio puk »Brandenburg« preko Čajniča ka donjem toku Ćeotine, na fočanski sektor. Uviđajući da se težište bitke pomerilo na severozapad, nemačka komanda je užurbano preorijentisala svoje glavne snage zapadno od Pive i Drine da bi sprečila proboj naših jedinica u pravcu Bosne.

Za vreme ovih okršaja na severozapadu (u rejonu Foče) neprijatelj nije ispoljavao veću aktivnost niti je postigao značajnije rezultate na ostalim frontovima. U pravcu Žabljaka su jedinice Druge proleterske divizije uspešno zadržavale nadiranje snaga 1-ve brdske divizije, tako da je borbena grupa »Salminger« tek 24 maja dostigla liniju Borova Glava — Jablanov Vrh — Lipovo Ravno.

Na pravcu Nikšić — Šavnik, a zatim i na pravcima Gacko — Volujak — Maglić i Gacko — Pivska Župa (prema Goranskom), Treća udarna divizija vodila je uporne borbe sa kolonama SS divizije »Princ Eugen«, kao i sa delovima divizije »Ferara« u pravcu Šavnika. Na pravcima Nikšić — Šavnik i Nikšić — Pivska Župa, 14 puk SS divizije »Princ Eugen«, ojačan motorizovanim jedinicama i jedinicama divizije »Fe-

rara», potisnuo je snage Treće divizije (Petu crnogorsku i Prvu dalmatinsku brigadu) na liniju Gradac — V. i M. Orah — Jasenovo Polje, gde su se one održale sve do 27 maja. Na pravcu Ravno — Pivska Župa, Deseta hercegovačka brigada je uspela da odbaci delove 13 puka SS divizije »Princ Eugen« na ogranke Lebršnika. Međutim, 22 maja, posle pristizanja 2 bataljona 738 puka iz grupe »Anaker« od Čemerna, neprijatelj je uspeo da prinudi naše snage na povlačenje ka Volujaku. Situacija se nije bitno promenila ni 23 maja, kad je na ovaj sektor stigla Sedma krajiška brigada. Držeći inicijativu u svojim rukama, delovi 13 puka SS divizije »Princ Eugen« i grupa »Anaker« produžili su nadiranje od Gatačkog Polja i Čemerna ka Volujaku, Suhoj, Zelengori i potisli Desetu hercegovačku i Sedmu krajišku brigadu još dalje na sever, na liniju Goransko — Volujak.

Naš pokušaj probroja iz okruženja na fočanskom sektoru nije uspeo i pored izvanrednog zalaganja naših trupa. Neprijateljska komanda je uspela da koncentracijom jakih snaga u rejonu Foča — Metaljka — Čelebić (istina, sa izvesnim zakasnjenjem) stabilizuje svoju odbranu, suzbije naše napade i prinudi naše snage da pređu u odbranu. Međutim, ona je ipak morala donekle da menja svoj operacijski plan: da hitnim pregrupisavanjem ukaže pomoć 118 lovačkoj diviziji u rejonu Foče, koja je preživljavala tešku krizu, i da gubi dragoceno vreme u tempu ostvarenja svoje osnovne operativne zamisli — brzo opkoljavanje i uništenje naših snaga.¹⁷ Usled toga Vrhovni štab je imao vremena i mogućnosti da brzo pregrupiše svoje snage, da Centralnu bolnicu izvuče iz Sandžaka na Pivsku Planinu, da, radi bržeg obrazovanja napadnog poretka, skrati front i organizuje probor preko Sutjeske. Posle bojeva u ovoj fazi, Vrhovni štab je u novostvorenoj situaciji, u kojoj je vreme igralo prvorazrednu ulogu, pošto ni neprijateljska

¹⁷ Vrhovni štab opravdano se bojao da koncentracijom jačih snaga prema Foči (npr. pomeranjem pojedinih brigada sa sinjajevinskog ili nikšićkog pravca kuda su nastupale najbolje nemačke jedinice) ne dovede u pitanje bezbednost Negobućkog Polja, gde se (og 20—28 maja) svake noći očekivao ugovoren dolazak engleske vojne misije, koji se nije mogao odgoditi.

komanda nije dotada posvetila dovoljno pažnje sektoru na Sutjesci i Zelengori, mogao da donosi celishodne odluke u smislu dalje pripreme i izvođenja proboja iz okruženja.

TREĆA FAZA (27 MAJ — 3 JUN): IZBIJANJE NA SUTJESKU — DALJE SUŽAVANJE OBRUČA

Posle neuspelog pokušaja proboja preko fočanskog sektora, vrhovni komandant Tito je, 26 maja, doneo novu odluku: da se proboj izvrši preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore, tj. na najslabije posednutom delu obruča — na sektoru 118 lovačke divizije.

U Vrhovnom štabu su se veoma savesno proučavale mogućnosti izlaza iz situacije koja se stalno pogoršavala. Ranjenici i bolesnici u Centralnoj bolnici pretstavlјali su veliku brigu i obavezu za Vrhovni štab jer se njihov broj svakog dana povećavao. Tada se već govorilo o divergentnim pravcima proboja pojedinih divizija, ali se — s obzirom na minimalne mogućnosti brzog transportovanja ranjenika i bolesnika i na rizik kome se oni izlažu — odustalo od te kombinacije i ostalo pri odluci o proboju preko Sutjeske i Zelengore *svima snagama*, kao pri rešenju koje daje najviše izgleda na uspeh. Iako je ideja o proboju ka Bosni evoluirala prema razvoju situacije u toku prve polovine juna, ona je u suštini ostala *ideja vodilja* u izvođenju čitave operacije. Da bi se ova odluka sprovela u delo, prvo se mislilo na obezbeđenje mostobrana na Vučevu, na kome su se već nalazila dva bataljona Druge proleterske brigade, a zatim je otpočelo orijentisanje svih naših snaga ka Vučevu i Sutjesci. U toj situaciji bilo je od posebne važnosti obezbeđenje pregrupisavanja, naročito osiguranje prelaza na Tari i Pivi. Pored toga, trebalo je sve ranjenike što pre koncentrisati na Pivskoj Planini, kako bi se i oni što bolje obezbedili i pripremili za transport predviđenim pravcem proboja. A pošto je neprijatelj sa svih pravaca ubrzano sužavao obruč, bilo je neophodno da pojedine naše jedinice svojom upornom borbom i maksimalnim zalaganjem stvore potrebitno vreme i prostor da bi se glavne snage prikupile na Vučevu i izvršile proboj predviđenim pravcem. Međutim, situacija je bila veoma

kritična, pored ostalog, i zbog toga što su naše jedinice bile krajnje iscrpene, desetkovane i izgladnele, što su svakog dana trpele gubitke, što su bile bez prevoznih i prenosnih sredstava, bez hrane i dovoljno municije, bez taktičkih i operativnih rezervi.¹⁸ Tome treba dodati takve prirodne prepreke koje se mogu preći samo na dva-tri ograničena prelaza, a zatim i pojačani pritisak neprijateljske avijacije. A nije bilo nade da nam iko spolja može ukazati posrednu ili neposrednu pomoć (pokušaj Pete krajiške divizije da forsira Bosnu kod Nemile propao je, i tako je izostalo njeno očekivano dejstvo u pravcu Foče).

Uoči 27. maja, uporno nadirući ka trouglu Durmitor — Maglić — Šćepan Polje, neprijateljske snage su imale sledeći raspored:

— 118 lovačka divizija (grupa »Gertler« i 4 domobranska lovačka brigada) izbila je na liniju Bakić — Trovrh — Crni Vrh — Korča, sa isturenim klinom kod s. Zlatni Bor;

— 369 legionarska divizija, pojačana pukom »Brandenburg«, izbila je na Čeotinu, sa jakim mostobranom na levoj obali, na sektoru Cerovci — Odošino Brdo;

— grupa »Ludviger« i delovi divizije »Taurinense« izbili su na liniju Stožer — Podkrajci — Čeotina — Brvenica, sa orijentacijom glavnih snaga prema Lever Tari i Đurđevića Tari;

— 1-va brdska divizija, preko Sinjajevine, izbila je na liniju s. Dobrilovina — Jablanov Vrh — Katun — Vratlo (k 2203);

— delovi divizije »Venecija« (grupa »Izaska«) i divizije »Ferara« i dalje su dejstvovali u međuprostoru između 1-ve brdske divizije i SS divizije »Princ Eugen«, od izvora Morače i Nikšićke Župe opštim pravcem ka Šavniku;¹⁹

¹⁸ Zbog teškoća u pregrupisavanju snaga, posebno u prebacivanju ranjenika iz Sandžaka, preko Tare, na Pivsku Planinu, izgubljeno je nekoliko dragocenih dana.

¹⁹ Divizija »Ferara« i grupa »Izaska« (iz sastava divizije »Venecija«) uglavnom su dejstvovalе pozadi nemačkih trupa, brižljivo pročešljavajući teren, još obuzete strahom od našeg eventualnog prodora u Albaniju.

— SS divizija »Princ Eugen«, nadirući, u više kolona, glavnim snagama prema liniji Šavnik — Goransko, napadala je na položaje Krnovska Glava — Komandirovo Brdo — Vojnik — G. i D. Brezna — Goransko — s. Smriječno — Stabna, nastojeći, sa grupom »Anaker« (iz 118 lovačke divizije) na svome krajnjem levom krilu, da što pre izbije na Komarnicu i Pivu; naročita težnja levog krila SS divizije »Princ Eugen« (sa grupom »Anaker«) ogledala se u brzom ovlađivanju prelazima na Pivi: Goranskim, Plužinama i Mratinjem; dva bataljona iz grupe »Anaker« držala su dolinu Sutjeske od Graba do Čureva.

No, i pored takve, skoro bezizlazne situacije, Vrhovni štab nije gubio veru u sebe i u svoje prekaljene i proslavljenе jedinice. Zato je 26 maja preduzeo mere za obezbeđenje predviđenog proboga iz okruženja, naređujući Prvoj proleterskoj diviziji da blokira neprijateljske snage kod Zlatnog Bora, da po svaku cenu »osigura prelaz kod Uzlupa«, jer je »taj prelaz od životne važnosti«, i da uputi Drugu proletersku (bez dva bataljona koja su već bila na Vučevu) i Majevičku brigadu na levu obalu Drine »sa zadatkom da izbiju na liniju: Suha — Vrbnica — Zakmur — Trbušće«. Za to vreme su obe strane na fočanskom sektoru očekivale nove napade. Iako je već posle 27 maja uglavnom prozrela naše namere u pogledu pravca proboga preko Sutjeske, ka zapadu i severozapadu, neprijateljska komanda je, ipak, i dalje računala da će naše snage ponovo pokušati probor ka Foči. Zbog toga je na ovaj pravac uputila i puk »Brandenburg« da zatvori prazninu između 4 lovačke domobranske brigade i 369 legionarske divizije. A 27 maja počela je da jače steže obruč, nastojeći da i na ostalim pravcima čvršće poveže svoje nastupajuće kolone.

Smatrajući da će 369 divizija produžiti nadiranje prema Čelebiću, i dalje prema Tari, Vrhovni štab je na ovome pravcu zadržao Treću krajisku brigadu, koja je u toku 25, 26 i 27 maja, sa Trećom dalmatinskom i Osmom baniskom brigadom, uzaludno pokušavala da likvidira neprijateljski mostobran na levoj obali Čeotine, kod s. Gradac. Čelebić je, očigledno, bio u opasnosti. Vrhovni štab je težio da obezbedi slobodu mane-

vrovanja čuvajući važne prelaze (rečne i planinske), da što pre grupiše glavne snage i ostvari nadmoćnost na novom pravcu probaja — preko Sutjeske. Zato je, 27 maja, ponovo naredio Prvoj proleterskoj diviziji da sa desne obale Tare prebaci što više snaga na Pivsku Planinu, da što pre uputi Šestu istočnobosansku brigadu ka Čurevu, u pomoć Drugoj proleterskoj brigadi, a da ostatkom snaga (Prvom proleterskom i Trećem dalmatinskom brigadom) obezbeđuje prelaz kod Uzlupa i levi bok snaga u Sandžaku. U isto vreme je naredio Drugoj proleterskoj diviziji (Drugoj dalmatinskoj i Četvrtoj proleterskoj brigadi) da svoje snage orijentiše prema Pivi, u pravcu Mratinja, a Sedmoj baniskoj diviziji i Trećoj sandžačkoj brigadi — da posednu položaje od Sušice do Dobrog Dola i zatvore front prema Sinjajevini.

Ovih dana je neprijatelj ispoljio veoma jaku aktivnost kako na fočanskom sektoru, tako i u dolini Sutjeske. U toku 27 i 28 maja grupa »Gertler« i 4 lovačka brigada pokušale su da odbace naše snage kod Uzlupa i ušća Tare. Međutim, Prva proleterska brigada je zadržala neprijatelja na Ilijinoj Glavi i, slomivši napad 4 lovačke domobranske brigade, zatvarala pravac prema Čelebiću do 30 maja kada je hitno prebačena na Vučevu. Sa mostobrana Uzlup — Zlatni Bor, 29 maja izjutra, Treća krajiška brigada se prebacila na levu obalu Tare, ostavljajući na mostobranu jedan bataljon. Pošto je i dalje vodio naročitu brigu oko obezbeđenja prelaza kod Uzlupa, Vrhovni štab je naredio Prvoj proleterskoj diviziji da zadrži deo snaga na desnoj obali Tare, da bi se omogućilo blagovremeno prebacivanje Sedme baniske divizije i Treće dalmatinske brigade. Međutim, posle jačeg pritiska, 4 lovačka brigada je ovoga dana posle podne izbila na Uzlup (koji je za nas izgubio raniju važnost posle prenošenja težišta operacija na Sutjesku), a grupa »Gertler« zadržala se u Bastasima.

U dolini Sutjeske, prema Vučevu, neprijatelj je takođe ispoljio pojačanu aktivnost. Grupa »Anaker« je prodirala jednom kolonom preko Maglića ka Mratinju, a drugom preko Čureva ka Koritniku, pokušavajući da ovlada Vučevom i da se preko Duži dohvati prelaza na Pivi. Majevička i Druga

proleterska brigada usporavale su nadiranje neprijatelja. Dva hitno prebačena bataljona Prve proleterske brigade i Šesta istočnobosanska brigada, 28 maja izjutra, u protivnapadu, odbacili su grupu »Anaker« preko Koritnika i Stožera u dolinu Sutjeske i zatvorili obe staze koje iz ove doline izvode na Vučevu. Iako je time plato Vučeva ostao čvrsto u našim rukama, on nije mogao, zbog svoga malog prostranstva i otkrivenosti, zadovoljiti taktičko-operativne zahteve u pogledu organizovanja i izvođenja probaja na predviđenom pravcu. Zapadno i severozapadno ga obuhvata Sutjeska (uzana ali brza i u ovo vreme samo na pojedinim mestima gazna reka), čijom se levom obalom proteže venac visova koji se od Zelengore strmo spuštaju u njenu dolinu. Sve je to znatno otežavalo pripreme za organizovanje probaja.

Da bi se obezbedili osnovni uslovi probaja, trebalo je ovladati dolinom Sutjeske, od Suhe do ušća, i taktičkim mostobranima na njenoj levoj obali. Zato je Vrhovni štab, 29 maja, naredio Štabu Druge proleterske brigade (pod čiju je komandu ponovo stavio Majevičku i Šestu istočnobosansku brigadu) da očisti dolinu Sutjeske i što pre izbije na liniju Suha — Vrbnica — Zakmur — Trbušće, a Prvoj proleterskoj diviziji — da organizuje odbranu Tare i Drine na otseku Uzlup — Bastasi i, delom snaga, na položajima Mratinje — Trnovačko Jezero — Suha, da bi se sprečio prodor nemačkih snaga sa severa i juga ka Vučevu i donjem toku Sutjeske. Vrhovni komandant je i ovog dana ponovo naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa: da Peta krajiška divizija, ukoliko nije prešla reku Bosnu, odmah kreće preko Fojnice i Igmana ka Trnovu i Kalinoviku radi sadejstva Glavnoj operativnoj grupi pri probaju iz okruženja.

Kao što se vidi, nije bilo mogućno brzo odvajanje od neprijatelja na drugim pravcima da bi se izvršilo blagovremeno grupisanje jakih snaga na Vučevu, koje bi odlučno krenule u probaj preko Sutjeske. A pošto je već 30 maja uočila naše namere u pogledu probaja preko Sutjeske ka severozapadu, neprijateljska komanda je pojačala svoju budnost prema severozapadu, nastojeći da nas u tome omete novim pregrupis-.

vanjem snaga i njihovom koncentracijom u međurečju Sutjeska — Drina, kao i pojačanim stezanjem obruča. U tom cilju je glavnokomandujući general Liters 30 maja orijentisao ka dolini Sutjeske glavninu 118 lovačke divizije iz rejona Foče, sa severa, i SS diviziju »Princ Eugen«, iz rejona Šavnika i Pivske Župe, s juga, — obe ka četvorouglu: Mratinje — G. i D. Bare — Vrbnica — ušće Sutjeske, dodelivši njihove sektore u rejonu Šavnika, odnosno istočno od Drine, susednim divizijama. *Otada je težište bitke, za obe strane, konačno preneto u dolinu Sutjeske i na Zelengoru.*

Od 27 do 31 maja situacija na ostalim sektorima razvijala se uglavnom ovako:

Na pravcima Šavnik — Pivska Planina i Volujak — Maglić — Mratinje Treća udarna divizija vodila je teške borbe sa nadmoćnjim snagama SS divizije »Princ Eugen« koja je nastupala u više kolona. Pošto je potisnula Petu crnogorsku brigadu, jedna neprijateljska kolona (koja je nadirala sa pravca Nikšića) zauzela je Lukovo i Brestovački Vrh. Iako je Peta crnogorska brigada, svojim krajnjim zalaganjem, usporila nadiranje ove kolone, ipak se situacija u toku 28, 29 i 30 maja na ovom pravcu naglo pogoršala, jer je neprijatelj uspeo da izbije na Krnovsku Glavicu, Ostrvicu i Komandirovo Brdo. Pošto je zauzela Šavnik, glavnina SS divizije »Princ Eugen« izbila je širokim frontom na Komarnicu i stupila u neposrednu vezu sa delovima 1-ve brdske divizije u dolini Tušine, dok su delovi divizije »Ferara« i grupe »Izaska«, nastupajući uglavnom pozadi nje i 1-ve brdske divizije, u isto vreme izbili na sektor Nikšićka Župa — gornji tok Morače. Pred nadmoćnjim neprijateljem, boreći se žilavo i uporno, Peta crnogorska i Prva dalmatinska brigada Treće udarne divizije povukle su se na desnu obalu Komarnice i Pive i zatvorile pravac Šavnik — Pivska Planina (prema Mratinju).

Na pravcu Volujak — Maglić — Mratinje, jedna jaka kolona SS divizije »Princ Eugen«, u sadejstvu sa jedinicama grupe »Anaker«, prinudila je Desetu hercegovačku i Sedmu krajišku brigadu da preko Pivskog Manastira i Plužina otstupe

na desnu obalu Pive. Tako je najvažniji prelaz na Pivi, onaj kod Mratinja, kuda je išla životna arterija naših trupa, bio otvoren. Situacija je iznenada postala kritična. Zato je Vrhovni štab, 31 maja, naredio Drugoj proleterskoj diviziji (koja je bila u pokretu ka Mratinju), da Četvrta proleterska, Sedma krajiška, Deseta hercegovačka i Druga dalmatinska brigada hitno preduzmu napad pravcem Mratinje — Javorak — Štirno i odbace neprijatelja što dalje na jug. U duhu te zapovesti, brigade Druge divizije, koje su još depešom od 30 maja bile orijentisane preko Vučeva, ka levoj obali Sutjeske da bi tu stvorile mostobrane (Tjentište — Vrbnica), bile su prinuđene da se prethodno, pod komandom Štaba Treće divizije, angažuju na ovom zadatku. I, zahvaljujući njihovom brzom grupisanju i izvanrednom zalaganju, neprijatelj je 31 maja odbačen na mratinjskom pravcu. Tako su naše snage, odbacivši neprijatelja preko rečice Vrbnice, ponovo ovladale Javorkom, Štirnom i Katinim Kukom. Time je obezbeđen prelaz kod Mratinja, koji je za nas bio od životne važnosti.

U duhu ranije direktive Vrhovnog štaba za brzo pregrupisavanje snaga, Sedma baniska divizija je povućena sa desne na levu obalu Tare, sa zadatkom: da posedne položaje na levoj obali Sušice i da zatvori prelaze na Durmitoru i Tari (Dobri Do, Nedajno, Tepca), pravac od Žabljaka ka zapadu i prelaze na Tari, nizvodno od Tepaca do Šćepan Polja.

Uoči 1 juna je naš znatno skraćeni front išao Pivom, Komarnicom, grebenom Durmitora, i dalje Tarom do ušća, sa isturenim klinom glavnih snaga na Vučevu i u dolini Sutjeske. U isto vreme, 31 maja, četiri neprijateljske divizije izbile su na liniju Đurđevića Tara — Šavnik — Pivski Manastir — Goransko i time, sa istoka i jugoistoka, potpuno zatvorile obruč oko Glavne operativne grupe. U takvoj situaciji Vrhovni štab je, čvrsto držeći svoje jedinice i sve glavne prelaze na rekama i planinskim grebenima (one na Pivi, Tari, Sutjesci, Durmitoru, Magliću), poklonio najveću pažnju što bržem koncentrisanju snaga na Vučevu radi formiranja napadnog poretka za probor preko Sutjeske, vodeći računa o obezbeđenju od Foče i Avtovca.

Kao što smo istakli, neprijateljska komanda je uočila grupisanje naših snaga na Vučevu i, uglavnom, prozrela našu nameru da se probijemo preko Sutjeske. Da bi pošto-poto sprečila ovaj proboj, ona je, 31 maja, uputila glavninu SS divizije »Princ Eugen«, s juga, i celu 118 diviziju, sa severa, u dolinu Sutjeske, s tim da posednu i otsudno brane ovaj dotele zanemareni i najslabije posednuti sektor obruča. Obraćajući glavnu pažnju na međurečje Sutjeska — Drina, ona je predvidela i to da se front na Tari dodeli 4 lovačkoj domobranskoj brigadi, 369 legionarskoj diviziji i diviziji »Taurinense«, a da se 1-va brdska divizija, grupa »Ludviger«, glavnina italijanske divizije »Ferara« i grupa »Izaska« (iz divizije »Venecija«) sa linije Durmitor — Komarnica upute u napad opštim pravcем ka Mratinju i Šćepan Polju.²⁰ Sprovodenjem u delo ovog dopunskog operativnog plana vrlo brzo bi se ostvarilo taktičko stezanje i uništenje naših snaga u međurečju Piva — Sutjeska, tim pre što su mnoge okolnosti išle na ruku neprijatelju i pružale mu izvrsne izglede za ostvarenje toga plana. Pa ipak je neprijatelj nešto zakasnio, jer se već 1 juna u rejonu Vučeva — na desnoj obali Sutjeske — nalazila naša jaka udarna masa od sedam brigada, dok su Treća krajiška i Druga i Treća dalmatinska brigada bile u pokretu ka Vučevu. No, iako je to bila jaka udarna sila, sposobna za najveća naprezanja i spremna za velike podvige, ipak se situacija posle 1 juna ubrzano pogoršavala. Vrhovni štab je bio neprekidno u toku situacije i svojim konkretnim rukovođenjem, držeći sve jedinice čvrsto u svojim rukama, uporno je nastojao da svoju odluku o proboju iz okruženja što pre sprovede u delo.

Za uspešno izvođenje proboja tada je bilo od naročitog značaja da se ovlada dominirajućim grebenom na levoj obali Sutjeske, kao izvanrednim taktičkim osloncem. Time bi se obezbedili ne samo prelazi na Sutjesci nego i taktički mostobran sa kojeg bi se naše snage otisnule u proboj neprijateljske odbrane na Zelengori i dalje ka severozapadu, i tako izišle iz okruženja. Zato se nastojalo da se na levoj obali Sutjeske stvore

²⁰ Prelazi na Tari, Pivi i Drini: Tepca, Uzlup, Šćepan Polje, Kruščivo, Mratinje — dobili su, za obe strane, veliki taktičko-operativni značaj.

solidni mostobrani, naročito na pravcima Popov Most — Vrbnica, Suha — D. i G. Bare i Grab — Jabuka — žandarmeriska stanica Zelengora, s tim da se levi bok dobro obezbedi od juga — od SS divizije »Princ Eugen«. U tom cilju su dodeljeni zadaci brigadama koje su bile na sektorу Vučevu i u dolini Sutjeske (na njenoj desnoj obali). Tako je Šesta istočnobosanska brigada upućena u napad pravcem Koritnik — Humići — Đurđevica, Majevička brigada pravcem Ždrijelo — Čurevo, a Druga proleterska brigada pravcem Borovno — Košur, naročito obezbeđujući južni bok u dolini Sutjeske od prodora Nemaca iz Čemerna ka Suhoj. Ranije upućene jedinice (Četvrta crnogorska, Deseta hercegovačka i Sedma krajiška brigada), pod komandom Štaba Treće udarne divizije, bile su već potisnule delove 13 puka SS divizije »Princ Eugen« i delove grupe »Anaker« ka Stabnimu i izbile na Budanj i u s. Brljevo. Pored toga, traženo je od Prve proleterske divizije (čija je Prva proleterska brigada 1 juna već bila u dolini Sutjeske) da, po mogućству, sadejstvuje ovom napadu preko Trnovačkog Jezera ka Volujaku. U cilju obezbeđenja ovih dejstava, koja su po predviđanju Vrhovnog štaba imala trajati nešto duže, naređeno je Sedmoj baniskoj diviziji da brani Taru do Šćepan Polja (posle smene Treće krajiške i Treće dalmatinske brigade koje su orijentisane ka Vučevu).

Vrhovni štab je uporno nastojao da se koordiniranim naporima svih brigada stvori solidan mostobran na levoj obali Sutjeske i izvrši proboj kroz neprijateljsku odbranu na ovom sektoru. Međutim, pokušaj prelaza na levu obalu Sutjeske nije dao očekivane rezultate. Iako je uspela da delom snaga pređe Sutjesku, ipak je Šesta istočnobosanska brigada odbačena na desnu obalu bočnim dejstvom delova 118 lovačke divizije. I Druga proleterska brigada je bila prinuđena da napusti Borovno (koje je bila zauzela na juriš) i da deo snaga uputi na Košur i ka Barama.²¹ Što se tiče Treće krajiške brigade, ona se zadržala na sektoru Uzlup — Šćepan Polje i nije učestvovala u ovom napadu u dolini Sutjeske. Tako u pravcu s. Vrbnice

²¹ Već je 1 juna 2 bataljon Druge proleterske brigade izbio na Bare — važnu raskrsnicu u Zelengori, zapadno od Suhe.

nije postignut nikakav uspeh, više zbog nedovoljno organizovanog napada i slabog sadejstva nego zbog jačine neprijateljskog otpora koji se, po svemu sudeći, mogao slomiti. Taj neuspeh ove grupe brigada znatno će uticati na dalji razvoj događaja u dolini Sutjeske.

Posle značajne pobede grupe brigada (sastava: Četvrta crnogorska, Deseta hercegovačka i Sedma krajiška brigada) na Budnju, kojom je otklonjena opasnost za pravac Pivski Javorak — Mratinje, smatralo se da su stvoreni povoljni uslovi za brzo prodiranje preko s. Izgori u pravcu Zelengore. Ceneći tako situaciju, Vrhovni štab je 1 juna naredio Štabu Druge proleterske divizije da preduzme napad pravcem Izgori — Grab — Jabuka — žandarmeriska stanica Zelengora — Konjske Vode. On je hitno uputio Prvu proletersku brigadu u dolinu Sutjeske, da bi sa Drugom proleterskom, Šestom istočnobosanskim i Majevičkom brigadom (koje su se tamo nalazile) razbila neprijatelja na otseku Popov Most — Tjentište i izvršila prodom ka s. Vrbnici. Vrhovni štab je nastojao da brzim prodom u dolinu Sutjeske i obrazovanjem mostobrana na njenoj levoj obali, kao i nadiranjem Druge proleterske divizije preko Graba i Suhe na Zelengoru, preduhitri neprijatelja, nadoknadi izgubljeno vreme i stvari taktičko-operativne uslove za brz izlazak iz okruženja. Jednovremenim nadiranjem naših snaga na širokom frontu (od Graba do Popovog Mosta), u više kolona, stvorio bi se širi otvor proboga i nastali bi povoljni uslovi za brz prolaz svih snaga kroz Zelengoru. Međutim, ova predviđanja se nisu ostvarila, jer su događaji uzeli drugi obrt. U tom periodu najveća opasnost je pretila Glavnoj operativnoj grupi od glavnine SS divizije »Princ Eugen«, koja je s juga, od Stabna i Čemerna, prema severu, pravcem Pivski Javorak — Mratinje, nadirala ka Magliću i Mratinju, i pravcem Čemerno — Suha i zapadnije, u dubinu Zelengore.

Nemačka komanda je 1 juna naredila da se obavezno zatvori otvor Tjentište — Suha, a za 4 jun predvidela koncentričan napad na Mratinje. Već 2 juna su snage SS divizije »Princ Eugen« preduzele snažan napad na celom sektoru između Pive i Sutjeske, kako prema Mratinju tako i dolinom

Sutjeske (prema Suhoj i Barama), i odbacile grupu brigada (Četvrtu proletersku, Desetu hercegovačku i Sedmu krajšku) na liniju Krvava Brda — Katin Kuk — Kamenito Pleće — Stolovi, odakle su se Četvrta crnogorska i Sedma krajška sledećeg dana morale povući na Pivski Javorak, tj. na pravac prema Mratinju, a Deseta hercegovačka na Trnovačko Jezero. Tako su namere Vrhovnog štaba da se Druga proleterska divizija uputi iz s. Brljeva preko s. Izgori, odnosno preko Graba za Zelengoru, osujećene brzim nadiranjem leve kolone SS divizije »Princ Eugen« i grupe »Anaker« s juga prema liniji Mratinje — Maglić — Suha. Zbog toga je morao biti promenjen zadatak Druge proleterske divizije. A 3 juna je propao pokušaj Prve i Druge proleterske, Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade da razbiju trupe 118 lovačke divizije na Košuru i Borovnom, koji su ostali čvrsto u neprijateljskim rukama. Tako je naš pokušaj brzog prodora u Zelengoru bio osujećen.

Neuspeh na sektoru Maglić — Volujak — Tovarnica i u dolini Sutjeske (3 juna) stavio je Vrhovni štab pred izvanredno teške probleme. Naša situacija se sve više pogoršavala, tim pre što je neprijateljska komanda prvih dana juna forsirala i pokrete ostalih divizija sa linije Tara — Durmitor — Komarnica prema zapadu. Ka međurečju Tara — Piva, sa istoka i jugoistoka, u polukrugu, nastupale su, čvrsto povezane, neprijateljske divizije: »Taurinense«, 1-va brdska i »Ferara« sa grupom »Izaska«, dok je divizija »Marke« privučena bliže Bileći i Trebinju radi eventualnog angažovanja u pravcu Gacka. Pored toga, neprijateljska avijacija snažno je bombardovala doline Pive, Tare i Sutjeske, Vučevu i sve prelaze. Naše bolnice, grupisane na prostoru između Sušice, Tare i Pive, čekale su na dalji transport.²²

²² Pošto je veliki broj tovarne stoke uginuo od iscrpenosti (delom bila poklana za ishranu jedinica), to su mogućnosti za brz transport bolnica neprekidno opadale. Pored toga je i teško naoružanje većim delom moralno biti zakopano jer se nije moglo nositi. Tada smo imali oko 2.200 ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici. Uprkos ogromnim patnjama usled gladi, tifusa, neprekidnog bombardovanja, moral ranjenih i bolesnih boraca ostao je na visini.

Još 3 juna — kada je taktičko stezanje obruča već bilo u toku (sem na Sutjesci), sa izrazitim grupisanjem neprijateljskih snaga na sektoru Sutjeska — Zelengora, tj. na izabranom pravcu proboga — vreme je postalo presudan faktor, a ono je išlo na ruku neprijatelju, s obzirom na višestruku brojnu i tehničku nadmoćnost i na opremljenost njegovih trupa. U takvoj situaciji, kada već nije uspeo prelaz preko Sutjeske, trebalo je izvući Glavnu operativnu grupu iz okruženja *u bilo kom pravcu i spasavati ranjenike*, koji su bili prikupljeni na Pivskoj Planini. Zato je Vrhovni komandant, osećajući svu težinu novonastale situacije, 3 juna, u s. Mratinju, održao savetovanje²³ sa članovima svoga štaba i CK KPJ, na kome je doneta sledeća odluka: da se od Prve i Druge proleterske divizije obrazuje Prva grupa (snage koje su već bile zapadno od Pive), a od Treće udarne i Sedme baniske divizije — Druga grupa (snage koje su bile istočno od Pive), s tim da se Glavna operativna grupa probije *iz okruženja divergentnim pravcima*; da teški ranjenici ostanu pod komandom Druge grupe; da se pojedini članovi CK KPJ i AVNOJ-a rasporede po divizijama. Zadatak je Prve proleterske divizije bio da se probije pravcem Košur — Vrbnica i, dalje, na sever, i da, po prelasku komunikacije Foča — Kalinovik, produži ofanzivna dejstva preko Jahorine ka istočnoj Bosni. Druga proleterska divizija imala je da se probija pravcem Suha — Gornje Bare — Konjske Vode, a odatle, posle proboga neprijateljskog obruča, skrene prema Oblju i Umoljanima i, posle prelaska Treskavice, usmeri ofanzivna dejstva ka srednjoj Bosni. Kao posebna grupacija, pod zajedničkim operativnim štabom (naročito obrazovanim u ovoj situaciji), Treća udarna i Sedma baniska divizija dobile su zadatak da se sa ranjenicima upute ka Ljubišnji

²³ Vrhovni komandant je u toku cele operacije održavao lični kontakt sa komandantima divizija. Kad je trebalo donositi važne odluke, održavao bi savetovanja sa članovima CK i Vrhovnog štaba i komandantima divizija (na Crnom Jezeru 26 maja, u Mratinju 3 juna, u Mrkalju 6 juna). Pored ostalog, tada je odlučeno da Stab Prve proleterske divizije preuzme komandu nad pet brigada: Prvom proleterskom, Trećom krajiškom, Sedmom krajiškom, Šestom istočnobosanskom i Mjevičkom, a Stab Druge proleterske divizije nad četiri brigade: Drugom proleterskom, Drugom dalmatinskom, Četvrtom crnogorskom i Desetom hercegovačkom.

i Sinjajevini (ili Goliji). Ova odluka je davala najviše izgleda da će se prebroditi teška kriza i snage sa ranjenicima izvući iz okruženja u što kraćem vremenu. Računalo se da će se Treća udarna i Sedma baniska divizija probiti iz okruženja i spasti ranjenike koristeći noć, planinsko zemljište i međuprostore u neprijateljskom rasporedu.

Iako ideja o proboru divergentnim pravcima nije sasvim nova (pošto je još ranije proučavana u Vrhovnom štabu), ona je u tako kritičnoj situaciji bila potpuno opravdana, jer je trebalo spasti živu silu kojim bilo pravcem, sa što manje gubitaka i u najkraćem vremenu.

ČETVRTA FAZA (4—9 JUN): PROBOJ NA SUTJESCI I PROBIJANJE KROZ ZELENGORU — TAKTIČKO STEZANJE OBRUČA

Da bi olakšao tešku situaciju, Vrhovni komandant je 5 juna ponovo naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa da Petu krajisku brigadu, a po mogućству i druge snage iz srednje Bosne, najhitnije uputi u pravcu Trnova, u pomoć Glavnoj operativnoj grupi. Na drugoj strani, glavnokomandujući neprijateljskih snaga, general Liters, izveo je u osnovi pravilne zaključke o situaciji posle 3 juna, naime »da se u luku Piva — Sutjeska nalaze jaki delovi« Glavne operativne grupe, da je Vrhovni štab »privukao i druge snage i da će masiranim napadom verovatno pokušati da se probije preko Sutjeske«. Zato on čini krajnje napore da zapreči prelaz preko Sutjeske i prolaz kroz Zelengoru, nastojeći da »zbije« naše snage »na nazu prostor« između Pive i Sutjeske i da ih tu uništi. U tom cilju je puk »Brandenburg«, sa 659 motorizovanim pionirskim bataljonom, uputio na Čemerno, u pomoć SS diviziji »Princ Eugen«, izvukao borbenu grupu 369 legionarske divizije sa Čeotine i prebacio je na levu obalu Drine, na komunikaciju Foča — Kalinovik, »na odlučujuću tačku« — rejon Jeleča, odakle je, svojim dejstvom ka Zelengori, trebalo da sadejstvuje desnom krilu 118 lovačke divizije i levom krilu SS divizije »Princ Eugen«. Osim toga, sve neprijateljske snage dobile su zadatak da hitaju ka postavljenim ciljevima, »pošto je nastupila odlučujuća faza operacije«. Šestog juna je, s juga, grupa »Anaker«, sa izviđač-

kim bataljonom iz 118 lovačke divizije, preduzela jake napade prema Barama, a grupa »Gertler«, sa severa, prema Milinkladi i Krekovima, tj. na bokove Prve grupe, u cilju likvidiranja mostobrana na levoj obali Sutjeske i brzog spajanja u njenoj dolini.

Tako su se sledećih dana razvile izvanredno teške borbe na svima pravcima, posebno u dolini Sutjeske i na Zelengori, borbe koje će se voditi na život i smrt, sa krajnjim zalaganjem obeju strana.

Noću 4/5 juna Prva proleterska divizija prikupila se na desnoj obali Sutjeske, u rejonu Dragoš Sedla, radi proboga neprijateljske odbrane na pravcu Košur — Vrbnica.²⁴ U zoru je krenula u napad, u toku dana zauzela Borovno i Mrkalje i širokim frontom izbila na Sutjesku, ali nije uspela da zauzme dobro utvrđeni Košur. U isto vreme se Druga proleterska divizija prikuplja na pravcu Suha — Bare, obezbeđujući levi bok Prve grupe prema SS diviziji »Princ Eugen«. Toga dana je grupa »Anaker« krenula u napad jugozapadno od Suhe i izbila na južne padine Tovarnice skoro istovremeno kada je Druga dalmatinska brigada stizala u G. i D. Bare, i kada je izviđački bataljon 118 lovačke divizije bio u pokretu ka Barama, a puk »Brandenburg« i 659 motorizovani izviđački pionirski bataljon prema Čemernu. Jedinice 369 divizije nastupale su iz Jeleča ka Zelengori s ciljem da što pre posednu otsek između Bara i Vrbnice, na sektoru 118 lovačke divizije, dok je sa istoka i jugoistoka, tj. od Tare, Durmitora i Komarnice, kombinovana nemačko-italijanska grupacija pojačala pritisak ka Pivi — Mratinju.

Pošto se Prva proleterska divizija nije mogla probiti preko Popovog Mosta i Košura, Vrhovni štab joj je, 6 juna, naredio da se probija pravcem: Borovno — Tjentište — Krekovi — Milinklada za Zelengoru.

Situacija se prethodnog dana naročito pogoršala na levom boku Glavne operativne grupe, tj. na pravcu Javorak (Pivski) — Mratinje (Maglić). Naime, SS divizija »Princ Eugen« je toga

²⁴ U toku 4 juna neprijatelj je na desnoj obali Sutjeske još držao otporne tačke Borovno, Mrkalje i Popov Most.

dana, posle izbjanja na Trnovačko Jezero, produžila nadiranje ka Mratinju, izbila na sam vrh Maglića i potisnula Sedmu krajišku i Desetu hercegovačku brigadu ka Tjentištu i severnim padinama Maglića. Tako je, ustvari, obezbeđenje levog boka, u rejonu Maglića, ostalo na samoj Desetoj hercegovačkoj brigadi. Pored toga, gustina i dubina neprijateljskog odbranbenog pojasa na Zelengori znatno su povećane uvođenjem borbene grupe 369 legionarske divizije sa pravca Jeleča ka Zelengori.

Usled ozbiljnije opasnosti od daljeg prodora SS divizije »Princ Eugen« ka severu i njenog brzog izbjanja na Vučevu i na prelaze Sutjeske kod Tjentišta, Vrhovni štab je 6 juna uveče obustavio prebacivanje Druge grupe na levu obalu Pive (koje je bilo naređeno prethodnog dana) i naredio joj da teže ranjenike skloni na Durmitor i u dolinu Pive, s tim da odmah organizuje prebacivanje ostalih ranjenika preko Tare na Ljubišnju. Isto tako je naredio da se pojedini bataljoni Pete crnogorske i Prve dalmatinske brigade, ukoliko za to postoji mogućnost, probiju ka Goliji i da delovi Sedme baniske divizije i ranjenici — pešaci (već prebačeni na levu obalu Pive) odmah krenu pravcem Vučevu — Tjentište — Krekovi i, dalje, ka Zelengori. Pošto se prebacivanje Druge grupe divizija preko Pive moralo vršiti u vrlo teškim uslovima (pritisak neprijateljske avijacije, glad, velika oskudica u sredstvima za prenošenje na nesigurnom prelazu kod Šćepan Polja), javio se nesklad između potreba i mogućnosti sprovođenja izdatih naređenja, te je zato ova grupa sve više dolazila u vremenski tesnac, što će kasnije imati sudbonosne posledice.

Štab Prve proleterske divizije odmah je postupio u duhu naređenja Vrhovnog štaba i 6 juna uveče uputio Prvu proletersku brigadu preko Tjentišta ka Milinkladi, Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Za Prvom proleterskom upućena je i Treća krajiška brigada.

Vrhovni štab je naročitu brigu posvetio obezbeđenju bokova Prve grupe divizija, i zato je, radi obezbeđenja levog boka, na Barama postavio Drugu dalmatinsku brigadu, a u rejonu Popov Most — Krekovi — Košur Šestu istočnobosansku i Ma-

jevičku brigadu i 1 i 4 bataljon Druge proleterske brigade, da bi održali mostobrane na levoj obali Sutjeske. Vrhovni štab je, sa Štabom Druge divizije i sa dve brigade (Četvrtom crnogorskom i Sedmom krajiškom), bio u pokretu preko Dragoš Sedla, u namjeri da preko Bara prodre ka Zelengori. Međutim, neprijateljski uspesi 7 i 8 juna u pravcu Bara izmenili su ovaj plan Vrhovnog štaba.

Sedmog juna neprijatelj je pojačao pritisak na svima pravcima. Težište njegovih napora bilo je usmereno na sektor između Pive i Sutjeske, kao i u dolinu same Sutjeske. General Liters je nastojao da što potpunije objedini i maksimalno ubrza dejstva SS divizije »Princ Eugen« i 118 lovačke divizije ka Sutjesci. Tako su grupa »Anaker« i puk »Brandenburg«, posle veoma oštih borbi, uspeli da odbace Drugu dalmatinsku brigadu sa G. Bara na liniju D. Bare — Planinica — Crkvine i da preseku pravac koji od Suhe, preko Bara, vodi za Zelengoru, a koji je bio predviđen za prodiranje snaga Druge proleterske divizije. Zbog takve situacije na levom boku, Vrhovni štab je bio prinuđen da uputi Majevičku brigadu ka Barama. Usled nadiranja drugih nemačkih snaga sa zapada i severa ka Boščijoj Glavi i Medveđem Brdu, sve više su se približavala unutrašnja krila SS divizije »Princ Eugen« i 118 lovačke divizije, tako da je pravac ka Zelengori koji vodi između Tovarnice, s jedne strane, i Boščije Glave i Medveđeg Brda, s druge, bio presečen, a mostobrani na levoj obali Sutjeske bivali su sve uži. Nadirući i sa severoistoka, Nemci su u toku 7 juna zauzeli s. Vrbnicu i Stražinsko Brdo i potisnuli Drugu proletersku brigadu na V. i M. Koštu. Pored toga, SS divizija »Princ Eugen«, koja je u toku 7/8 juna izbila na liniju Maglić — Prijevor — Suha, potiskujući Desetu hercegovačku brigadu ka dolini Sutjeske, prema Skakavcima i Tjentištu, ugrožavala je vezu Prve grupe divizija sa Drugom grupom (Trećom i Sedmom divizijom), između kojih je otstojanje bilo dosta veliko, a taktička veza sve labavija i slabija.

Mada je Treća udarna divizija u toku 7 juna usporavala nadiranje 1-ve brdske divizije, grupe »Ludviger« i divizije »Ferara« između Pive i Tare, njena situacija je, posle pada Ma-

glića i Mratinja, postajala sve teža. Zato je toga dana Vrhovni štab naredio Štabu Druge grupe da Treću diviziju, sa lakšim ranjenicima, prebaci na levu obalu Pive i ubrza njen pokret ka Sutjesci, a teže ranjenike da skloni na Pivsku Planinu. Istoga dana je naređeno Sedmoj banjskoj diviziji (koja je bila u pokretu ka Sutjesci) da jednu brigadu prebaci severno od Mratinja, drugu na Čurevo, radi zatvaranja pravaca Mratinje — Vučevi i Vučevi — Čurevo, a da Treća brigada i pokretni ranjenici produže za Suhu.

I u toku 8 juna neprijatelj je nadirao ubrzanim tempom, pojačavajući pritisak u pravcu Zelengore. Grupa »Vertmiler« napadala je od Jablanovog Vrha prema Mrčin Kobilama, a jače snage 369 divizije nastupale su južno od Jeleča, da bi svojim prodom prema jugu, kroz Zelengoru, u sadejstvu sa nemačkim snagama koje su nadirale sa severoistoka i juga, nabacile naše snage u dolinu Sutjeske i zatvorile obruč na Zelengori. Dakle, priliv novih neprijateljskih snaga u dubinu Zelengore, ka gornjem toku reke Vrbnica, vršio se užurbano.

U duhu postavljenog zadatka, Prva proleterska divizija je 7 i 8 juna produžila nadiranje ka Zelengori opštim pravcima Milinklada — Lučke Kolibe — Vrbničke Kolibe. Ona je već 9 juna bila u rejonu Vrbničkih Koliba, na liniji Janči Do — Sremačka Luka — Orlovača (sa glavnim snagama u rejonu Vrbničke Kolibe — Ljubin Grob), uspostavivši borbeni dodir sa neprijateljem. Na M. i V. Košuti, kao bočno obezbeđenje Prve grupe od severoistoka — od pravca Vrbnica, bila su dva bataljona Druge proleterske brigade.

Pošto Druga proleterska divizija nije mogla izvršiti probor pravcem Suha — Bare — Zelengora, Vrhovni štab ju je, odustavši od ranijeg plana da ova divizija, preko Suhe i Bara, prodre ka Konjskim Vodama, uputio na pravac Prve proleterske divizije, tako da je i ona noću 8/9 juna krenula u pravcu Milinklade. U toku 7 i 8 juna obezbeđenje desnog boka prema 118 lovačkoj diviziji vršile su Šesta istočnobosanska i Sedma krajiska brigada, sa jednim bataljom iz Četvrte proleterske brigade, na liniji Zamršten — Milinklada — Tisovo Brdo, dok

je Deseta hercegovačka brigada maršovala od Prijevora ka Tjentištu sa zadatkom da ostane u zaštitnici Prve grupe, sačeka Sedmu banisku diviziju i ovu prihvati na Sutjesci, u rejonu Tjentišta. Tada se znatno pogoršala situacija i na sektoru između Pive i Tare. Uprkos naređenju koje je Vrhovni komandant 7 juna izdao Trećoj udarnoj diviziji (kada je bilo u izgledu da će i jedinice ove divizije izići iz okruženja): da sa lakšim ranjenicima krene ka Sutjesci, delegat Vrhovnog štaba je izvestio istoga dana Vrhovni štab da Treća udarna divizija neće poći ka Sutjesci, već ka donjem toku Tare, da se prebaci u Sandžak. Odmah po prijemu ovog izveštaja, naređeno je Sedmoj baniskoj diviziji, koja je bila zadržana na Vučevu radi planiranog prihvata Treće udarne divizije, da usiljenim maršem krene ka Milinkladi, Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Međutim, kako su svi pokušaji da forsira Taru kod Uzlupa ostali bez uspeha, Štab Druge grupe prihvatio je pomenutu direktivu Vrhovnog štaba i 8 juna naredio da se sve jedinice i ranjenici prebace na levu obalu Pive, u cilju daljeg pokreta ka Sutjesci. Pošto je učinjeno sve što se u datom trenutku moglo učiniti da se na Pivskoj Planini posakrivaju teški ranjenici, Štab Treće udarne divizije je 8/9 juna organizovao za pokret prema Sutjesci sledeći marševski poredak: Prva dalmatiska brigada, Peta crnogorska brigada, bolnica sa pokretnim ranjenicima i, najzad, Treća sandžačka brigada u zaštitnici. Nažalost, ova odluka je kasno donesena.

Vrhovni štab je činio posebne napore da proboj glavnine uskladi sa blagovremenim pristizanjem Treće udarne divizije i da što duže obezbedi prelaze i mostobran na Sutjesci. U tom cilju je 7 juna i upućeno naređenje Trećoj udarnoj diviziji da preko Sutjeske krene za glavnim snagama. Međutim, pošto se nije imalo snaga, niti se dragoceno vreme za proboj glavnine (Prve i Druge divizije) kroz Zelengoru smelo gubiti, jer bi svako zadržavanje u dolini Sutjeske išlo u prilog neprijatelju, to je bilo nužno da se naše snage blagovremeno povuku iz ove doline ka Zelengori (jedino se u toku ovoga i sledećeg dana pomoglo Sedmoj baniskoj diviziji držanjem prelaza na Sutjesci kod Ravnog Borja i zatvaranjem pravaca Tjentište — Suha i Tjentište — Čurevo). Međutim, kada je Sedma baniska divi-

zija prešla Sutjesku i kada su se odavde povukla naša bočna obezbeđenja (postavljena prema severu i jugu), neprijatelj je mogao, bez prepreke, da brzo zatvori obruč u dolini ove reke, tj. na pravcu prolaza naših jedinica za Zelengoru.

U toku 9 juna neprijatelj je ispoljio najjači pritisak na sektoru između Sutjeske i Drine, s ciljem da zatvori brešu na Zelengori i prodre dolinom Sutjeske. Još od ranog jutra, uz jaku podršku avijacije, on je vršio snažne napade na trougao Milinklada — Ozren — Krekovi, gde se prikupljala Druga proleterska divizija u cilju daljeg prodora ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Tom prilikom je ova divizija pretrpela ozbiljne gubitke (naročito Četvrta crnogorska brigada), a na Milinkladi je, od avionske bombe, ranjen u ruku i Vrhovni komandant. U toku 8/9 juna još su se nalazile prema jugu, na liniji Skakavci — Ploča — D. Bare — Boščija Glava, Deseta hercegovačka, Majevička i Druga dalmatinska brigada, koje su, krajnjim zalaganjem, odbijale neprijateljske napade.²⁵ Jak pritisak ispoljila je i grupa »Gertler« prema Krekovima i Milinkladi. Neprijateljska južna grupa je u toku ovoga dana ovladala Suhom, Planinicom, D. Barama i Boščijom Glavom, a severna grupa Krekovima i Milinkladom, tako da je ostao samo veoma uzan mostobran na levoj obali Sutjeske, u rejonu Tjentište — Kazani, odnosno Ozren — Vilinjak. Pa ipak su se sve brigade Druge proleterske divizije pod borbom probile iz doline Sutjeske prema Hrčavki i Vrbničkim Kolibama, dok je Sedma banskna divizija 9 juna, u sumrak, otpočela prelaz preko Sutjeske, južno od Tjentišta, i 10 juna nastavila pokret (prokrčenim šumskim stazama), pravcem zapadno od Ozrena i Krekova, ka Lučkim Kolibama. Ona je u poslednjem trenutku izmakla udaru 118 lovačke i SS divizije »Princ Eugen«, koje su toga dana oko podne zatvorile dolinu Sutjeske ispred Treće udarne divizije. Već 9 juna uveče Vrhovni štab se nalazio na Lučkim Kolibama sa Štabom Druge proleterske divizije. Tako se Treća udarna divizija, sa ranjenicima, 10 juna našla u potpunom okruženju.

²⁵ Treba, u tim sudbonosnim danima, posebno istaći heroizam Druge dalmatinske brigade na Barama. Ona je, uprkos znatno nadmoćnjem neprijatelju, uspela održati svoje položaje i, na taj način, obezbediti levi bok glavnine naših snaga.

PETA FAZA (10—15 JUN): PROBOJ SA ZELENGORE NA JAHORINU
OKRUŽENJE I RAZBIJANJE TREĆE DIVIZIJE

Bitka je u ovoj fazi dospila svoju kulminacionu tačku. Deseti jun označava prekretnicu u operativnoj situaciji. Noću 9/10 juna, na već suženoj bitačnoj prostoriji, jasno su se očrtala tri izrazito aktivna žarišta ove sudbonosne bitke. Jedno žarište bilo je u međurečju Tara — Piva i na Vučevu, na prelazima gde su se koncentrisale začelne jedinice Druge grupe u cilju prelaza na Vučevu kod Šeepan Polja, gde je već bila grupisana glavnina Druge grupe sa ranjenicima. Drugo, glavno, žarište bilo je u dolini Sutjeske (Tjentište — Krekovi — Ozren — Lučke Kolibe), gde je Druga proleterska divizija, krajnjim zalaganjem, branila mostobrane na Sutjesci od neprijateljskih napada sa severa i juga. Treće žarište je bila Zelengora, gde su čelni ešeloni Prve i Druge proleterske divizije vodili žestoke borbe sa novopristiglim neprijateljskim snagama. Na ta tri razbuktala žarišta bitke, koja su ustvari predstavljala operativnu celinu, bila je tih dana, uglavnom, usmerena pažnja Vrhovnog štaba, s ciljem da se na svima njima usklade borbe naših brigada i divizija, da bi se postigao postavljeni operativni cilj: uspešan probor svih snaga iz okruženja.

Desetog juna, uzoru, prema direktivi Vrhovnog štaba za probor kroz Zelengoru, Štab Prve proleterske divizije,²⁶ sa Prvom proleterskom brigadom, napao je neprijatelja koji je na levoj obali Vrbničke Reke, u luku, držao položaje na liniji Bavan — Balinovac — Stražinsko Brdo, i razbio borbenu grupu 369 legionarske divizije na Balinovcu, probivši neprijateljski položaj.²⁷ Zatim je Prvu proletersku brigadu uputio ka Mrčin

²⁶ Štab Prve proleterske divizije doneo je odluku o daljem prodoru prema severu, tj. izbijanju na komunikaciju Kalinovik — Foča 9. juna u 23 časa, i to Prva proleterska brigada pravcem: Balinovac — Mrčin Kolibe — Ruda Planina — Rataj, a Treća krajiška pravcem: Balinovac — Jezero — r. Oteša — s. Drače, s tim da se što pre prebače preko komunikacije Kalinovik — Foča. (Vidi Zbornik dokumenata o NOR, tom IV, izdanje VII, izveštaj Štaba Prve proleterske divizije Vrhovnom štabu — dok. br. 13.)

²⁷ Iako se Vrhovni štab, zbog obaveza prema Drugoj grupi (Trećoj udarnoj i Sedmoj banjškoj diviziji) i zbog planiranja da se sačekaju i prihvate sve jedinice i ranjenici sa Pive i Sutjeske, trenutno nije saglasio sa ovim prodorom Prve proleterske divizije, ipak je, s obzirom

Kolibama, Rudoj Planini i s. Rataju, a Treću krajišku pravcem Jezero — Radomišlje — Drače. Tako je Prva proleterska divizija, do pada mraka, izbila na liniju Trebičina — Zagorice — Vis (k 1374) — Pliješ (k 1605), vršeći pripreme za prodiranje prema Rataju i Jeleču. Komandant Prve proleterske divizije, posle podne, izvestio je Vrhovni štab o postignutom uspehu i o svojoj namjeri da u toku noći 10/11 juna pokuša preći komunikaciju Foča — Kalinovik. On je predložio da se Šesta istočnobosanska, Sedma krajiška i Majevička brigada upute zapadno od Ljubine i Vrbnice, preko Trebičine i Rataja, u Miljevinu i da Vrhovni štab sa svim ostalim snagama krene za Prvom proleterskom divizijom.

Uspeh Prve proleterske divizije 10 juna bio je od presudnog značaja za čitav ishod tridesetodnevne Bitke na Sutjesci. Njenim prodom kroz Zelengoru ka Jahorini bio je ne samo kompromitovan već i osujećen neprijateljski plan okruženja i uništenja Glavne operativne grupe, jer su stvoreni bitni uslovi za brzi prolaz svih ostalih naših snaga. Karakteristično je da je glavnokomandujući neprijateljskih snaga, general Liters, baš toga dana smatrao da je »nastupila poslednja faza borbe na Sutjesci i Pivskoj Planini — čas potpunog uništenja Titove armije do poslednjeg čoyeka«, pa je svojim trupama naredio »da nijedan čovek sposoban za vojsku ne sme živ napustiti opkoljeni prostor«. Međutim, kao što će se videti iz daljeg toka bitke, ovim uspehom Prve proleterske divizije preokrenuta je operativna situacija u korist Glavne operativne grupe, tako da više nije bilo moguće ostvarenje nemačkog plana.²⁸ Istina, ovoga dana su se ostale snage Druge proleterske divizije i preostale brigade Prve proleterske divizije nalazile u uzanom koridoru duž staze ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama, izložene veoma snažnim udarima nemačkih snaga sa linije Stružinsko Brdo — Treskavac (u desni bok) i sa položaja

na razvoj situacije od 10 juna posle podne, brzo uvideo da je postignuti uspeh Prve proleterske divizije na pravcu Balinovac — Rataj bio odlučujući za čitavu operaciju.

²⁸ Nemačka komanda, u svome operativnom izveštaju od 11 juna, priznaje naš probor na frontu 369 divizije u Zelengori i ističe da su upućena hitna pojačanja za Jeleč — na pravcu probora naših glavnih snaga.

Videš — Orlovača — Boščija Glava (u levi bok), tako da je svakog časa pretila opasnost da neprijatelj preseče ove naše snage na delove i zatvori obruč u ovom rejonu. U tom kritičnom trenutku Vrhovni štab je, radi zaštite bokova Glavne operativne grupe, prebacio Drugu proletersku brigadu na vis Koštu, a Četvrtu proletersku brigadu na Ljubin Grob. Mada su Nemci 10 juna vršili žestoke napade na Ljubin Grob i Koštu, Četvrta proleterska brigada je, i pored teških gubitaka, uspela da spreči njihov prodor ka Vrbničkim Kolibama. Istoga dana je i Druga proleterska brigada izvršila zadatak, bez obzira na teške borbe i na izloženost bombardovanju i mitralijiranju na golom kamenjaru Košute. Predveče je Deseta hercegovačka brigada smenila Četvrtu proletersku i ostala je kao zaštitnica na Ljubinom Grobu, odakle je obezbedivala dalji pokret Sedme baniske divizije od Sutjeske, preko Hrčavke i Ljubina Groba, ka Drugoj proleterskoj diviziji.

Čim je, 10 juna, primio navedeni izveštaj komandanta Prve proleterske divizije, Vrhovni komandant je odlučio da Druga proleterska divizija i sve preostale brigade Prve proleterske divizije uveče krenu opštim pravcem Vrbničke Kolibe — Mrčin Planina — Zagorice — s. Rataj (tj. za Prvom proleterskom divizijom), ne čekajući jedinice Druge grupe. To je bilo neophodno i jedino pravilno, pošto su toga dana nemačke snage već bile zatvorile dolinu Sutjeske, tako da je taktička veza između jedinica Prve i Druge grupe bila potpuno prekinuta. A posle uspešnog probroja kroz neprijateljsku odbranu na pravcu Balinovac — Jeleč i stvaranja uzanog koridora kroz Zelengoru za prolaz naših snaga iz okruženog prostora, svako dalje zadržavanje na Zelengori moglo je samo da pogorša našu situaciju. Zato bi sačekivanje Treće udarne divizije i pokušaji povratka u cilju otvaranja prolaza na Sutjesci bili pogibeljni.

U duhu pomenute odluke Vrhovnog štaba, naše snage su noću 10/11 juna (posle pristizanja Sedme baniske divizije²⁹ sa oko 600 lakih ranjenika) krenule opštim pravcem Zelengora — s. Jeleč, u dve kolone: desna (Drugu proletersku, Šestu istočno-

²⁹ Bolnica ove divizije bila je 10 juna posle podne otsečena i zatrobljena u dolini Sutjeske. Divizija je oko 20 časova stigla na Lučke Kolibe.

bosanska i Druga dalmatinska brigada) zapadnije od Vrbnice i Ljubine, prema Rudoj Planini, a leva (Četvrta proleterska, Sedma krajiska, Majevička i Deseta hercegovačka brigada) preko Balinovca ka Mrčin Planini, a za ovom kolonom Sedma baniska divizija.

Probijajući se kroz Zelengoru, ove snage (sa Vrhovnim štabom) vodile su u toku 11 juna teške borbe na svojim bokovima, jer su Nemci pokušavali da zatvore brešu koju je stvorila Prva proleterska divizija. Pošto su odbacile nemačke snage, one su 11/12 juna zanoćile na prostoru Ratkovac — Jablanovo Brdo — Mrčin Kolibe — Pliješ i došle u dodir sa Prvom proleterskom divizijom. Posle izbijanja (10 juna uveče) na liniju Zagorice — Trebičina — Repišta — Vis, Prva proleterska divizija potisnula je neprijatelja ka Konjskim Vodama i dolini r. Govze i energično produžila nadiranje ka s. Rataju i s. Jeleču. Tu je u toku noći 10/11 juna razbila delove 369 legionarske divizije i odbacila ih na liniju s. Nozdre — s. Ocrkavlje — s. Jeleč, dok su se drugi de洛ovi 369 divizije zadržali na jugoistočnim padinama Husada i na desnoj obali r. Govze. U toku 12 juna Prva proleterska divizija je savladala otpor na liniji Budanj — s. Jeleč, ušla u s. Ocrkavlje i s. Jeleč i ovladala delom komunikacije Kalinovik — Foča.

Za vreme probijanja glavnine i Vrhovnog štaba sa Zelen-gore ka Jahorini položaj Treće udarne divizije stalno se pogoršavao. Opterećena mnogobrojnim ranjenicima i bolesnicima, proređena i iscrpena glađu i neprekidnim borbama, ona se 10 juna, kad su SS divizija »Princ Eugen« i 118 lovačka divizija već bile zatvorile Sutjesku, našla na uzanom platou Vučeva, opkoljena sa svih strana i izložena dejstvu nemačke artiljerije i avijacije. A kad je, 11 juna, izbila na Sutjesku, neprijatelj je već bio organizovao odbranu na levoj obali. U tako kritičnoj situaciji, komanda Druge grupe izdala je (11 juna) zapovest za forsiranje Sutjeske i probor ka Zelengori, i od Vrhovnog štaba zatražila je da deo snaga uputi ka dolini Sutjeske u cilju olakšanja probora spolja. Prva dalmatinska brigada³⁰ (bez jednog

³⁰ Na Vučevu je 11 juna, pod rukovodstvom delegata Vrhovnog štaba, održano savetovanje na kome je odlučeno da se izlazak iz okru-

bataljona) i 1 bataljon Pete crnogorske brigade obrazovali su čelni ešelon, koji je po podne, pod tako nepovoljnim uslovima, krenuo ka Sutjesci s ciljem da je pređe i na njoj obrazuje mostobran i tako obezbedi prelaz glavnine i Centralne bolnice. U drugom ešelonu trebalo je da se kreću: Peta crnogorska brigada, Mostarski bataljon Desete hercegovačke brigade, jedan bataljon Prve dalmatinske i bolnica sa ranjenicima, s tim da Treća sandžačka ostane u zaštitnici. Iako je čelni ešelon (Prva dalmatinska brigada) forsirao Sutjesku i između Tjentišta i Kazana probio nemačku odbranu, Nemci su se ubrzo sredili i po padu mračka, sa pristiglim pojačanjima, protivnapadom potpuno razbili ovaj ešelon, tako da se on u toku noći morao prilično neorganizovano probijati ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama, ne izvršivši postavljeni zadatak. Time je glavnina Treće udarne divizije dovedena u težu situaciju, ali se nije odustalo od proboga preko Sutjeske, jer su uslovi za probog preko Maglića ili Vučeva bili daleko nepovoljniji, tim pre što su jake snage SS divizije »Princ Eugen« od Vučeva i Maglića potiskivale Treću sandžačku brigadu ka dolini Sutjeske. Sada je ponovo odlučeno da forsiranje otpočne 12. juna u sumrak, na otseku Košur — Tjentište, tj. uglavnom na istom otseku na kome je vršeno prethodnog dana. A pošto je Štab Druge grupe toga dana dobio od Vrhovnog štaba obaveštenje da mu se ne može uputiti pomoć, položaj glavnine Treće udarne divizije i Centralne bolnice postao je vrlo kritičan.³¹ Opkoljena od četiri neprijateljske divizije i zbijena na vrlo uzanom prostoru Vučević — Čurevo — Mrkalje — Dragoš Sedlo, ova divizija, zista, bila je u skoro beznadežnoj situaciji.

U vreme kada se glavnina Treće udarne divizije, u rejonu Dragoš Sedla, pripremala za pokret ka Sutjesci,³² delovi 118

ženja izvrši probojem na Sutjesci kod Tjentišta i da u prvom ešelonu bude Prva dalmatinska brigada (sa jednim bataljonom iz Pete crnogorske brigade).

³¹ To je bila poslednja veza između Vrhovnog štaba i Treće udarne divizije.

³² Na ponovnom savetovanju rukovodstva Druge grupe, 12. juna, odlučeno je da se noću pokuša probog na istom sektoru, tj. prema Tjentištu, stim da u čelnom ešelonu bude Peta crnogorska brigada (bez jednog bataljona). Ova odluka da se na istom sektoru (gde je prethodnog

lovačke divizije preduzeli su (12 juna) napad od Borovna, iz doline Sutjeske, ka Dragoš Sedlu i time neposredno ugrozili i glavninu Treće udarne divizije i Centralnu bolnicu. Mada je Peta crnogorska brigada odbacila Nemce ka Borovnu, ipak je njeno angažovanje znatno usporilo forsiranje Sutjeske i poremetilo planirani borbeni poredak za forsiranje. Time je izgubljena čitava noć predviđena za forsiranje Sutjeske. Sem toga, bolnica i zbegovi znatno su otežavali i usporavali prikupljanje Treće udarne divizije u polaznim rejonima, u kojima su se osećali nedovoljno čvrsto rukovođenje i prilična nervosa komandovanja.³³ Tako su bataljoni Pete crnogorske brigade tek uzoru 13 juna izbila na Sutjesku. Da ne bi gubili vreme oko ponovnog pregrupisavanja snaga, oni su zajedno sa bataljom Prve dalmatinske brigade, odmah otpočeli prelaz i, prešavši reku i Tjentište, izbili ispred s. Krekovi (k 900). Isto tako je, odmah posle svitanja, Treća sandžačka brigada, koja je dотле na desnoj obali Sutjeske obezbeđivala probor od Maglića i Vučeva, prešla na levu obalu Sutjeske. One naše snage koje su napadale na označene nemačke položaje zauzele su, posle nekoliko juriša, prvu liniju bunkera. Prilikom ponovnog juriša, u prvim redovima, herojski je poginuo i sam komandant Treće udarne divizije Sava Kovačević.³⁴ Iako su jake snage 118 lovačke i SS divizije

dana pretrpljen neuspeh) vrši probor bila je pogrešna. Da je posvećeno više pažnje izviđanju leve obale Sutjeske, mogao se naći pogodniji sektor za prelaz, naprimer, onaj između Ozrena i Vilinjaka kuda su prošle mnoge naše jedinice i pojedine grupe boraca i posle 13 juna.

³³ Rukovodstvo Druge grupe (sada ustvari Treće udarne divizije) nije moglo lako sačuvati prisrbnost i hladnokrvnost pri rukovođenju jedinicama u tim dramatičnim časovima.

Naročito je bilo upadljivo slabo držanje delegata Vrhovnog štaba Milovana Đilasa. Zbog njegovog kolebanja i panike, Treća udarna divizija pretrpela je znatno veće gubitke nego što je trebalo.

³⁴ Prema izjavi nekih rukovodilaca — učesnika, događaji u toku 13 juna u dolini Sutjeske, tekli su ovako:

Pred samu zoru prešli su Sutjesku dva bataljona Pete crnogorske brigade i Drugi bataljon Prve dalmatinske brigade, sa štabom grupe, Štabom divizije i Štabom Pete crnogorske brigade, i produžili u pravcu Krekova. U isto vreme prešli su reku Treći i Četvrti bataljon Pete crnogorske brigade, koji su prethodnog dana vodili borbu sa Nemcima, kada su ovi napravili ispad iz doline Sutjeske, ispod Mitrine Usovi, prema Dragoš Sedlu. Sve jedinice vršile su napad između Krekova i Usovičkog Potoka. Ona prva grupa bataljona, sa štabovima, odmah posle svitanja, izbila je pred k 900, južno od Krekova, gde je dočekana

»Princ Eugen«, sa već utvrđenih položaja na levoj obali Sutjeske (Košur — Krekovi (k 900) — Lastva), zadržavale ove jedinice Treće udarne divizije, ipak su se na levom diviziskom krilu, kroz šume Ozrena, probili neki delovi Pete crnogorske i bataljon Prve dalmatinske brigade i Peti bataljon Treće sandžačke brigade i produžili pokret za prvim ešelonom, ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Pokušaj rokiranja ovih snaga prema Ozrenu, radi proboga na tom pravcu, takođe nije uspeo. A kad su u toku dana pojačale pritisak i neprijateljske snage od Maglića i Vučeva, preostale jedinice Treće udarne divizije bile su koncentričnim napadom višestruko jačeg neprijatelja razbijene i uništene. Uskoro posle toga Nemci su na zverski način poubijali veći broj ranjenika i bolesnika.³⁵ U toku nadne noći (13/14. juna) samo su se pojedine grupe i izvestan broj lakih ranjenika probili između Ozrena i Suhe ka Zelengori.

Neki manji delovi glavnine Treće udarne divizije, koji su se preko Sutjeske probili na sever, u Zelengoru, spojili su se sledećeg dana, u rejonu Lučkih Koliba, sa jedinicama Prve dalmatinske i bataljonom Pete crnogorske brigade, tj. sa pri-

ubitačnom vatrom iz neprijateljskih rovova. U tom momentu jedinice su zastale, a komandant divizije naredio je juriš i sam potrčao prema neprijateljskom rovu, zgradio jednog Nemca, razoružao ga, dao mitraljez jednom borcu i krenuo napred, ali je pao smrtno pogoden.

Ove jedinice su nekoliko puta jurišale, ali su bile odbijene. Uspeli su da se probiju, uz velike gubitke, samo Treći i Četvrti bataljon Pete crnogorske brigade i Drugi bataljon Prve dalmatinske brigade, ali nepovezano, svaki na svom pravcu.

Posle svitanja prešla je na levu stranu Sutjeske, iznad Tjentišta, i Centralna bolnica. Odmah za njom i Treća sandžačka brigada, koja je, zajedno sa Mostarskim bataljonom, izvršila napad na položaje где su napadale i jedinice Pete crnogorske brigade. I nekoliko uzastopnih juriša jedinica Treće sandžačke brigade bilo je odbijeno, uz ogromne gubitke, samo se njen Peti bataljon probio, izgleda, između Lastve i Usovčkog Potoka i produžio prema Zelengori.

Sem toga, probijale su se manje ili veće grupe, a i pojedinci, iz obe brigade, a tako isto i pokretni ranjenici. Koji nisu uspeli da se probiju kroz neprijateljske položaje, probijali su se prema Izgorima, a odатle, za glavnim snagama, u pravcu Zelengore, ili prema Hercegovini. Mostarski bataljon sačuvao je celinu i probio se prema Hercegovini, ali je bio razbijen. Glavnina Treće sandžačke brigade probijala se, u manjim i većim grupama, preko Vučeva i Maglića ka Sandžaku, a dva bataljona Pete crnogorske brigade preko Maglića i Golije ka Crnoj Gori.

³⁵ Pomoću specijalnih izviđačkih patrola i dresiranih pasa, Nemci su nekoliko dana brižljivo pretresali svaku šumicu, pećinu i uvalu na bojištu i pronađene ranjenike i bolesnike ubijali.

kupljenim delovima prvog ešelona ove divizije, i posle popune bataljonskog i četnog rukovodećeg kadra, izginulog pri proboru, nastavili pokret za Prvom i Drugom divizijom prema Jahorini. Treća sandžačka brigada (sem jednog bataljona), po grupicama ili pojedinačno, probijala se ka Sandžaku, dok su se ostaci Pete brigade i Mostarskog bataljona prebacivali delom preko s. Izgori za Crnu Goru, a delom i za Hercegovinu.³⁶ Tako je Treća udarna divizija, i pored vanrednog zalaganja i masovnog heroizma, bila potpuno razbijena, ali se ni u toj bezizlaznoj situaciji nijedan njen borac nije predao neprijatelju.³⁷

Prateći razvoj situacije, nastojeći da se sve jedinice spasu od uništenja, Vrhovni štab je 12 juna, shodno odluci od 3 juna, naredio: da se Druga proleterska i Sedma baniska divizija probiju pravcem Pliješ — Konjske Vode — Lelija, a potom preduzmu ofanzivna dejstva u pravcu Oblja i Umoljana — ka srednjoj Bosni; da Prva proleterska divizija, posle probora kroz neprijateljsku odbranu na liniji Jeleč — Rataj — Trebičina, pređe komunikaciju Foča — Kalinovik i produži dejstva ka Jahorini i dalje ka istočnoj Bosni. Vrhovni štab je ovoga dana radiogramom izvestio Štab Druge grupe o ovoj odluci i o tome da Trećoj udarnoj diviziji ne može uputiti traženu pomoć ka dolini Sutjeske zbog teške situacije u kojoj se nalaze glavne snage, i naredio mu da Treća udarna divizija izvrši probor preko Sutjeske ka Zelengori i produži pokret ka srednjoj Bosni, za Drugom i Sedmom divizijou, ili da se, u slučaju neuspeha, »raščlani u bataljone i čete i da se kroz šume i noću, kroz međuprostor Avtovac, Bare, prebacuje na Borač«, jer bi joj se na tom pravcu, po izbijanju Druge proleterske i Sedme baniske divizije na Leliju, uputio deo snaga za prihvrat. Vrhovni štab je, očigledno, ponovo prihvatio odluku od 3 juna: da Prva i

³⁶ Rukovodstvo Druge grupe, koje se u toku 13/14. juna probilo za s. Izgori, stiglo je kasnije, početkom jula, u istočnu Bosnu, u okolinu Olova gde se tada nalazio Vrhovni štab NOV i POJ.

³⁷ Iako je posle 13. juna položaj preostalih delova na Vučevu i na desnoj obali Sutjeske bio potpuno bezizlazan, ipak se svaki borac nadao u spasenje, grčevito se držao života, nije htio da se miri s nemirnom pogibijom. Samo se tom čudesnom vitalnošću može objasniti činjenica da su tada mnogi naši borci izbegli sigurnu smrt. Bilo je primera da su uspeli da spasu život čak i takvi teški ranjenici koji su jedva puzali.

Druga proleterska divizija izvrše divergentan proboj na oba pravca, stim što je sada na pravcu Konjske Vode — Lelija trebalo da se angažuje i Sedma baniska divizija. Međutim, tražeći izlaz iz teške situacije, on je, posle proboga Prve proleterske divizije na komunikaciju Kalinovik — Foča, iste večeri oduštao od ovoga plana i ponovo orijentisao Drugu proletersku i Sedmu banisku diviziju za Prvom proleterskom divizijom.

U toku 12. juna na komunikaciji Foča — Kalinovik (u zahvatu s. Ocrkavlje — s. Rataj) neprijateljska komanda je angažovala raspoložive rezerve da bi sprečila prelaz preko reke Bistrice i komunikacije Foča — Kalinovik, ali je u toku 12. i 13. juna savladan njihov otpor i pored jačeg angažovanja neprijateljskih tenkova i avijacije (od koje smo imali teške gubitke pri forsiranju Bistrice u rejonu Rataj — Jeleč).³⁸ Do 14. juna izjutra, kod s. Rataja, Glavna operativna grupa i Vrhovni štab prešli su komunikaciju Foča — Kalinovik i odmah krenuli ka grebenu Jahorine, gde su Prva i Druga proleterska divizija stigle već 15. juna, dok je Sedma baniska divizija privremeno ostavljena u zaštitnici u zahvatu komunikacije Foča — Kalinovik. Time su i probaj naših snaga iz okruženja i Bitka na Sutjesci bili završeni. Tako je ono što je bilo najgore i najteže u minulim danima ostalo za nama. Svest o velikoj istoriskoj ulozi naše vojske, o njenoj odgovornosti pred narodom, udružena sa čeličnom revolucionarnom voljom svih učesnika, pomogla nam je da izdržimo sva iskušenja u ovoj sudbonosnoj bici.

* * *

Pošto u Četvrtoj ofanzivi nije uspela da uništi naše glavne snage, neprijateljska komanda je u najvećoj tajnosti i sa posebnom brižljivošću izvela sve potrebne pripreme za Petu ofanzivu, s ciljem da izvrši ono što joj nije pošlo za rukom u prethodnoj ofanzivi. Tako je došlo do Bitke na Sutjesci, do tipične bitke u okruženju sa probojem iz njega, na planinskom, besputnom i jako ispresecanom zemljištu između Pive, Tare,

³⁸ U nemačkom operativnom izveštaju od 13. juna ističe se da je general Liters »lično intervenisao na mestu probaja«.

Ceotine, Sutjeske i Bistrice, sa neuporedivo brojno i tehnički nadmoćnjim neprijateljem.

Koristeći se svojom kružnom operaciskom osnovicom (kružnim rasporedom garnizona) i iznenadnim početkom operacija, neprijatelj je vrlo brzo ostvario operativno okruženje naših snaga i već posle deset dana ofanzive doveo nas u kritičnu situaciju. Pošto je pravilno uočio opasnost, Vrhovni štab je došao do zaključka da se mora odustati od predviđenog prodora u Srbiju i vratiti se u Bosnu.

U istoriji ratova i ratne veštine malo je primera da je jedan vrhovni komandant, narodni vođa, vođa revolucije komandovao, rukovodio i upravljao pod tako teškim uslovima kao drug Tito. Pred ogromnom istoriskom odgovornošću, dugo vremena bez ikakve pomoći sa strane, sa golorukim i opljačkanim narodom, u uslovima nemilosrdne okupacije, u danonoćnim borbama uz nečuvena stradanja, patnje i žrtve, — drug Tito je rukovodio ratom i Revolucijom, imajući stalno u vidu postavljeni ratni cilj. On je i u Bici na Sutjesci, snagom svoga bogatog revolucionarnog iskustva, neuporedivom duhovnom okretnošću i pronicljivošću, udruženim sa jakom voljom, držeći se postavljenog cilja bitke, uvek uspevao da savlada i najveće teškoće, da nađe uspešno rešenje iz takoreći bezizlaznih situacija, da otkrije izvore snaga i da te snage brzo stavi u pokret i dejstvo, da digne duh i moral boraca i starešina do neslućenih visina. Lično podnoseći najveće napore, nalazeći se uvek u središtu bitke, odnosno težištu operacija, deleći sve opasnosti i ratne teškoće sa svojim borcima i starešinama, radeći danoćno bez predaha, drug Tito je ličnim primerom i ličnim starešinskim uticajem u najdramatičnijim časovima Bitke na Sutjesci, tim putem rešavao najteže borbene krize. Neposrednost i bliskost u ophođenju sa ljudima smatraju »najvažnijim, a možda i najređim darom jednog vojskovođe«. A upravo ta dragocena osobina — ljubav za borce i starešine, za njihov razvitak i uspon, za njihov bolji i srećniji život — od uvek sastavni i nerazdvojni deo Titove ličnosti, — jasno se manifestovala u svima dramatičnim časovima, na svima poprištima čitave bitačne prostorije od Lima i Tare do Zelengore i Jaho-

rine. A ljubav i odanost boraca prema Titu, njihova nepokolebljiva rešenost da se svaka zamisao i svako naređenje Vrhovnog komandanta u potpunosti i do kraja ostvari i izvrši, bili su jedna od osnova one masovne i kolektivne hrabrosti naših slavnih brigada u veličanstvenoj Bici na Sutjesci.

U majsко-junskim tridesetodnevnim borbama, koje predstavljaju vrhunac ljudskih napora, patnji i stradanja, sve naše starešine i borci pokazali su vanrednu hrabrost i izdržljivost. Iako sasvim skromno naoružane (samo pešadiskim oružjem), bez dovoljno municije, naše jedinice su se herojski nosile sa brojno daleko jačim, bolje naoružanim i opremljenim nemačkim trupama koje su uvek imale jaku podršku svoje artiljerije i avijacije. To priznaje i glavnokomandujući nemačkih snaga, general Liters, u izveštaju svojoj prepostavljenoj komandi.³⁹ Komentarišući svoj neuspeh, on u pomenutom izveštaju, pored ostalog, navodi: »Zahtevima rata u planini bile su dorasle samo 1-va brdska i SS divizija, ostale divizije su zaostajale za neprijateljem, koji je dobro poznavao ovo zemljište.«

³⁹ U tom poverljivom izveštaju o borbi i iskustvima u poduhvatu »Švarc«, general Liters, pored ostalog, navodi sledeće:

»Tok borbi je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vešto vodene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva čudenje. Neprijateljska komanda bila je izvanredno pokretna i — takođe i u odbrani — aktivna.

Karakteristični su bili masovni napadi prikupljenim snagama na jednom mestu, izvođeni pri atmosferskim prilikama povoljnim za neprijatelja (kad je nemogućan rad avijacije), i to tamo, gde naša artiljerija nije mogla dobro da dejstvuje. Komunistima je uvek polazilo za rukom da izjednače svoj nedostatak teškog naoružanja i da, koristeći mrak, maglu i kišu, dodu na otstojanje bliske borbe, prsa u prsa. Pri ovome su se pokazali kao fanatični, krajnje uporni, dobri borci koji odlično poznaju teško planinsko zemljište.

Naoružanje komunista je bilo dobro. Raspolažu začudujući velikim brojem automatskog oružja (puškomitrailjezima, teškim mitraljezima, bacalicima itd.) i usto obiljem municije. Svi se izveštaji slažu u tome, a i naši gubici dokazuju, da ovim oružjem umeju da rukuju. Prvorednom obaveštajnom službom (pomoću stanovništva itd.), rafiniranim korišćenjem zemljišta i kamuflažom (takođe u uniformama svih vrsta), uvek im je pošlo za rukom da našim trupama postave klopke.

Nesumnjivo je da su komunisti *veoma žilav protivnik* kome je dorasla samo jedinica koja je opremljena i naoružana svim potrebama za vodenje borbe u planinama i koja je naviknuta na najveća telesna naprezanja« (Arhiv Vojnog istoriskog instituta, I. a br. 456/43 g. od 20 VI 1943).

Zahvaljujući krajnjem zalaganju i požrtvovanju svih učesnika, glavne snage Operativne grupe probile su se iz okruženja sa zadvljujućim rezultatom, mada je neprijatelju pošlo za rukom da nam, naročito u dolini Sutjeske, nanese teške gubitke. Tako je za spas glavnih snaga, ranjenika i bolesnika žrtvovana skoro cela Treća udarna divizija. A težnja da se ranjenici i bolesnici spasu po svaku cenu imala je gotovo presudan uticaj na ceo tok, način izvođenja i rezultate bitke, jer je za njihov spas učinjeno sve što se moglo učiniti. Smatra se da je Glavna operativna grupa izgubila skoro polovinu svog sastava. Neprijatelj je takođe imao velike gubitke. Po sopstvenom priznanju Nemci su imali 3.134 poginula. No, svakako, ti su gubici bili znatno veći.⁴⁰

Kao i u Bici na Neretvi, u kojoj je slomljena Četvrta neprijateljska ofanziva, i u Bici na Sutjesci su se našle jedna prema drugoj dve vojske, dve komande, dve sile koje su poštoto htele da unište jedna drugu. Ali, pred nepokolebljivim i neustrašivim duhom i moralnom čvrstinom naših trupa, prožetih dubokim osećanjem istoriske odgovornosti i revolucionarnom svešću, vojska okupatora — agresora morala je priznati svoj neuspeh.

U pogledu stečenih ratnih iskustava, Bitka na Sutjesci (zajedno sa Bitkom na Neretvi) pretstavlja sintezu naše tadašnje ratne veštine, borbene umešnosti, taktičke i operativne snalažljivosti, naročito u planinskom ratovanju sa nadmoćnim neprijateljem. U raznovrsnim taktičko-operativnim i borbenim postupcima naših starešina i trupa, za ovih 30 dana neprekidnih borbi, nalazi se bogato i neiscrpno vrelo mnogih pouka, koje pretstavljaju retku dragocenost za savremenu brdsko-planinsku trupu i njenu takтику, i nesumnjivo značajan prilog savremenoj ratnoj veštini planinskog ratovanja uopšte.

Sa gledišta ratne prakse Drugog svetskog rata treba istaći da je Bitka na Sutjesci (pored Bitke na Neretvi), izgleda, skoro

⁴⁰ Tabelarni pregled Komande nemačkih trupa u Hrvatskoj 1. A. br. 458/43 god. od 20 VI 1943 god. (Arhiv VII). General Ler, u posleratnoj izjavi, kaže da su ti gubici bili veći nego što su izneti u zvaničnom izveštaju, pošto su »dve divizije (118 lovačka i 369 legionarska) bile pregažene«.

jedina bitka u okruženju koja je pobedonosno završena: trupe su se probile iz okruženja sopstvenim snagama, bez ikakve neposredne spoljne pomoći. Ova bitka je vođena i dobivena na aktivnom jugoslovenskom ratištu, hiljade kilometara daleko od savezničkih frontova, u dubokoj strategiskoj pozadini neprijatelja, vlastitim snagama, oružjem otetim od neprijatelja, bez ičije neposredne pomoći sa bilo koje strane. To treba da shvate svi oni koji hoće poštено i pravedno da ocene naže žrtve i naš doprinos zajedničkim savezničkim naporima u borbi protiv hitlerovske koalicije u Drugom svetskom ratu.

Kao što znamo, posle naših velikih pobjeda u toku Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, posle slavnih bitaka na Uni, Neretvi, Drini i Sutjesci, posle šestomesečne natčovečanske borbe u prvoj polovini 1943 godine, kao kruna naših pobjeda, napora i jedinstvene revolucionarne narodne volje, došlo je Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu 29. novembra 1943 godine, na kome su donete istoriske odluke i postavljeni temelji naše nove, narodne države. A nema sumnje da je na odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a dosta uticala i Bitka na Sutjesci.

Sada proslavljamo petnaestogodišnjicu ove znamenite bitke. Ukoliko se od nje vremenski više udaljujemo, utoliko sve više i dublje uviđamo njenu grandioznu istorisku ulogu u našem Narodnooslobodilačkom ratu. Ukoliko bržim tempom i većim zamahom vršimo revolucionarne preobražaje u izgradnji našeg socijalističkog života, utoliko nam herojska dela i pregnuća boraca i starešina u tridesetodnevnoj Bici na Sutjesci postaju sve bliža, prisnija, utoliko nas više prožimaju nadahnucem, snažnom voljom i verom u sebe, u vlastite snage, u našu vedru i svetu sutrašnjicu. Zato je Bitka na Sutjesci gorostasan spomenik jedne slavne epopeje, koji, blistajući sve većim sjajem, pokazuje i osvetljava put mladim generacijama, novom pokolenju koje izgrađuje svoju socijalističku otadžbinu. Zato će Bitka na Sutjesci večno ostati naš ponos, naša gordost, naša slava.

Velimir TERZIĆ

Đorđe Andrejević-Kun: NA POLOŽAJU (crtanje)

POBEDA NA SUTJESCI — DELO SVIH JEDINICA KOJE SU UČESTVOVALE U BICI

d završetka rata naovamo prikupljeno je mnogo novih podataka koji rasvetljavaju pojedine momente bitke na Sutjesci. Na osnovu onoga što se od ranije znalo i ovih novih podataka napisano je nekoliko opsežnih studija o ovoj bici. Izneću ovde neka zapažanja u vezi sa dejstvom jedinica kojima je tada komandovao Štab

Prve proleterske divizije, na osnovu sećanja, a ne posle izučavanja materijala kojim danas raspolažemo. Ne isključujem, zato, da sam neke pojedinosti pogrešno zapamtio ili zaboravio; ali mi, razume se, nije ovde ni namera da dajem potpuniju ili tačniju sliku ovih događaja nego što je to učinjeno u pomenutim studijama.

Ponekad se misli da najverniju sliku ovakvog složenog zbira događaja, kao što je bila Bitka na Sutjesci, mogu dati oni koji su u njima učestvovali, pogotovo ako su se nalazili na odgovornijim komandnim dužnostima. To, razume se, nije tačno. Mi, učesnici, možemo samo dopuniti podrobnije analize, učinjene na osnovu brižljivog izučavanja svih raspoloživih podataka. Mi možemo izneti kakvi su bili motivi koji su nas, na osnovu onoga što smo tada znali i naših tadašnjih ocena, naveli na donošenje ovakve ili onakve odluke. A za veran prikaz

onoga što se dogodilo, taj, da tako kažem, unutrašnji momenat nije nikako sporedan, jer on objašnjava kako se formiralo saznanje i volja — živa akcija.

Mi smo delovali u određenim situacijama koje su se nadevezivale jedna na drugu, proizlazile jedna iz druge. Mi smo ih morali rešavati. Morali smo, dakle, donositi odluke na osnovu nužno nepotpune slike o konkretnoj situaciji sa kojom smo bili suočeni. To vredi za svaku akciju, naročito u ratu. Tada nema vremena za sačekivanje i bilansiranje svih potrebnih podataka. Nema ih nikad dovoljno, nisu svi provereni, neki su čak pogrešni. Situacija se, uostalom, neprestano menja, nailaze stalno novi momenti. A nema drugog načina da se dejstvuje na njihovo dalje menjanje u pravcu koji će nam odgovarati nego akcijom komandi (donošenje odluke, izdavanje naređenja) i borbenih jedinica (izvršavanje naređenja, neposredna borba sa neprijateljem). U tome se i sastoji inicijativa u ratu, kojoj se s pravom pridaje tolika važnost. Mi smo, međutim — makoliko izgledalo paradoksalno to tvrditi kad se odnosi na bitku kao onu na Sutjesci, gde smo bili u okruženju — uprkos ogromnoj nadmoći neprijatelja i svemu ostalom, stalno držali borbenu inicijativu u našim rukama. To vredi za naše komande na svim stepenima, za sve naše jedinice i svakog pojedinog borca. Samo se time može objasniti da smo i na Sutjesci, razbijanjem neprijateljskog plana putem niza borbi, bez obzira što nisu bile (niti mogle biti) sve uspešne — pobedili.

U naknadnim analizama ponekad se pojavljuje tendencija, skoro prirodno, da se zbiru dejstava koja su predmet ispitivanja, a na osnovu onoga što je proizšlo kao rezultat tih dejstava — pripiše više planskog nego što ga je u stvarnosti bilo. Iz činjenice da je došlo u stvarnosti do takvih i takvih konkretnih rezultata zaključuje se, odnosno stvara utisak, da su malene svi ti rezultati neposredna posledica odgovarajućih prethodnih zamisli. Uz to se ponekad i doteruje opis dejstava, u pravcu veće sličnosti sa dejstvima potpuno regularnih jedinica i uopšte sa regularnim ratom. Ukoliko se to čini, ne smatram da se time daje veća vrednost našoj tadašnjoj ratnoj veštini. Naprotiv. Tačno je da je za rešenje situacije koja je bila stvorena neprijateljskom ofanzivom postojala, odnosno da je u toku

borbe, prilično rano, sazrela određena osnovna ideja Vrhovnog štaba — prodor ka istočnoj Bosni, koju je Vrhovni štab sproveo dosledno i organizovano, koja je bila saopštena glavnim vojnim rukovodiocima i koja je ubrzo, preko zadataka koje su dobijale jedinice, postala poznata i svim borcima. Ono što je — kako je to neko zapisao — za divljenje jeste to sa koliko je upornosti i stalno obnovljene inicijative ta ideja, u onim izvanredno teškim uslovima, bila od svih sprovedena, postala naša zajednička volja. Elemenat organizovanosti, povezanosti dejstva svih jedinica, odnosno njegovog usklađivanja sa jednog mesta, bio je vrlo važan i za ishod same bitke i za kasnije operacije, što je potvrđeno uspehom naših koordiniranih ofanzivnih operacija u istočnoj Bosni takoreći odmah posle Sutjeske. (Već petnaest dana posle izvršenog probaja, posle onako teških bojava, žrtava i patnji, naše jedinice su uspešno rešile niz vrlo složenih ofanzivnih zadataka, što je dokaz izuzetno visokog stepena njihove vitalnosti, svesti i borbene sposobnosti.) Ali tvrditi na osnovu toga da smo mi unapred bili precizno odredili i znali na kom ćemo se otseku neprijateljskog obruča probiti — ne može biti ispravno. U okviru pravilno izabranog opštег pravca, taj se otsek mogao ocrtati i pronaći samo krajnje borbenim zalaganjem svih jedinica. Veličina postignutog uspeha nije bila u tome što je probaj izvršen na navodno unapred predviđenom otseku, nego što je, u onakvim okolnostima, uopšte izvršen. Samo je natčovečanska borba svih naših jedinica mogla da pronađe, tj. da stvori taj otvor.

Ne znam kad je neprijatelj uočio kojim pravcem nameравамо da se probijemo. Ali, prvo, naše jedinice su *svuda* pružale žestok otpor, prelazeći često u protivnapade, što je otežavalo neprijatelju da brzo doneše zaključak o pravcu našeg probijanja. Drugo, žestina borbi svih naših jedinica, povremeni uspesi koje su one postizale, naterivala je neprijatelja da prebacuje deo svojih snaga mimo svog opštег plana. Time smo stalno ometali »spokojno« sprovođenje njegovog plana; postepeno i sve više nagrizali borbenost njegovih vojnika, trošili njegove rezerve i njegovu sposobnost manevrovanja njima, jednom reči sve više smanjivali mogućnost ostvarenja tog plana (bez obzira na nadmoćnost neprijateljskih snaga). Postignuta

pobeda je zato bila rezultat zalaganja, napora i žrtava svih naših jedinica. To je ono što je stvorilo uslove za izvršenje proboga.

*

Ishod bitke na Sutjesci bio je od izvanrednog značaja za čitav tok rata u Jugoslaviji. Posle neuspeha plana »Vajs I i II«, neprijatelj nije bio odustao od svoje namere da uništi Udarnu grupu jedinica kojima je neposredno komandovao Vrhovni štab, tj. sam drug Tito.

Neprijateljska komanda je pravilno ocenila da je došlo do situacije od čijeg će rešenja zavisiti sve buduće mogućnosti dejstva na sve važnijem balkanskom ratištu. Zato je neprijatelj prikupio velike snage, računajući da će njima sigurno uspeti da izvrši zadatak koji je sebi bio postavio. Smatrao je, takođe pravilno, da je prostor na kome se imala odigrati bitka bio povoljan za njega, a nepovoljan za nas. Imao je na raspoloženju periferne komunikacije koje su mu omogućavale da manevriše svojim snagama, a onaj deo na kome su se nalazile naše jedinice bio je teško prohodan, — planinski, sa nekoliko uzastopnih kanjona, — sa minimalnim mogućnostima ishrane, a sve to još mnogo pogoršano činjenicom velikog broja naših ranjenika iz prethodnih teških borbi.

Verovatno je da je prva zamisao — namera neprijatelja bila da nas sabije u trougao između Tare i Pive. Možda je to razlog što je on jedinice koje je trebalo da zatvore obruč sa zapada pokrenuo, odnosno približio — ako se ne varam — kasnije, kako bi se stvorilo vreme za prethodno potiskivanje, odbacivanje naših snaga iz Sandžaka. Pritom je učinio nekoliko grešaka, koje su se kasnije pokazale od odlučujućeg značaja. Jedna od glavnih bila je ta da nije ocenio da će naši delovi izbiti tako rano na levu obalu Pive i na Sutjesku, računajući verovatno da će znatan deo naših snaga biti suviše angažovan u borbama na istočnom i južnom delu obruča (koji se sklapao). Kad je shvatio da smo prozreli njegovu nameru, a da bi nas što pre sabio na predviđeni uski i nepogodni prostor, ubrzao je operacije na pravcu Foča—Ljubišnja i pokret određenih snaga prema Sutjesci. To je, međutim, već bilo, i za tu fazu bitke, kasno. Pred sobom je našao jedinice koje su ne samo primale borbu

nego odlučno prelazile u protivnapad, sa očiglednom rešenošću da borbom stvore uslove za probijanje na najpovoljnijem mestu za to. U tom smislu su krvave borbe Prve proleterske, Treće krajiške, Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade na prostoru Foča — Čelebić — Uzlup bile od izvanrednog značaja za tu fazu bitke i od vrlo velikog značaja i za čitav dalji tok operacije (u toku kojih će doći još do nekoliko kritičnih momenata i situacija). Snaga našeg protivudara na ovom sektoru bila je tolika da je ona ugrozila već tada, tj. relativno rano, čitav plan neprijatelja, što ga je nateralo da, radi ispravljanja situacije, ubaci u borbu, na tom pravcu, veći broj jedinica nego što je pretpostavljao, delom svakako i na račun snaga koje je bio namenio zaposedanju Sutjeske. U sklopu takve situacije poseban značaj dobija činjenica da je naš Vrhovni štab blagovremeno prebacio neke naše jedinice na levu obalu Pive, pa zatim na Sutjesku, odnosno zapadno od Suhe i prema Košuru. To je bila dalekovida i smela odluka, pogotovo kad se ima u vidu koliko nam je bilo teško odvojiti i jednu jedinu jedinicu iz ogorčenih borbi sa nadmoćnim neprijateljem, a koje su na svim otsecima već bile u toku.

Koliko se sećam i kao što sam već rekao, mislim da bi bilo pogrešno tvrditi da smo već tada bili odlučili na kom mestu ćemo izvršiti proboj. U ovako složenoj situaciji to nije bilo ni mogućno. Ali se svakako može reći da smo u vrlo teškoj opštoj situaciji, blagovremenim upućivanjem jedinica napred, na opštem pravcu koji je ocenjen kao najpovoljniji, stvorili *uslove* da se proboj izvrši na najpovoljnijem mestu, čim se ono u toku *dinamike borbe* bude ocrtalo.

Tako je Druga proleterska brigada bila upućena na Sutjesku, pa za njom i druge jedinice, i tako je, najzad, na tom pravcu i izvršen proboj.

Na otseku jedinica koje su bile pod komandom Štaba Prve proleterske divizije i susednih bilo je još nekoliko prekretničkih momenata: borba na Borovnu, zatim na Košuru, — bez obzira što nismo uspeli odbaciti neprijatelja sa Košura, — a naročito herojska borba Druge dalmatinske na G. i D. Barama.

Jedinice pod komandom Prve proleterske divizije bile su u prethodnici. Treba potsetiti da su u bitkama koje smo mi vodili, u onakvim uslovima ratovanja i uz onaku brojnu nadmoć neprijatelja, po pravilu, bez obzira koliko je teška opšta situacija, odnosno naročito kad je teška — relativno najlakši zadatak imale čelne jedinice. Jedinice i komandanti u prethodnici imali su uvek tendenciju da hitaju napred, naročito ako neprijatelj pred njima nije uspeo da se prikupi i organizuje. Ta tendencija je zdrava, ona nosi u sebi ofanzivnost. Ali ta tendencija može biti jednostrana, sa gledišta interesa celine jedinica angažovanih u boju, pogotovo kad se ima u vidu kakav težak problem su pretstavljeni ranjenici. Tu je Vrhovni štab, koji je neposredno rukovodio kretanjem i operacijama svih jedinica, bio u vrlo teškoj situaciji, jer je, pored svega ostalog, morao neprekidno da ocenjuje koliko smemo da se rastegnemo, a koliko moramo ostati okupljeni.

Mi, na čelu, posle izbjivanja na Vrbničke Kolibe i posle borbi vođenih u toku 9-og juna, osetili smo da smo najzad izbili na prostor na kome neprijatelj nije uspeo da se učvrsti i organizuje. I osetili smo da to treba iskoristiti, tim pre što je to bila jedina sagledana i možda poslednja pukotina u obruču taktičkog okruženja. Smatrali smo da se, i sa gledišta interesa celine, najzad pruža prilika za proširenje prostora našeg manevra i našeg dejstva, a to je bilo postalo neophodno. Zato mislim da je odluka o proboru kod Balinovca bila ispravna, a sprovedena je tako umešno, odvažno i odlučno, od jedinica i komandi, da je postignuto puno iznenadeњe neprijatelja. Njom je stvoren otvor posle čega se neprijatelj morao ograničiti na relativno manje, ograničene ciljeve, u poređenju sa onima koje je sebi mogao postaviti dotada. To nije moglo otkloniti teškoće začelnih jedinica, ali one ih već nisu mogle izbeći, a mislim da bi bilo još teže i za njih i za sve ostale da smo svi ostali na prostoru Sutjeska—Košuta.

Neuspehom Pete neprijateljske ofanzive ozakonjen je, da tako kažem, i novi odnos naših i neprijateljskih snaga i mogućnosti. To je bio poslednji pokušaj opkoljavanja i uništenja Udarne grupe divizija zajedno sa Vrhovnim štabom.

Neprijatelj je sigurno znao da uništenje ove grupe ne bi zaustavilo Narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji, ali je pravilno ocenio da bi nam time zadao vrlo ozbiljan udarac. Uništenje ove grupe je za neprijatelja bilo važno, osim toga, i zbog njenog velikog značaja u odnosu na jadranski i srbijski front, koji su ustvari bili u okviru dva glavna tada uočljiva i mogućna pravca savezničke akcije na Balkanu, pravca Jadranskog Mora i Grčke. Kasniji događaji su dejstvu naših jedinica na ovim frontovima, u sklopu opšte savezničke akcije na susednim frontovima, dali još veći značaj.

Koča POPOVIĆ

DRUGA PROLETERSKA DIVIZIJA OD KOLAŠINA, PREKO SUTJESKE, DO SJETLINE

itka na Sutjesci je posljednji veliki pokušaj okupatorskih snaga da u jednom zamahu uniše Glavnu operativnu grupu i Vrhovni štab i da time daju drugi tok čitavom daljem vođenju Narodnooslobodilačkog rata. Bitka je uslijedila kao neposredno produženje teške i dugotrajne operacije protiv slobodne teritorije u kojoj neprijatelj nije postigao željeni cilj, ali je desetkovao, izmorio i iskrvario naše trupe, opterećujući ih sve većim brojem ranjenika i bolesnika. Time je bio u velikoj mjeri skučen manevar naših snaga i dovedena u opasnost njihova inicijativa — to najubođitije oružje formacija Narodnooslobodilačke vojske. Našim trupama je, i pored toga, trebala samo kraća operativna pauza da se, poslije teških borbi u takozvanoj Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi koje su bez prekida trajale nekoliko mjeseci, odmore, srede, popune i učvrste na prostoriji Crne Gore i Hercegovine (gdje su izbile poslije bitke na Drini), likvidiraju jedan dio italijanskih garnizona, razbiju četnike (naročito vasojevićke) i njihov uticaj i da na taj način obezbijede povoljnju operacijsku osnovicu za kasniji prođor u Srbiju — najveću i jednu od najvažnijih teritorija rata. U vezi sa opštom situacijom na jugoslovenskom ratištu, u cilju proširenja i još intenzivnijeg vođenja rata, tamo je i trebalo prenijeti dejstva

glavnih snaga Glavne operativne grupe. Samo tako se obezbjeđivao puni opštajugoslovenski karakter rata čime su se jedino i mogle pripremiti završne operacije i osigurati cilj koji je, prođorom Prve armiske grupe u Srbiju sredinom 1944 godine, i postignut.

Zamisao Vrhovnog komandanta je zasnivana na takvom značaju Srbije, razvoju događaja kod nas i u svijetu i na perspektivi razvitka tih događaja koji su u odnosu na Srbiju zavisili od dejstava koja će biti osigurana, podržana i usmjerena dejstvima Glavne operativne grupe.¹ Situacija je izgledala dosta povoljna za izvršenje svih priprema i ostvarenje daljih ideja Vrhovnog štaba za prodiranje ka istoku.

Međutim, i neprijatelj je znao kakve bi posljedice imalo ostvarenje takve zamisli, pa je zato i požurio da Glavnu operativnu grupu, još zamorenu, iscrpenu i opterećenu ranjenicima i bolesnicima, tuče prije nego što ona uspije da se konsoliduje, zada ozbiljne udarce Italijanima, razbijje četnike i da se solidno ojača i učvrsti na tom za manevr pogodnom prostoru. U tom cilju on je odlučio da je najprije jakim snagama okruži (nanoseći joj gubitke), stegne, nabaci na masive Sinjajevine, Durmitora i Maglića i koncentričnim napadima na tom, za

¹ Kada se govori o našim planovima u tom periodu rata, u nekim radovima se misli na nekakav plan (donijet navodno u Rami) po kome je, poslije forsiranja Neretve i Drine, razbijanja neprijateljske protivofanzive i izbijanja na ovaj važan operativni prostor, trebalo odmah prodrijeti glavnim snagama u Kosmet, a ostatkom snaga ka Srbiji. Međutim, takav plan nije postojao, a on bi bio i nerealan, zato što je Narodnooslobodilački pokret u Kosmetu bio vrlo slab i što takav zaobilazan prodor nije bio ni potreban, a ni operativno opravдан. S druge strane, neprijatelj je u Kosmetu imao jak uticaj pa je, koristeći stari antagonizam Šiptara i Srba u toj oblasti, formirao diviziju »Skenderbeg« i mnoge miliciske formacije. Zbog toga bi snage Glavne operativne grupe tamo bile uvučene u teške borbe (to je potvrdio pokušaj prodora naših srpskih snaga u tom pravcu sredinom 1944), za razliku od Srbije u kojoj bi se oslonile na prijateljski raspoloženo stanovništvo i već postojeće i dosta aktivne, iako male, partizanske snage. Ustvari, radio se samo o ideji (što je logično kad se zna da o situaciji u Srbiji nije bilo dovoljno podataka) koju je, po dolasku na crnogorsko-hercegovački pivo, trebalo ostvariti u dvije etape: prvo — odmoriti i popuniti snage Glavne operativne grupe, učvrstiti se na prostoru Crne Gore i Hercegovine i povezati se sa snagama u istočnoj Bosni i partizanskim snagama u Srbiji, i drugo — tek onda preduzeti energično nastupanje ka Srbiji (jer se tamo nije smjelo ići, a da se ne dobije bitka). Dakle, planove je tek trebalo stvarati na osnovu te ideje i konkretnе situacije u Srbiji, u čemu se nije moglo zakasniti, već samo preuraniti.

manevar i snabdijevanje veoma nepogodnom prostoru, sabije na plato između Tare i Pive i tu, u uglu između tih rijeka, dubokim prodorima najprije razbije, a onda i potpuno uništi. I, zaista, neprijatelju je pošlo za rukom da našim snagama naturni bitku i po vremenu i po mjestu približno onako kako je to on planirao, i da nas više nego i u jednoj drugoj bici postavi u položaj koji mu je davao mnoge mogućnosti za ostvarenje takvog plana.

Što je u tome više uspio nego i u jednoj ranijoj bici ima dosta uzroka, među kojima je naše sporo reagiranje, vjerovatno, jedan od najvažnijih.

Naše trupe su saznale ili osjetile neke od neprijateljskih priprema, ali niko nije vjerovao da će protivofanziva tako jakim snagama tako brzo uslijediti.² Zato je bilo prilično teško preduzeti odgovarajuće protivmjere, iako je ranije bilo odlučeno da snage Glavne operativne grupe (koje su bile opterećene sa preko 3.000 ranjenika i bolesnika), u slučaju slične neprijateljske protivofanzive, izvrše manevar u pravcu Bosne i da, naslonom na snage u Bosni, izbjegnu odlučujuću bitku, jer bi njene posljedice u takvoj situaciji mogle biti vrlo teške. A odluku o proboru već oformljenog šireg neprijateljskog obruča bilo je teško brzo donijeti, prije nego što se bar donekle razjasni situacija. Takva odluka se nije smjela brzo donijeti, a da se pritom ne zažali za tako važnom prostorijom i zamisli oko prodora u tako važan rejon kakva je za nas bila u to vrijeme Srbija. Moralo se, dakle, dobro razmisliti i tačno procijeniti situacija, jer je takva odluka značila radikalno mijenjanje svih naših planova, što bi u velikoj mjeri uticalo na dalji razvoj događaja, naročito ako to ne bi bila neprijateljska protivofanziva širih razmjera i odlučujućeg karaktera. Tako je, kao što se kasnije i pokazalo, vrijeme odmicalo u korist neprijatelja (kojemu

² Naša obavještenja, a naročito agenturni dio obavještajne službe, bila su slaba. To je bila skoro stalna slabost Narodnooslobodilačkog rata (sem Slovenije i nešto u Hrvatskoj). Ona se naročito ispoljila pred ovu operaciju, i to na prostoriji koju smo prije godinu dana napustili. Neprijatelj je na tom prostoru bio varvarskim represalijama gotovo sasvim razorio našu raniju službu, tako da ju je trebalo iznova izgraditi.

treba dodati i ona tri dana koja su izgubljena u čekanju savezničke vojne misije na Žabljaku)³, a situacija Glavne operativne grupe postajala je sve komplikovanija. Time se i može objasniti to što se prvi dio ove operacije završio u korist neprijatelja⁴.

Ostvarujući zamisao Vrhovnog štaba o razvijanju ofanzivnih dejstava poslije Bitke na Drini, dvije nepotpune brigade Druge proleterske divizije — tri bataljona Druge proleterske (1-vi, 2-gi i 4-ti) i Četvrta proleterska brigada — i Peta crnogorska brigada razbile su potpuno 1/2 maja 1943 godine četnike i jedan italijanski puk na Javorku kod Nikšića, od koga se spasla samo jedna ili najviše dvije čete sa komandantom puka⁵.

Početkom maja 1943, u sastavu Druge proleterske divizije nalazile su se: Druga proleterska, Četvrta proleterska, Druga udarna dalmatinska i Sedma krajiška brigada (pridodata poslije Bitke na Drini). Tada joj je Vrhovni štab stavio do znanja da se tri brigade Prve proleterske divizije kreću ka Vasojevićima sa ciljem da napadnu neke tamošnje italijanske garnizone i čet-

³ Pošto je bilo već dogovorenog da misija dođe kod Vrhovnog štaba, nije se smjelo dozvoliti da se ona ne prihvati, jer je to bilo faktičko priznanje naših oružanih snaga od strane Saveznika. A to je za nas pretstavljalo krupnu političku pobjedu u odnosu na četnike i ostale kvislinge. Dakle, dragocjeno vrijeme je žrtvovano, jer nije bilo drugog izlaza.

⁴ Ova operacija dobila je naziv Bitka na Sutjesci zbog toga što se njen rješavajući dio odigrao na otsjeku Sutjeske, dok njen prvi dio pretstavlja samo uvod u ovu veliku bitku.

Neprijatelj joj je dao naziv operacija »Švarc«, a ne »Peta« ili ne znam koja »ofanziva«.

⁵ Na Javorku i u rejonu Jasenovog Polja ubijeno je oko 650, a zarobljeno oko 600 italijanskih vojnika i oficira i oko 200 četnika, i zaplijenjeno: 7 tanketa, 17 kamiona, 4 motocikla, 4 brdska topa, 11 minobacača, 24 mitraljeza, oko 600 pušaka, nekoliko desetina mašinskih pušaka, 5 radiostanica, velika količina municije za ova oruđa i znatne količine opreme i hrane. Zarobljenici su kroz nekoliko dana bili zamijenjeni za internirane i zatvorene rodoljube, kojima su popunjene Četvrta proleterska i Peta crnogorska brigada. Naši gubici su bili minimalni. U ovom boju istakla se Peta crnogorska brigada Treće divizije i njen komandant Sava Kovačević. Tada je Centralnom komitetu i Vrhovnom komandantu upućena otrilike ovakva depeša: »Čestitamo vam 1 maj pobjedom na Javorku u kojoj je ubijeno 650, zarobljeno 600 italijanskih vojnika i oficira; zaplijenjena sva ratna oprema i razbijeni četnici«. Depešu su potpisali komandant i komesar Druge proleterske divizije.

nike (vjerovatno najprije na Mojkovac — Kolašin) čim tamo stignu.

Početkom maja (između 2 i 5 maja) brigade Druge proleterske divizije nalazile su se: Sedma krajiška na Sinjajevini (Timar — Bare), Četvrta proleterska se prebacivala od Javorka prema južnim padinama Sinjajevine, ka prostoru Malinsko — Strug (sem 3-eg bataljona koji je ostao u Lukovu oko Nikšića i Gvozda). Druga proleterska brigada je sa dva bataljona (1-vim i 2-gim) držala položaje Gornje Polje — Javorak, dva bataljona (3-ći i 5-ti) nalazila su se na prostoru Uzlup — Šćepan-Polje, a jedan (4-ti) na putu od Nikšića ka Šćepan-Polju. Druga dalmatinska brigada još učestvuje u blokadi Foče. Takav raspored brigada omogućivao je angažovanje divizije bilo ka Kolašinu i Vasojevićima radi sadejstva Prvoj proleterskoj diviziji na tom pravcu, bilo prema Nikšiću i Podgorici (Titogradu). Štab divizije nalazio se 6 i 7 maja u Mokrom (3 km jugozapadno od Šavnika), a od 7 do 9 maja u selu Miloševići (4 km južno od Šavnika).

PRIPREME ZA NAPAD NA KOLAŠIN

Na savjetovanju u Kruševu, kome je prisustvovao i komandant Prve proleterske divizije, Vrhovni komandant naredio je da se Druga proleterska divizija koncentriše prema Kolašinu i da, ako to situacija dozvoli, zauzme Matešovo, izbije na Bioče i Vjetrenik; da Prva proleterska divizija za to vrijeme zauzme Bijelo Polje, zatim da obje najprije zauzmu Mojkovac i Kolašin, a kasnije i Berane (danas Ivangrad). Komandant Druge proleterske divizije naredio je odmah depešom 8 maja, iz Kruševa, svojim brigadama da krenu u pravcu Kolašina, ali ih je usmjeravao tako da ih može upotrijebiti i u pravcu Vasojevića.

Dok se (12 maja) glavnina Druge proleterske divizije počela prikupljati za napad na Kolašin, dotle je prema Bioču i Podgorici upućena (pod komandom Nika Strugara) Udarna grupa bataljona (3-ći bataljon Četvrte proleterske, zatim 2-gi i 4-ti Pete crnogorske brigade, kao i neke partizanske snage sa tog rejona), da u sadejstvu sa dva bataljona Zetskog odreda

razbijte i uništi četnike i italijanske snage u rejonu Pipera i Bioča i da na taj pravac privuče što jače neprijateljske snage.⁶

Prema naređenju Vrhovnog komandanta (od 14 maja) Kolašin je trebalo napasti 17 maja. Plan za napad povjeren je Štabu Druge proleterske divizije. Prva proleterska divizija imala je prethodno da likvidira Mojkovac, a zatim su obje divizije trebale da brzo i skriveno grupišu svoje glavne snage s jedne i druge obale Tare za brz i energičan napad na Kolašin.

U to vrijeme u dobro fortifikacijski uređenom Kolašinu nalazilo se: dva bataljona divizije »Venecija«, jedna brdska baterija, preko 500 Đurišćevih i dva bataljona srpskih četnika. Pored toga, sa jugoistoka primicala se njemačka 1-va brdska divizija.

POČETAK NEPRIJATELJSKE PROTIVOFANZIVE

Pošto je iznenada upala u Andrijevicu i Kolašin i razoružala četnike, 1-va brdska divizija je, 15 maja uzoru, prešla u nastupanje protiv snaga Glavne operativne grupe, i to na pravcu glavnog udara njemačkih snaga na ovom sektoru — u zoni između Brodareva i Kolašina. Pri tome je sjevernije, pravcem Vlaško Polje — Šahovići, nastupala njena borbena grupa »Remolt« (99 lovački puk sa ojačanjima), dok je južnije, pravcem Matešovo — Kolašin, nastupala grupa »Salminger« (98 lovački puk sa ojačanjima).⁷ Od Kolašina ka Mojkovcu bio je upućen jedan motorizovani odred (»Daumiler«), dok je po-

⁶ Ova grupa bataljona je, prodirući ka Bioču, razbila crnogorske četnike koncentrisane na liniji Pantelijev Vrh — Ilijino Brdo, a zatim noću 15/16 maja na južnim padinama Vežešnika razbila italijanske snage (upućene iz Podgorice) i tom prilikom potpuno uništila štab italijanskog 383 puka i njegov 3-ći bataljon i zaplijenila veliku količinu oružja, municije i opreme.

Dogadjaji kod Bioča dobrim dijelom su bacili u to vrijeme u zasjenak događaje na ostalim djelovima fronta. Pretpostavljajući da su to uvodne borbe za proboj snaga Glavne operativne grupe prema Staroj Crnoj Gori i Albaniji, Njemci i Italijani su preduzeli hitna prebacivanja jedinica na jug ka liniji Matešovo — Bioče — Titograd — Spuž. Ovakvo odvlačenje neprijateljskih snaga sa pravaca glavnih zbivanja odraziće se donekle nepovoljno na njihovo grupisanje u kasnijim fazama bitke.

⁷ Borbena grupa »Remolt« bila je sastava: 99 brdski lovački puk, brdski artiljeriski divizion, pionirska četa i neki tenkovski dijelovi, a grupa »Salminger«: 98 brdski lovački puk, brdski divizion (bez jedne baterije) i četa pionira.

zadi grupe »Salminger« nastupala rezerva ove divizije. U Andrijevici nalazio se puk »Brandenburg«. Poslije ulaska u Kolášin grupa »Salminger« produžila je ka Mojkovcu, a odred »Daumiler« ka G. Lipovu.

Do 15 maja prema Kolašinu i Mojkovcu bilo je prikupljeno pet brigada (prema Mojkovcu Prva proleterska i Treća krajiška, a zapadno od Kolašina Sedma krajiška, Četvrta proleterska i Druga dalmatinska koja je tih dana stigla sa Tepaca u Boan). U momentu početka neprijateljske protivofanzive, brigade Druge proleterske divizije bile su ovako raspoređene: Četvrta proleterska zapadno od Kolašina (štab brigade u Bistrici), Sedma krajiška u rejonu sela Lipova, Druga dalmatinska u rejonu sela Boana i sela Bara.⁸ Štab divizije u Boanu.

I tako je 1-va brdska divizija napala naše snage u trenutku kada je Vrhovni štab planirao zauzimanje Mojkovca i Kolašina, prema kojima su već bile prikupljene brigade Prve i Druge proleterske divizije određene za napad na ovaj utvrđeni neprijateljski garnizon.

Odmah, još prvog dana protivofanzive, razvile su se oštре borbe, naročito na sektoru Prve proleterske divizije, prema kome je dejstvovala sjeverna grupa njemačke 1-ve brdske divizije. Neprijatelj je ubrzo uspio da ovlada prostorijom istočno od linije Šahovići — Slijepač Most i grebenom jugozapadno od Šahovića (Rudine—Željevo—Sokolovica).

Još se ne uviđa da se radi o ofanzivi širokih razmjera, te Vrhovni štab naređuje Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji da zajedničkim dejstvima (Prve proleterske, Treće krajiške i Druge dalmatinske brigade) osujete neprijateljski prodor prema Šahovićima, zadržavajući i dalje inicijativu za predviđena ofanzivna dejstva. Međutim, neprijatelj produžuje napade, potiskuje Prvu proletersku brigadu i zauzima Šahoviće. U isto vrijeme on je, po prelasku Tare kod Mojkovca, produžio dejstva sjevernim padinama Sinjajevine i izbio na liniju Šanac — D. Lipovo, dok je grupa »Salminger« forsirala Taru kod Kolašina. Zbog

⁸ Druga proleterska brigada već je bila ušla u sastav Drinske operativne grupe, gdje su stigla (22 maja) i ona dva bataljona (1-vi i 2-gi) koji su bili na pravcu Javorak — Nikšić.

ovoga je Druga proleterska divizija bila prinuđena da se povuče na lijevu obalu Tare, održavajući i dalje vezu sa Prvom proleterskom divizijom. Drukčije se nije moglo, niti smjelo dejstvovati, ne samo zbog toga što je za nas bio važan ovaj crnogorsko-hercegovački pivo za razvijanje daljih dejstava, već i zato, što je ranija praksa pokazala da su se protivu sličnih poduhvata neprijatelja mogla planirati solidna protivdejstva samo onda kada se jasno ispoljila namjera neprijatelja, inače bi bilo isuviše »manevrovanja«, a naše trupe ne bi nikada stekle upornost koja je karakterisala sva njihova borbena dejstva.

U izvještajima Prve proleterske divizije od 17 maja nagrašeno je Vrhovnom štabu da napadi jakih neprijateljskih snaga, izgleda, imaju prije karakter šire protivofanzive na čitavom frontu Glavne operativne grupe, nego lokalani napad na ove dvije divizije u cilju njihovog odbacivanja od njemačkih i italijanskih garnizona. Podvučeno je i to da pojava Njemaca mijenja dosadanje planove i perspektive te, ako bi se i pored toga ostalo »pri ranijem planu za likvidaciju neprijateljskih snaga na našem sektoru« (misli se na zauzimanje Mojkovca i Kolašina), onda Štab Prve proleterske divizije smatra, kako u svom izvještaju i kaže, da bi u tome pravcu trebalo jače angažovati Drugu proletersku diviziju. Zbog toga je Vrhovni štab i naredio Drugoj proleterskoj diviziji da izvrši pritisak ka Mojkovcu.

Četvrta proleterska brigada je uspjela (18. juna) da u rejonu Umova privremeno okruži neke neprijateljske djelove koji su bili prodrli od Kolašina. Pretpostavljajući da se radi o pripremi jačih napada na Matešovo i Kolašin, Njemci su odmah preduzeli napad jakim snagama od Kolašina i Lipova, oslobodili okružene djelove i zauzeli Vučje. Ovoga dana Druga dalmatinska brigada vršila je pritisak prema Mojkovcu u cilju usporavanja neprijateljskog nadiranja na tom pravcu i sadejstva brigadama Prve proleterske divizije. Štab Prve proleterske divizije tražio je da ova brigada u toku noći 18/19. maja energično napadne jake neprijateljske kolone koje su primijećene u Gornjim i Donjim Poljima, zapadno od Mojkovca, obećavajući da će u isto vrijeme i njene snage izvršiti jak pritisak na Mojkovac.

Izviješten o koncentrisanju jačih neprijateljskih snaga u G. i D. Poljima, Vrhovni štab je došao do zaključka da će neprijatelj produžiti nadiranje lijevom obalom Tare ka Bistrici, pa je naredio (18 maja u 11.45 časova) da Druga proleterska divizija hitno usmjeri tamo Sedmu krajisku brigadu i sigurno zatvori pravac prema Bistrici. U isto vrijeme naredio je da Četvrta proleterska uputi jedan svoj bataljon na Vratilo sa izviđačkim djelovima ka G. Lipovu, i da odmah povuče svoj 3-ći bataljon od Bioča iz sastava grupe Nika Strugara. Ovakvim pomjeranjem snaga Druge divizije sa jednovremenim povlačenjem brigada Prve divizije na liniju Vaskovo — Kovren, bio je front prema istoku mnogo čvršće i solidnije povezan, te je mnogo bolje obezbjeđivao potrebno sadejstvo ove dvije divizije i efikasnije planiranje njihove dalje upotrebe. To je istovremeno bio i trenutak kad se konačno odustalo od napada na Mojkovac i Kolašin, trenutak kada je Vrhovni štab počeo preduzimati opsježnije mjere i pripreme u skladu sa novonastalom operativnom situacijom, za koju je bilo naročito karakteristično to da je inicijativa sve više prelazila u ruke neprijatelja. A da bi se situacija još više razjasnila i da bi se donijela odluka o našim budućim dejstvima i eventualnom pravcu proboga, ako bi nas neprijatelj okružio, trebalo je još izvjesno vrijeme pružati otpor njegovim snagama. U međuvremenu su date direktive i izdata naređenja za izvršenje budućeg manevra, a brigade Prve i Druge proleterske divizije povučene su za 5—15 km, radi međusobnog čvršćeg povezivanja, predaha i slobodnije upotrebe.

Ovo vrijeme Vrhovni komandant je iskoristio za proučavanje novonastale situacije i preduzimanje odgovarajućih mjera, jer je u Vrhovnom štabu bilo jasno da mogu nastupiti teški okršaji i da već treba misliti na to kako da se najorganizovanije, planski i sa najmanje žrtava, vještim manevrom, izvuku snage Glavne operativne grupe iz odlučne bitke, koja nije ništa obećavala do nova velika krvavljenja i okruženje grupe od strane neprijatelja u cilju uništenja njenih glavnih snaga. Vrhovni komandant poziva u svoj štab na Crnom Jezeru pod Durmitorom najprije komandanta Prve, a onda i komandanta Druge proleterske divizije. Na osnovu ranijeg savjetovanja u Vrhov-

nom štabu, gdje je cijenjena situacija, sada je diskutovano o situaciji i određivane su okvirne mjere koje treba preduzeti kada se nešto jasnije ispolje namjere neprijatelja. Raspravljanje o prepostavkama: da se manevrom preko Drine kod Broda (nešto južnije od Foče) probije snagama Glavne operativne grupe u Bosnu, a da se još razmatraju pravac između Pljevalja i Drine i onaj preko Sutjeske prema Bosni. Vrhovni komandant je ukazivao na težinu situacije koja može nastupiti i tražio od komandanata divizija da brzo reaguju imajući u vidu cjelinu grupe, i da stalno obezbjeđuju sadejstvo na terenu, jer su to uslovi kojima će se obezbijediti pobjeda u ovoj kao i u dosadašnjim operacijama. Naglašavao je da smo malo obaviješteni i da se odluka ne smije donositi isuviše brzo, a usto i da se Englezi moraju čekati.

U toku ovih već značajnih petodnevnih borbi situacija se sve više razjašnjavala i davala podataka za donošenje odgovarajućih rješenja. Vrhovni štab jasno uviđa da je okruženje jakim neprijateljskim snagama sa nekoliko pravaca već otpočelo i da neprijatelj nastoji ne samo da nam spriječi prodor ka jugoistoku, već sa svoje strane preuzima koncentrično nadiranje jakim snagama i na drugim pravcima (od Pljevalja, Foče, Gackog), težeći da nas sabije na uži prostor Durmitor — Maglić — Šćepan Polje i tu razbije i uništi. U takvoj situaciji Vrhovni štab je odlučio (19 maja) da se Glavna operativna grupa probija u Bosnu i u vezi sa tim odmah je naredio da se izvrši pregrupisavanje glavnih snaga prema Fočanskom sektoru koji je u toj situaciji davao najviše izgleda za jedno takvo rješenje.

POČETAK OKRUŽAVANJA NAŠIH SNAGA

Oko podne 20 maja Vrhovni štab nas je obavijestio o koncentričnom nastupanju neprijateljskih snaga od Pljevalja, Foče i Gackog i o tome da su Prva proleterska i Treća krajiška brigada upućene ka Foči. On je u vezi s tim naredio: da se Sedma krajiška brigada odmah uputi pravcem Šavnik — Pivski Manastir — Ravno radi pojačanja Desete hercegovačke brigade koja je sprečavala nadiranje jakih neprijateljskih snaga na pravcu Gacko — Goransko; da se Druga dalmatinska brigada pomjeri na lijevu obalu Tare, stim da manjim snagama brani pre-

laze kod Dobrilovine (20 km zapadno od Šahovića), Prenčana (20 km istočno od Žabljaka), Đurđevića Tare, Lever Tare i Tepaca, a glavnim snagama da se još zadrže na prostoru Krš (oko 10 km istočno od Žabljaka) i, najzad, da se Četvrta proleterska brigada pomjeri na prostor Krnja Jela — Boan, ostavljajući jače zaštitne djelove na Vratlu i prema G. Morači.⁹

Sjutradan predveče Štab Druge proleterske divizije krenuo je iz Boana za Timar, dok su brigade već bile u pokretu, u duhu naređenja Vrhovnog štaba od prethodnog dana. Sedma krajiška brigada, poslije usiljenog marša od sela Lipova preko Dubrovskog, Dubljevića i Borkovića, stigla je (23 maja) u Orah, gdje u zajednici sa Desetom hercegovačkom brigadom vrši noćni protivnapad (23/24 maja) na neprijateljske snage prema Berušici. Sjutradan se obje brigade povlače na položaj na liniji Kućetine — Šejtan Kula, a 25 maja Sedma krajiška brigada povlači se na Goransko. Poslije prelaska na desnu obalu Pive, brigada se u toku 27 maja razmjestila u rejonu Pirni Do.

Četvrta proleterska brigada i dalje je svojim dejstvima na južnim padinama Sinjajevine usporavala nadiranje južne grupe (»Salminger«) 1-ve brdske divizije, tako da je ona tek 24 maja dostigla liniju: Borova Glava — Jablanov Vrh — Ravno. Brigada je 24/25 maja izvršila protivnapad na Jablanov Vrh koji, istina, nije uspio, ali je zadržao nadiranje 1-ve brdske divizije na tom pravcu sve do 27 maja. Brigada je zatim preduzela marš pravcem: Mljetičnjak — Komarnica — Boan — Nikolin Do — Boričje — Pišča — Vojnovići (3 km od Krsca), gdje je zanoćila 29/30 maja.

Druga dalmatinska brigada prebacila se na ranije određenu prostoriju u cilju izvršenja postavljenog zadatka. Njena

⁹ Uveče 20 maja obruč oko Glavne operativne grupe mnogo se jasnije ocrtavao: glavnina 7 SS divizije »Princ Eugen« [oznaku 7 dobila je kasnije] nalazila se u rejonu Nikšića, a jedna njena kolona ispred Ravnog (8 km istočno od Avtovca); divizija »Ferara« u rejonu južno od Nikšića; Grupa »Anaker« izbijala je na liniju Gacko — Vrbnica, a ostale snage 118 divizije sa 4 lovačkom brigadom već su bile na liniji Mješaja — Četinište — Zlataja; 369 (nepotpuna) divizija u rejonu Gotovuše i Čajniča bila je u tijesnoj vezi sa Italijanima u Pljevljima, a pozadi nje 63 bugarski puk; bataljoni divizije »Taurinense« izbijali su na put Pljevlja — Tulovo, a pozadi njih 61 bugarski puk; 1-va brdska divizija nalazila se zapadno od linije Šahovići — Mojkovac — Kolašin.

glavnina nalazila se, 26 maja, na Sinjajevini u rejonu Ružice, a 30 maja ona je bila na maršu od Negobuđe za Mratinje.

Štab Druge proleterske divizije stigao je 29 maja u selo Boričje, a 30 maja se prebacio u selo Kneževići.

NAŠA PROTIVDEJSTVA U CILJU SPREČAVANJA
UŽEG OKRUŽENJA I OČUVANJA INICIJATIVE

Vrhovni štab je uvidio opasnost od manevra lijevog krila 7 SS divizije i djelova grupe »Anaker«, koji su težili da što prije ovladaju prelazima na Pivi, kod Goranskog, Plužina i Mratinja, i onemoguće proboj našim snagama ka Ravnom i Izgorima. U vezi s tim 26 maja naredio je Štabu Druge proleterske divizije da sa Četvrtom proleterskom brigadom krene preko Pive na gatački pravac i preuzme komandu nad Desetom hercegovačkom i Sedmom krajiškom brigadom, stim da sa ove tri brigade razbije lijevo krilo 7 SS divizije, a zatim produži ofanzivna dejstva ka liniji Gacko — Čemerno — Suha. Ovakvim grupisanjem tri brigade Druge proleterske divizije na gatačkom pravcu stvoreno je veoma važno bočno osiguranje na južnim masivima planine Bioča, Maglića i Volujaka, koje će prilikom prelaska Glavne operativne grupe preko Mratinja (Vučeva) i Sutjeske i u daljem razvoju događaja igrati značajnu ulogu u obezbjeđenju od dejstava neprijatelja od Ravna, Maglića, Gacka, Konjskih Voda.

Zaštita južnog boka na otsjeku Mratinje — Trnovačko Jezero — Suha, koja je ranije bila povjerena Prvoj proleterskoj brigadi, sada je pala u dio Drugoj proleterskoj diviziji, koja će taj zadatak izvršavati ofanzivnim dejstvima sa ciljem da se omogući planirani proboj čitave Glavne operativne grupe iz okruženja. Ovako brza i svojevremena pregrupacija jednog dijela naših snaga (kuda će kasnije biti upućena glavnina Glavne operativne grupe) došla je kao posljedica odustajanja od probora glavnih snaga južno od Foče, odnosno kod Broda na Drini, i, odluke da se glavnim, ili čak i svim snagama, probija obruč preko Sutjeske i Zelengore u pravcu Bosne. Sreća je što je Vrhovni štab donio svojevremeno tu odluku i tim ofanzivnim manevrom obezbijedio izvršenje konačne zamisli o proboru snaga Glavne operativne grupe iz okruženja. To je bio onaj

odlučni momenat u čitavom daljem vođenju ove operacije, koji je omogućio da se isprave neke posljedice početnog — nešto sporijeg reagiranja.

Sjutradan (30 maja) oko prelaza kod Mratinja bile su prikupljene tri brigade: Sedma krajiska (bez jednog bataljona), Deseta hercegovačka (bez 2-gog — Mostarskog — bataljona) i Četvrta proleterska brigada. Sa ove tri brigade trebalo je odbaciti neprijatelja od Javorka, razbiti ga u dolini Vrbnice i na prostoriji Plužine — Goransko i deblokirati prelaze na Pivi u rejonu Krsca i Pivskog Manastira.

Vrhovni štab je promijenio naređenje koje je ranije izdao Štabu Druge proleterske divizije, pa je naredio Štabu Treće udarne divizije da sa Četvrtom proleterskom, Sedmom krajiskom, Desetom hercegovačkom i Drugom dalmatinskom brigadom razbije neprijatelja koji nadire pravcem Plužine — Javorak — Mratinje i da ga što dalje odbaci ka jugozapadu, oslobođajući time pravac: Krstac — Plužine — Miloševići — Stabna — Izgori — Grab. Pošto je ukazivao na potrebu brzog i energičnog rada na tom pravcu, Vrhovni štab je kasnije depešom naredio da se ova akcija preduzme ne čekajući na Drugu dalmatinsku brigadu, koja je još bila na maršu.

Tako je ovim bojem rukovodio Štab Treće udarne divizije (a ne Štab Druge proleterske divizije), stim što su se na njegovom komandnom mjestu nalazili komandant i komesar Druge proleterske divizije (jer se većina brigada Druge proleterske divizije nalazila na tom pravcu). U pismu Vrhovnog štaba, koje je odmah poslije boja (ili pri kraju boja) došlo Štabu Druge proleterske divizije, govori se o nesporazumu koji je nastao promenom ranijeg naređenja o rukovođenju ovim bojem — najprije Štab Druge proleterske divizije, a zatim Štab Treće udarne divizije. Međutim, ovaj nesporazum nije imao posljedica. Naređenje Vrhovnog štaba je izvršeno, a neprijatelj zau stavljen i odbačen prema Plužinama i Stabnu, kako je i zahtijevano od strane Vrhovnog štaba.

Zadržavajući se na prelazu Pive oko organizovanja prelaska (jer je situacija oko mosta sjutradan mogla biti kritična u slučaju naleta neprijateljske avijacije, ako se brzo ne napravi

red) i davanja uputstava brigadama, Štab Druge proleterske divizije je stigao u Mratinje 1 juna.

Na mratinjskom pravcu, koji je predstavljao osjetljivo žarište na južnom boku Glavne operativne grupe, razvile su se žestoke borbe. One su uglavnom ovako tekle: Djelovi 1-og bataljona Sedme krajiskog brigade, po izbijanju na Javorak, sukobili su se (30 maja) u susretnoj borbi sa prednjim djelovima grupe »Anaker« (2-gim bataljonom 738 puka) i uspjeli da ih zadrže, a zatim, kada su u toku noći 30/31 maja počele pristizati ostale snage (iz Sedme i Desete brigade), da ih odbace uz velike gubitke ka Štirnu i Brljevu. Ovim je u posljednjem momentu održan Javorak (vrlo jak topografski oslonac) i spasen najvažniji prelaz na Pivi, oko koga će se narednih dana razviti vrlo uporne i iscrpljujuće borbe.

Noću 31 maja / 1 juna izvršen je opšti napad sa pristiglim djelovima iz ove tri brigade, i to: Sedmom krajiskom pravcem Javorak — Brljevo, Četvrtom proleterskom pravcem preko Štirna ka Budnju, a Desetom hercegovačkom preko Stabna i Sedlara. Razvile su se teške i uporne borbe sa jurišima i protivjurišima, koje su trajale cijelu noć i sljedeći dan tj. 1 juna, u kojima su i naše i neprijateljske snage ozbiljno iskravavile (južno od Brljeva bila je okružena jedna veća grupa Njemaca). Njemci su se bili naročito jako utvrdili iznad sela Budnja i južno od sela Brljeva (Budanj je pao u naše ruke oko podne 1 juna). Međutim, u toku noći 1/2 juna počinju pristizati nove, svježe neprijateljske snage. Njemci su, naime, uočili da Glavna operativna grupa prenosi težište na sjeverozapad i da će pokušati da izvrši probor preko Sutjeske, pa su odlučili da, pored ostalog, prebace glavninu 7 SS divizije sa Komarnice i usmjere je ka sjeveru, između Pive i Sutjeske, ususret 118-toj diviziji. Jedan dio ovih snaga već je pristizao u toku noći 1/2 juna preko Vrbnice i ojačavao snage na pravcu Javorka. Pojava novih njemačkih snaga u momentu kada su Četvrti i Deseti brigada bile spremne da produže dejstva preko Vrbnice prema Goranskom i Plužinama, uticala je na dalje odluke i tok dejstava na ovom pravcu. A kada su se, u toku 2 juna, pojavile jače neprijateljske snage od Volujaka (preko Vlasulje) i ugrozile pravac preko Presjeke ka Mratinju, naše snage su se morale

povući sjevernije i zauzeti nov raspored (Deseta hercegovačka na položaju Krvava Brda — Katin Kuk, Četvrta proleterska na pravcu Štirno — Javorak, a Sedma krajiska brigada na pravcu Brljevo — Javorak).

Situacija na mratinjskom pravcu se u toku 2 juna sve više pogoršavala. Neprijatelj ubacuje nove snage preko Štirna i Brljeva, a preko planine Bioča ozbiljno ugrožava bok Desete hercegovačke brigade.

Sva naređenja koja je Vrhovni štab u toj situaciji izdao Drugoj proleterskoj brigadi, Trećoj udarnoj i Drugoj proleterskoj diviziji, imala su za cilj da se očuva inicijativa i sadejstvo unutar grupe i obezbijede ofanzivna dejstva na pravcu Sutjeska — Zelengora, da bi obezbijedilo ostvarenje već oformljene opšte zamisli. U njima se već ocrtava ideja o proboru jednog dijela Glavne operativne grupe preko donje Sutjeske ka Vrbnici, a drugog dijela preko Graba i Suhe na Zelengoru, što je konačno utvrđeno na savjetovanju u Mratinju i Lokvi Dernečište.

USMJERAVANJE DEJSTAVA GLAVNIH SNAGA KA PRAVCIMA PROBOJA

Situacija na pravcu probaja bila je još prilično neizvjesna jer je neprijatelj, uslijed naših protivdejstava, još manevroval. Pošto tri brigade (Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Majevička) ne uspijevaju da odbace neprijatelja na pravcu selo Vrbnica, Vrhovni komandant hitno upućuje i Prvu proletersku brigadu u dolinu Sutjeske, da zajedno sa njima razbije neprijatelja na otsjeku Popov Most — Tjentište, proširi brešu i izvrši prodor ka Vrbnici, kao jednom od smjerova prodora glavnine snaga Glavne operativne grupe. U isto vrijeme naređuje Štabu Druge proleterske divizije da i on aktivnim dejstvom (Četvrte proleterske preko Graba ka Jabuci i žand. stanici Zelengora, a Druge dalmatinske preko Suhe, D. i G. Bara ka Hrčavki) razbije neprijatelja i proširi probaj ovim pravcem, a potom da napada prema Tođevcu i selu Vrbnici, u bok njemačkih snaga na Sutjesci. Time bi naše trupe bile dovedene u položaj koji je zahtijevao samo još jedan udar i skok pa da se neprijateljski obruč razbije i obezbijedi probaj ka Bosni. (U toku noći 2/3

juna Četvrta proleterska brigada je po naređenju Vrhovnog štaba povućena sa mratinjskog pravca i upućena na sektor Sutjeske.)

Pošto je, uslijed pojave 7 SS divizije na južnom boku, napuštena namjera o odbacivanju neprijatelja južno od Vrbanice i oslobođenju puta za Grab, Druga proleterska divizija dobila je zadatak da kao lijeva (bočna) kolona krene u pravcu Sutjeske, osiguravajući glavne snage od pravaca Ravno — Maglić i Gacko — Izgori — Suha. (Trećoj udarnoj diviziji vraćene su u sastav Deseta hercegovačka i privremeno pridata Sedma krajiška brigada.)

Uzoru 3 juna Štab Druge proleterske divizije nastavio je pokret iz Mratinja za katun Plan (3,5 km jugoistočno od Tjenetišta). To je bio vrlo težak marš po kiši, gradu i vijavici, u kome su ljudi padali od gladi i iznemoglosti. Ovoga dana na savjetovanju u Vrhovnom štabu u Mratinju donesena je odluka, koja je konačno oformljena na savjetovanju u Lokvi Dernečiću, da Prva i Druga proleterska divizija, po mogućnosti u jednom zamahu, probiju neprijateljski obruč na Sutjesci i Zelengori, stim da se Prva proleterska divizija (ojačana Šestom istočnobosanskim i Majevičkom brigadom) probije pravcem Košur (Popov Most) — Vrbanica i poslije probroja prebací preko pruge Sarajevo — Višegrad, a Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom pravcem Suha — Bare — Konjske Vode, a zatim preko Treskavice na Bradinu. Na savjetovanju u Lokvi Dernečiću riješeno je da Treća divizija (Peta crnogorska, Prva dalmatinska i Treća sandžačka brigada) i Sedma baniska divizija (Sedma, Osma i Šesnaesta baniska brigada) ostanu sa ranjenicima stim da se, prema situaciji, probijaju za ovim kolonama ili prema Sandžaku, a odatle za istočnu Bosnu, ili prema Hercegovini, pa da se onda vrate na teren Crne Gore i razviju dejstva (u granicama svojih mogućnosti), kako je ranije bilo predviđeno za Glavnu operativnu grupu. Za prvi mah Prva proleterska divizija nastojaće da se probije na sjever preko Košura i Popovog Mosta, a Druga proleterska divizija preduzeće mjere da osigura stazu za Zelengoru od Suhe preko Bara ka Konjskim Vodama. (Na ovom savjetovanju donesena je i odluka o rasformiranju Drinske operativne grupe.) Štab Druge proleterske divizije

preuzeo je komandu nad Drugom proleterskom, Četvrtom proleterskom, Drugom dalmatinskom i, naknadno, nad Desetom hercegovačkom brigadom.

Na sastanku Vrhovnog štaba u Lokvi Dernečište, dva dana kasnije, saopštena je i potvrđena odluka iz Mratinja da se od Prve i Druge proleterske divizije obrazuje Sjeverna, a od Treće i Sedme divizije — Južna grupa Glavne operativne grupe i da se Prva i Druga proleterska probijaju kao prvi, a Treća i Sedma udarna divizija sa težim ranjenicima kao drugi ešelon.

Četvrtog juna Štab Druge proleterske divizije stigao je na Dragoš-Sedlo. Njegova radiostanica privremeno nije imala veze ni sa Vrhovnim štabom ni sa Prvom proleterskom, a ni sa Trećom udarnom divizijom, ali se štab divizije nalazio u neposrednoj blizini Štaba Druge proleterske brigade sa kojim je bio u stalnom kontaktu. Uskoro je uspostavljena veza i sa Štabom Prve proleterske divizije i diskutovano o cjelishodnosti napada na Košur i potrebi mijenjanja pravca nastupanja Prve proleterske divizije u cilju zaobilaska Košura. Neki djelovi Četvrte proleterske brigade bili su još na maršu iz Mratinja za Prepeličje i dalje za Mrkalj-Klade. Pošto, uslijed velikog snijega, nije mogla da se prebaci preko Presjeke, Druga dalmatinska brigada nastavila je pokret pravcem Ponor — Poljana — Suha Gora — Mrkalj-Klade, stim što je jedan njen bataljon predviđen da najprije pojača 6-ti bataljon Prve proleterske brigade kod Suhe. Vrhovni štab se prebacio iz Lokve Dernečište u Mrkalj-Klade. Štab Prve proleterske divizije je u 9,30 časova obavijestio Štab Prve proleterske brigade o borbi na pravcu Ulobić — Trnovačko Jezero i naredio mu da tamo uputi svoj 1-vi bataljon, a po potrebi još jedan bataljon Druge dalmatinske ili Šeste istočnobosanske brigade u sporazumu sa komandantom Druge proleterske divizije i komandantom Druge dalmatinske brigade.

Prva i Druga proleterska divizija vršile su 4. juna pripreme za proboj prema ranijem planu, dok su brigade Druge grupe u isto vrijeme preduzimale mjere za obezbjeđenje ranjenika i bolesnika i pripremale se za proboj prema situaciji i ranijim direktivama.

Neprijateljske snage koje su dejstvovalе prema južnom boku naših glavnih snaga (Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji), odnosno na pravcima dejstva brigada Druge proleterske divizije, bile su, 5 juna, ovako raspoređene:

— Djelovi grupe »Anaker«, na lijevom boku sutjeskog mostobrana na liniji Slano Brdo — selo Grab — Koljeno — Ardov. Ona je poslije 5 juna pomjerila glavne snage ka svome lijevom krilu, na Koljeno i Ardov sa namjerom da se probije ka Donjim i Gornjim Barama. Radi sadejstva ovim snagama upućen je 118 izviđački bataljon da se preko Zelengore prebacи u rejon Boščija Glava — Uglješin Vrh i da odatle ugrozi desni bok i pozadinu Druge dalmatinske brigade na Barama. Ove snage će idućih dana odigrati presudnu ulogu na ovom važnom pravcu, onemogućivši da se njime probije Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom.

— 7 SS divizija na liniji: Pivski Manastir — selo Plužine — selo Brljevo — planina Bioč — Trnovačko Jezero — Trnovačke Kolibe — Volujak — Izgori, dejstvujući energično ka Mratinju, Magliću (izbiće na njega sjutradan), Prijevoru, Jelovojo Stazi i Suhoj, da bi ugrozila bok glavnih snaga i onemogućila proboj preko Sutjeske.¹⁰

U to vrijeme brigade Druge proleterske divizije našle su se u ovakovom rasporedu:

— Druga proleterska brigada, obezbjeđuje desni bok Glavne operativne grupe, i to: 1-vi i 4-ti bataljon jugozapadno od Košura na liniji selo Krekovi — Milinklade, 3-ći bataljon u rejonu sela Vrbnice, a 2-gi, koji je ovog dana smijenjen sa položaja kod G. i D. Bara od strane Druge dalmatinske — u pokretu je ka selu Vrbnici;

— Druga dalmatinska brigada se, u cilju obezbjeđenja južnog boka sutjeskog mostobrana, prikupljala na liniji Gornje i Donje Bare — Planinica;

— Četvrta proleterska brigada: glavnina na Dragoš-Sedlu (u rezervi Vrhovnog štaba), jedan bataljon u pokretu ka Suhoj

¹⁰ Na sjeveru je grupa »Gertler« posjela liniju Košur — Popov Most i odatle ugrožavala desni bok sutjeskog mostobrana, a sa Čeotine prema Jeleču prebacivala se borbena grupa 369 divizije, da još više ojača obruč na pravcu glavnog proboba.

da bi smijenio 6-ti bataljon Prve proleterske brigade, a jedan bataljon negdje kod Maglića;

— Deseta hercegovačka, koja će takođe ući u sastav Druge proleterske divizije, »držala je zajedno sa Sedmom krajiškom liniju Konjska Lastva — Javorak«. Uveče (5 juna) naređeno im je da se povuku sa Javorka i to: Sedma ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka ka Magliću, stim da zatvori sve pravce od Mratinja prema Vučevu.

Štab Druge proleterske divizije nalazio se u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba na Dragoš-Sedlu, radi lakšeg komandovanja i organizovanja zajedničkog pokreta preko Bara u pravcu Konjskih Voda.

ISCRPLJUJUĆE BORBE U KOTLU SUTJESKE I PRIPREME ZA PROBOJ

Ovoga dana (5 juna) grupa »Anaker« krenula je u napad jugozapadno od Suhe i izbila na južne padine Tovarnice skoro jednovremeno kad i Druga dalmatinska u G. i D. Bare. Štab brigade je težio da poslije napornog marša najprije odmori i prikupi brigadu, a zatim da sjutradan uzoru posjedne položaje na Tovarnici, da bi po svaku cijenu zatvorio pravac Bare — Suha i omogućio proboj Druge proleterske divizije na planiranom pravcu preko Zelengore. Međutim, prilikom izbijanja ove brigade prema G. Barama i Tovarnici, došlo je do žestokih susretnih borbi sa neprijateljskim djelovima koji su se probijali prema Sutjesci. Prethodnički bataljon se ustrijemio na prethodnicu neprijatelja, dok je štab brigade, shvatajući opasnost eventualnog neprijateljskog prodora ovim pravcem, ubrzao i drugi bataljon u boj i uspio da odbaci neprijatelja ka Arđovu i Koljenu. Iznureni ranijim marševima i borbama, naši bataljoni su zastali pred Arđovom na liniji: Gornje Bare — Donje Bare — Planinica. Sljedeći dan prošao je u međusobnom izviđanju, čarkama i bombardovanju položaja Druge dalmatinske brigade od strane jakih formacija neprijateljske avijacije. Ali je to bilo samo zatišje pred okršajima koji će tek nastupiti dva sljedeća dana, u kojima su se smjenjivali napadi i protivnapadi s jedne i druge strane. Brigada je u toku 6 i 7

juna (i pored velikih gubitaka) izdržala sve uporne napade neprijatelja, naročito na desnom boku ispred Gornjih Bara.

Pošto je ojačao svoje snage izvidačkim bataljonom 118 divizije, koji se pojavljuje sa pravca Vita Bare, neprijatelj je 7 juna napao desni bok Druge dalmatinske brigade u rejonu Gornjih Bara, sa ciljem da ih preko Donjih Bara zbaci u kanjon Sutjeske. U toku 7 i 7/8 juna položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. Bataljon iz rejona Gornjih Bara, i pored sve upornosti, odbačen je prema Donjim Barama, pošto je, u tom teškom i nejednakom boju, izgubio polovinu ljudstva. Borba je dobijala sve dramatičniji karakter. Brigada se nesobično borila i sagorijevala u tom boju jer je znala da, itekako, od njenog uspjeha zavisi mogućnost ostvarenja tako sudbonosnih planova Vrhovnog štaba. Međutim, svi pokušaji da se Gornje Bare povrate nijesu uspjeli. I tako je neprijatelj, najzad, uspio da presječe stazu za Zelengoru na predviđenom pravcu probaja Druge proleterske divizije, te je taj pravac bio izgubljen za naše dalje planove. Druga dalmatinska brigada povukla se na V. i M. Siljevicu, odakle je upornim dejstvima, i dalje krvareći, jedva sprečavala dalji prođor neprijatelja od Suhe ka Tjentištu.

Prateći tok borbe Druge dalmatinske brigade, Vrhovni komandant se mnogo brinuo za sudbinu te brigade, njenih boraca i starješina, koji su se nesobično žrtvovali u tom sudbonosnom času za sve naše snage. Situacija je bila tim dramatičnija što se nije moglo ništa učiniti da bi se ojačao njen položaj, akamoli da se moglo misliti na njeno smjenjivanje i izvlačenje iz borbe. Vrhovni štab je raspolagao sa svega tri bataljona Četvrte proleterske brigade u rejonu Dragoš-Sedla, a ta jedina rezerva nije se smjela, ni u toj situaciji, uputiti kao pojačanje na pravac Bara. Zbog izmijenjene situacije na tom pravcu, Četvrta proleterska brigada se, kao čelni udarni odred, morala probijati na pravcu Prve proleterske divizije, da bi tek tada (kao što se i desilo) osiguravala desni bok Druge dalmatinske i Desete hercegovačke brigade (kasnije) i njihovo izvlačenje preko Hrčavke i padina Ozrena u pravcu probaja Druge proleterske divizije. Vrhovni komandant je lično i preko Štaba Druge proleterske divizije odavao u toku borbe priznanje borcima i starješinama

i bodrio ih da izdrže još koji dan, dok se situacija, dejstvima naših glavnih snaga, ne promijeni u našu korist.

Šestog juna, kada se još nije znalo za ishod boja na Barama, donesena je konačna odluka o pravcu i načinu proboga snaga prvog ešelona Glavne operativne grupe. Došlo se do zaključka da se naše snage mogu probiti samo preko Zelengore, stazom preko Milinklada i istočno od Bara u pravcu Govze i Rataja i dalje preko komunikacije Kalinovik — Foča. Prvom stazom trebalo je uputiti Prvu proletersku, a drugom — Drugu proletersku diviziju, stim da i Vrhovni štab pođe sa Drugom proleterskom divizijom.¹¹

U očekivanju ishoda boja kod Bara, Vrhovni komandant, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije, Četvrta proleterska i Sedma krajiška brigada spuštali su se, 7 juna, ka Suhoj sa ciljem da se u smislu prвobitne odluke prebace preko Sutjeske u pravcu Zelengore. I ovoga dana su Prva i Druga proleterska divizija vodile teške borbe da bi se probile iz okruženja, proširile svoje mostobrane, najuže povezale svoje snage i time obezbijedile probor na svojim pravcima i prelazak i ostalih snaga preko Sutjeske.

POČETAK LOMLJENJA OBRUČA

U vezi sa odlukom od 6 juna komandant Prve proleterske divizije obavijestio je, 8 juna izjutra, Vrhovni štab o situaciji na svom pravcu i o svojoj namjeri da toga dana (poslije pada mraka), u saglasnosti sa delegatom Vrhovnog štaba, izvrši probor na svom pravcu. To je bila smjela inicijativa komandanta Prve proleterske divizije Koče Popovića, koji je ocijenio da će se probiti dan ranije nego što je to očekivano u Vrhovnom štabu.

¹¹ Ovoga dana stanje na južnom boku Glavne operativne grupe postaje sve ozbiljnije. Jaki djelovi 7 SS divizije izbili su na Maglić, ovladali Mratinjem i pojačali pritisak ka Sušićkom Potoku i Suhoj, a djelovi grupe »Anaker« vršili su, kao što smo vidjeli, grupisanje prema G. i D. Barama, pripremajući se za otsudnije napade na tom sektoru u sadejstvu sa izviđačkim bataljonom 118 divizije. S druge strane, Sedma krajiška brigada se po napuštanju Javorka povlačila ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka, na koju je sada palo cijelokupno obezbjedenje lijevog boka, povukla se sa Konjske Lastve na Maglić, gdje je zatvorila samo pravac preko Prijevora za Suhu. Druga dalmatinska brigada odljevala je jakim njemačkim snagama u rejonu Bara.

Njegovo obavještenje primljeno je sa izvjesnom skepsom i u Vrhovnom štabu i u Štabu Druge proleterske divizije, jer je postojala bojazan da se brigade Druge proleterske divizije (pošto se nijesu mogle probijati ranijim pravcem, a bile su angažovane u borbama) neće moći lako odlijepiti od neprijatelja, koji je nastupao od Konjskih Voda prema Barama i da će neprijatelj prije njih zauzeti Ozren, Milinkladu i Hrčavu i time onemogućiti Drugoj proleterskoj diviziji da se probije pravcem Prve proleterske divizije (koji je, kako je već izgledalo, ostao jedina mogućnost proboga svih naših snaga u toj situaciji). Brzom intervencijom Vrhovnog komandanta i Štaba Druge proleterske divizije, čije su se brigade najuže povezale sa brigadama Prve proleterske divizije, osiguran je bok i pozadina Prve proleterske divizije i osuđene namjere neprijatelja u pravcu Ozrena, Milinklade i Hrčave. Blagodareći pravilnoj procjeni situacije, smjeloj i promišljenoj inicijativi komandanta Prve proleterske divizije (koju su pri izvršenju proboga podržale snage Druge proleterske divizije), ubrzo je nađeno najbolje rješenje za izlaz iz te tako teške situacije. Da je neprijatelju uspjelo da zatvori obruč oko glavnih snaga Glavne operativne grupe (poslije proboga Prve proleterske divizije) izbjanjem na Ozren, Milinklade, Hrčavu, Lučke Kolibe i Vrbničke Kolibe, situacija bi se itekako iskomplikovala i za Prvu proletersku diviziju i ostale snage koje su se spremale za probor sljedećeg dana pod direktnim rukovodstvom Vrhovnog komandanta. Zahvaljujući intervenciji Vrhovnog komandanta, smjelim i brzim dejstvima svih snaga Prve i Druge proleterske divizije, desilo se ono što je predviđao komandant Prve proleterske divizije, ostvarujući zamisao Vrhovnog štaba. Zato je ovakva inicijativa komandanta Prve proleterske divizije Koče Popovića dobila priznanje i od Vrhovnog komandanta i od štabova divizija koje su se probile na tom pravcu.

Djelovi 7 SS divizije zauzeli su, 8 juna, Maglić (k. 2386) i katun Prijedor i počeli tući rejon u kome se nalazio Vrhovni štab, koji se pripremao za prelazak Sutjeske na pravcu Prve proleterske divizije. Poslije povlačenja Desete hercegovačke sa Prijevora ka Sutjesci (povukao se i bataljon Četvrte proleterske), jake snage 7 SS divizije uspjele su da izbjiju pred mrak

na Sutjesku kod Suhe i time omoguće i drugim njemačkim jedinicama da sa Boščije Glave produže nadiranje ka Ljubinom Grobu. Snage od Suhe produžile su napad dolinom Sutjeske ususret 118 diviziji.

Ovoga dana Vrhovni štab je, po prelasku Sutjeske, zastao u šumi na padinama Kazana. Tu u blizini bila je i glavnina Četvrte proleterske brigade sa Štabom Druge proleterske divizije. Još neko vrijeme se čekalo da Druga dalmatinska, u sadejstvu sa Majevičkom brigadom, eventualno odbaci neprijatelja i otvoriti put za Bare, jer se strijepilo od toga da se samo jednim pravcem (pravcem Prve proleterske divizije) nastupa tako jakim snagama iz mnogo razloga. Dakle, htio se obezbijediti bar toliko širok front koji bi osigurao probor i nastupanje u dva pravca, da bi se izbjegao ponovni pokušaj neprijatelja da zatvori obruč oko naših snaga, da bi se tako što prije izšlo na široko operativno prostranstvo. (Zbog kritičnog stanja Druge dalmatinske Vrhovni štab je bio prinuđen da uputi Majevičku brigadu od Tjentišta ka Barama.) A kad je postalo jasno da je nemoguć probor preko G. Bara za Zelengoru, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije i Četvrta proleterska brigada su, pod vatrom neprijateljske artiljerije, krenuli pravcem Prve proleterske divizije, pored Krekova za Milinkladu. Štab Druge proleterske obavijestio je Drugu dalmatinsku, koja je u to vrijeme još vodila teške borbe oko D. Bara (M. i V. Siljevica), da se u naslonu na Desetu hercegovačku brigadu postepeno pomjera ka Ozrenu, nasloni na naše snage i uključi u sastav divizije. Pritom joj je naređeno da pri povlačenju održava čvrstu borbenu vezu sa Desetom hercegovačkom brigadom, da svojim aktivnim dejstvima vrši stalno obezbjeđenje boka sa tog pravca i da se što prije poveže sa Četvrtom proleterskom, koja je već vodila borbe oko Ozrena i ka Ljubinom Grobu radi zaštite boka i pozadine Prve proleterske divizije.

Prolazeći pored Košura, bataljoni Druge proleterske divizije (Druge i Četvrte proleterske brigade) svojim aktivnim dejstvima onemogućili su efikasno dejstvo grupe »Gertler« u pravcu Milinklada i Tjentišta i osiguravali izvlačenje bataljona Druge proleterske brigade iz rejona Košura. Ovi bataljoni su već nekoliko dana vodili oko Košura iscrpljujuće danonoćne

borbe slične onim koje su vodili bataljoni Druge dalmatinske u rejonu Bara. Bilo je krajnje vrijeme otkačiti ih od toga rejona.

Vrhovni štab i Štab Druge proleterske divizije krenuli su 9 juna iz Milinklada, preko Krekova ka Hrčavki. U to vrijeme su snage Glavne operativne grupe, pored teškoća u savladavanju neprijateljevog otpora na zemlji, bile izložene i vrlo intenzivnom bombardovanju od strane njihove avijacije, koja je tukla položaje i pravce kretanja naših brigada. Avijacija je ovoga dana neprekidno dejstvovala na uskoj prostoriji Milinklade — Ozren — Krekovi, tukući naročito dolinu Hrčavke kojom su se kretale kolone brigada Druge proleterske divizije, Vrhovni štab i ranjenici. Pri takvom jednom bombardovanju, i to tek što je Vrhovni štab bio izišao iz Hrčavke, jedna neprijateljska eskadrila obasula je rejon razmještaja Vrhovnog štaba i ranila Vrhovnog komandanta.¹² Vijest o ranjavanju druga Tita brzo je prostrujala kroz sve naše brigade, još jače zbila naše redove i razbuktala želju za odmazdom i probojem preko Iješeva elitnih neprijateljskih formacija.

U međuvremenu neprijatelj je uspio da odbaci glavninu Druge dalmatinske i Desete hercegovačke brigade ka Sutjesci i Tjentištu, gdje su se našli Majevička i dva bataljona Šeste istočnobosanske brigade. Iako je prolaz između Vilnjaka i Ozrena vrlo težak i neprohodan, ove dvije brigade su krenule tim pravcem, spustile se predveče preko sedla Pleća u Hrčavku, povezale se sa Sedmom krajiškom brigadom i ušle u raspored Druge proleterske divizije. Djelovi Druge proleterske brigade upućeni su na Planik radi obezbjeđenja lijevog boka i zatvaranja pravca Tisovica — Zelengora.

PROBOJ

Pošto je odlučio da nastavi nadiranje ka sjeveru, Štab Prve proleterske divizije obavijestio je, 9 juna u 16,30 časova, o tome Štab Druge proleterske divizije, ukazujući mu na potrebu da dijelom svojih snaga dejstvuje prema Javorku i Ljutu.

¹² Tu su poginuli engleski kapetan Stjuart i Titov kurir Đuro Vujović. Od bombardovanja u Hrčavi istog dana poginuo je i komandant Četvrte proleterske brigade Vako Đurović.

binom Grobu, kao i da izvrši obezbjeđenje pravca prema Zelengori i desnog boka prema Košuru i Zamrštenu. Ovim bi se omogućilo da se Prva proleterska, Treća krajiška i Majevička uvedu u proboj pravcem Vrbničke Kolibe — Balinovac — selo Jeleč, a Sedma krajiška i Šesta istočnobosanska brigada pravcem Vrbničke Kolibe — planina Ruda. On je u vezi s tim, a u duhu odluke Vrhovnog štaba od 3 juna o probijanju Prve i Druge proleterske divizije (koja je bila još uvijek na snazi), zamolio Štab Druge proleterske divizije da se što prije oslobole Sedma krajiška, Šesta istočnobosanska i Majevička brigada i da se upute ka Vrbničkim Kolibama. Štab Prve proleterske divizije uzimao je još donekle u obzir i tu mogućnost da će se Druga proleterska divizija ipak probiti preko Zelengore u sjeverozapadnom pravcu. U međuvremenu Štab Druge proleterske divizije izdao je naređenje Drugoj dalmatinskoj brigadi da se prebaci na Lučke Kolibe, a kad je dobio obavještenje da će Prva divizija energično krenuti naprijed, on je došao do zaključka da treba što prije osigurati stazu Katunišće — Lučke Kolibe, obezbijediti se prema Zelengori i Vrbnici, a zatim što prije krenuti za Prvom divizijom, kao jedinim mogućim pravcem za proboj. On je u tome smislu podnio i prijedlog Vrhovnom štabu, koji je već razmatrao takvu odluku.

Sjutradan, kada su se brigade nalazile duž staze ka Lučkim Kolibama, bile su izložene neprijateljskom udaru sa oba boka (u desni sa linije Stružničko Brdo — Treskavac, i lijevi sa linije Videž — Orlovača — Boščija Glava). Situacija je bila takva da je neprijatelj mogao mjestimično čak i da prostrjeljuje naš borbeni poredak svojom mitraljeskom vatrom. Da bi obezbijedio taj uzani prolaz, Vrhovni štab je prebacio Drugu proletersku brigadu na Koštu, a Četvrtu proletersku na Ljubin Grob. (Predveče je Četvrtu proletersku smijenila Deseta hercegovačka brigada.)

Kada su se snage Prve grupe sa Vrhovnim štabom i Štabom Druge proleterske divizije (10 juna) ispele na Lučke Kolibe, u Vrhovnom štabu se morala donijeti odluka o daljem radu. Pošto je već otpala mogućnost prodora Druge divizije preko Treskavice ka Bradini, ostalo je jedino da ona nastupa pravcem Prve divizije koja je već bila načela neprijateljski

obruč. U tom cilju formirane su dvije kolone; desna — Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Druga dalmatinska brigada, pod komandom načelnika Štaba Druge divizije, i lijeva — Četvrta proleterska, Sedma krajiška, Majevička i Deseta hercegovačka brigada — sve pod komandom komandanta Druge proleterske divizije.

Nešto predveče Štab Druge proleterske divizije obavijesten je preko Štaba Četvrte proleterske brigade da njen 5-ti bataljon vodi tešku borbu da bi osigurao da se Sedma baniska divizija, koja se probijala prema Vrbničkim Kolibama, poveže sa Prvom grupom i priključi joj se u cilju daljeg proboda.¹³

Ovoga dana su prema naređenju Štaba Druge proleterske divizije (sa Lučkih Koliba) povućeni iznurenii 1-vi i 4-ti bataljon Druge proleterske brigade s Tisovog Brda (k 1379) i potoka Hrčavke u sastav svoje brigade, pošto ih je smijenio 5-ti bataljon Četvrte proleterske brigade, koja je angažovana na najtežem pravcu: Tisovo Brdo — Ljubin Grob. Pri tome je 5-ti bataljon Četvrte proleterske brigade dobio zadatak da preuzme osiguranje prema Boščijoj Glavi (k 1710) i Vilinjaku (k 1764) i da prihvati brigade Prve grupe koje su izlazile iz Sutjeske i Hrčavke, a eventualno i neke formacije iz Druge grupe. I zaista, ovaj bataljon je, uz osjetne gubitke (12 poginulih i preko 20 ranjenih boraca), odbijao žestoke napade neprijatelja na Tisovo Brdo i (prema naređenju Štaba Druge proleterske divizije) obezbijedio izvlačenje Sedme baniske divizije koja se probijala za Prvom grupom. Za to mu je Štab Sedme baniske divizije uputio sljedeću zahvalnicu:

Dragi drugovi,

Na našem putu iz Crne Gore za Istočnu Bosnu, kad smo se pod najtežim okolnostima probijali kroz neprijateljske linije, vi ste nas

¹³ Ova pametna inicijativa komandanta divizije Pavla Jakšića prihvaćena je od Vrhovnog komandanta (pohvaljena su dejstva Četvrte proleterske), iako je ova divizija ranije bila dobila zadatak da se kao Druga grupa probije sa Trećom udarnom divizijom i ranjenicima. (Kamo sreće da je to isto mogla učiniti i Treća udarna divizija, makar i po cijenu žrtvovanja izvjesnog dijela ranjenika!) Vrhovni komandant je tada donio odluku da se Sedma divizija osloni na Drugu proletersku diviziju i sa njom nastupa ka Govzi.

prihvatili u najtežem momentu na rijeci Hrčavki. Vaše junačko držanje i drugarska pažnja našoj diviziji potstiče sve naše borce i rukovodioce da u ime divizije izrazimo zahvalnost.¹⁴

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Komesar,
Đuro Kladarin

Komandant,
Pavle Jakšić

Dok je 5-ti bataljon Četvrte proleterske brigade vodio tešku borbu za osiguranje prolaza Sedme baniske divizije, dotle su i ostali bataljoni ove brigade kao lijeva pobočnica vodili upornu borbu za osiguranje pravca od Tisovog Brda preko Ljubina Groba do Balinovca. Neprijatelju je bila jasna uloga ove pobočnice u odnosu na naše snage koje su se probijale ka komunikaciji Foča — Kalinovik, pa je angažovao avijaciju i jake snage — naročito u pravcu Ljubina Groba, kao najosetljivije tačke našeg borbenog poretka. Na goloj kosi na kojoj se nalazi Ljubin Grob, Njemci su uz jaku podršku avijacije nekoliko puta jurišali na položaje 3-eg bataljona. U borbama prsa u prsa, 3-ći bataljon je izdržao — isto onako kao što je izdržala i Druga proleterska na Košuru, Druga dalmatinska na Barama, ili 5-ti bataljon Četvrte proleterske na Tisovom Brdu — sve juriše nadmoćnog neprijatelja, koji je srljao u živo meso naših brigada, i omogućio da se Vrhovni štab, ranjenici, kolone naših brigada i Štab Druge proleterske divizije probiju za Prvom proleterskom divizijom. Bataljon je izgubio trećinu svojih efektiva, ali i dobio najviša priznanja.¹⁵

Zbog pojave djelova grupe »Fišer« na lijevom boku, Štab Druge proleterske divizije uputio je 11 juna preko rijeke Govze Četvrtu proletersku i 1-vi bataljon Sedme krajiške brigade pravcem Radomišlje — Vratlo.

Vrhovni štab je (izjutra 12 juna) još jednom ispitivao mogućnost eventualnog probroja Druge i Sedme divizije na pravcu Konjske Vode — planina Lelija i preduzimanja ofanzive pravcem Lelija — Obalj — Umoljani, ka srednjoj Bosni u cilju razvlačenja neprijateljskih snaga, izlaska na što šire operativno

¹⁴ »Četvrta proleterska«, izdanje VII JNA, Beograd 1952, str. 128.

¹⁵ Za požrtvovano držanje i »istaknuti masovni heroizam na Ljubinom Grobu« Prezidijum Narodne skupštine Federativne narodne republike Jugoslavije odlikovao je 2-gu četu 3-eg bataljona Četvrte proleterske brigade ordenom Zasluga za narod I reda.

prostranstvo i što brže povezivanje sa snagama u Bosni. U tom smislu je orijentisao donekle i dejstva Prve divizije. Međutim, zbog postignutog uspjeha na pravcu Prve divizije, Vrhovni štab je istog dana uveče odustao od takve namjere i ponovo orijentisao obje ove divizije na pravac Prve proleterske divizije. On je na savjetovanju na Mrčin-Kolibama odlučio da se čitava grupa prebac u Istočnu Bosnu preko pruge Višegrad — Sarajevo, a zatim je depešom obavijestio Treću udarnu diviziju o stanju na pravcu probaja i uputio joj naređenje za dalji rad.¹⁶

Svi pokušaji neprijatelja (369 divizije) da uz podršku tenkova i avijacije ponovo ovlada komunikacijom Foča — Kalinovik i da na tom posljednjem obruču dobije bitku u kojoj je skoro mjesec dana bezuspješno krvario, ostali su bez uspjeha. Uveče 12 juna uvedene su u borbu preostale brigade Prve i prednji djelovi Druge proleterske divizije.

Sjutradan izjutra počeo je prelazak glavnine naših snaga preko puta Kalinovik — Foča stim što je, prema naređenju Štaba Druge proleterske divizije, osiguranje pravca prema Kalinoviku vršila Četvrta proleterska brigada. U cilju boljeg osiguranja lijevog boka, stavljena je komandantu Druge proleterske divizije na raspolaganje i Sedma baniska brigada koja je nešto kasnije tamo stigla (u toku kretanja bila je napadnuta iz vazduha). Slijedećeg dana brigade Druge proleterske divizije prikupljale su se u cilju konsolidovanja i nastupanja u određenom pravcu, tako da su 15 juna uveče krenule sa prostorije Kozarevići — Mazlina — Modro Polje u pravcu puta i željezničke pruge Višegrad — Sarajevo.¹⁷ Ovoga dana je Deseta

¹⁶ Vrhovnom komandantu je tom prilikom učinjena sugestija da naredi Trećoj udarnoj diviziji da se, žrtvujući dio ranjenika, odmah probija za ostalim divizijama. Vrhovni komandant to nije mogao prihvati. On je otprilike tada rekao da to ne može narediti ni kao sekretar Partije, ni kao Vrhovni komandant, ni kao čovjek. Iz toga je bilo jasno da bi takvo naređenje komande grupe bilo ocijenjeno samo kao jedini izlaz iz tako teške situacije. Na istom savjetovanju riješeno je da se u pogodnom momentu, poslije prelaska komunikacije Kalinovik — Foča, Deseta hercegovačka brigada uputi u Hercegovinu, kako bi se tamo popunila i, razvijanjem dejstava na tom važnom području, kasnije formirala nova brigada.

¹⁷ Ovoga dana Štab Druge proleterske divizije bio je u Smješi (5 km zapadno od Jabuke); u toku noći 16/17 juna prešao je Jahorinu i 17 juna pred zoru stigao u Mrkodo (8 km jugozapadno od Podgraba).

hercegovačka brigada upućena iz sela Sokola ka Rogaju, u Hercegovinu.¹⁸

Do zore 17. juna glavnina Glavne operativne grupe prebacila se preko Jahorine, poslije čega je Druga proleterska divizija (Druga i Četvrta proleterska i Druga dalmatinska brigada) bila raspoređena u Gornjoj Prači. Tu u blizini bila je i Sedma baniska divizija koja je, prema naređenju Vrhovnog štaba, imala da u naslonu na Štab Druge proleterske divizije obrazuje sa njom jednu nastupnu kolonu.

Druga proleterska divizija prešla je, u toku noći 17/18 i dana 18. juna, prugu Sarajevo — Višegrad na otsjeku Sjetlina — Stambolčić — Pale, i to: glavnina (Četvrta proleterska i Druga dalmatinska brigada) kod Sjetline, a Druga proleterska brigada kod Stambolčića. U toku noći 18/19. juna kod Sjetline su se prebacili i Vrhovni štab, kao i Štab Druge proleterske divizije. Dio Vrhovnog štaba došao je u Babiće (6 km sjeverno od Sjetline), gdje je nešto kasnije došao i Štab Druge proleterske divizije.

Ovim je Glavna operativna grupa izvršila proboj iz okruženja, osujetila dalje pokušaje neprijatelja da oko nje ponovo zatvori obruč i izišla na novo operativno prostranstvo, spremna za dalja ofanzivna dejstva, do kojih je uskoro i došlo.

* * *

*

Bitka na Sutjesci odigrala se uskoro poslije bitke za slobodnu teritoriju i bitaka na Neretvi i Drini. Pošto je uspješno riješila prve tri bitke, Glavna operativna grupa je izbila na novo operativno prostranstvo (u Crnu Goru i Hercegovinu), odakle je mogla ofanzivno dejstvovati u nekoliko važnih pravaca, od kojih je zavisio dalji razmah Narodnooslobodilačke borbe (u Srbiji, Hercegovini, Crnoj Gori), podržati snage u Makedoniji i Narodnooslobodilački pokret Albanije. Zato su njene snage odmah pristupile ofanzivnim dejstvima u cilju konsolidovanja svog položaja, uništenja nekih italijanskih garnizona, razbijanja četnika i popune svojih formacija.

¹⁸ Tamo je ova brigada, poslije kapitulacije Italije, brzo narasla tako da je krajem 1943. formirana i Dvadesetdeveta udarna hercegovačka divizija.

Iako iscrpene, opterećene ranjenicima i bolesnicima (tifus), snage Glavne operativne grupe smjelo su krenule u novu ofanzivu, tako da su ozbiljno zagrozile italijanskim garnizonima u sjevernim krajevima Crne Gore. Poslije tih dejstava pred njima se otvarala nova velika perspektiva — zakucati na vrata Srbije i pružiti ruku tamošnjim našim snagama koje su, iako male, vodile upornu borbu kako sa okupatorskim trupama (Njemicima i Bugarima), tako i sa kvislinškim snagama Nedića i četnika.

Već su bile otpočele pripreme akcija protiv italijanskih garnizona u Kolašinu, Mojkovcu, Mateševu, i Bijelom Polju, a pripremani su planovi prema Beranama i Andrijevici i protiv vasojevičkih četnika. Planovi Vrhovnog štaba i štabova divizija bili su jasni i ostvarljivi. Novo oružje za naoružanje boraca koji će stupiti u brigade Glavne operativne grupe bilo je na domaku našim snagama. Postojali su svi uslovi da se izgubljeni borci i oružje u teškim ranijim bitkama brzo nadoknade i da naše brigade narastu u mnogo jače efektive. Italijanske trupe ne bi mogle spriječiti izvršenje tih naših namjera, već bi više služile kao rezervoar za popunu naših formacija tehnikom i opremom.

Međutim, u toj situaciji neprijatelj je brzo spremao novu protivofanzivu protiv snaga Glavne operativne grupe (sa nekoliko njemačkih i italijanskih divizija, jednom nepotpunom bugarskom divizijom i kvislinškim hrvatskim formacijama). Položaj naših snaga bio je povoljan za izvršenje jednog takvog poduhvata, jer je i konfiguracija zemljišta dozvoljavala da se lako izoluju i tuku ove neprijateljske snage. Ali su one istovremeno bile i tako postavljene da ih je neprijatelj mogao dosta lako nabaciti na planinske masive Sinjajevine, Durmitora, Maglića i Zelengore u slučaju jedne protivofanzive jakim snagama sa osloncem na postojeće garnizone.

Koncentracijom nadmoćnih snaga na pravcima: Pljevlja, Kolašin, Nikšić, Gacko, Kalinovik, Foča, neprijatelj je, kao što smo vidjeli, težio da najprije stegne obruč oko Glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba (koji je neposredno rukovodio grupom i u ovoj operaciji), a zatim da ih razbije i potpuno uništi. Blagodareći brižljivim pripremama, dosta iznenadnom po-

četku i jednovremenim dejstvima, neprijatelj je zatekao naše snage u dosta razvučenom rasporedu tako da se samo brzom reakcijom, stalnim sadejstvom i vještim manevrima, moglo spriječiti zabijanje klinova, razdvajanje snaga Glavne operativne grupe i njihovo tučenje po djelovima. A kada su već otkrivene takve namjere neprijatelja, Vrhovni štab je preuzeo sve mjere da obezbijedi jedinstvo dejstva grupe — uspostavljen je stalni i čvrst kontakt sa štabovima divizija da bi njihovi efektivi bili najracionalnije upotrijebljeni. Naše komandovanje bilo je već osposobljeno da brzim i energičnim dejstvima parira nastupanja neprijatelja na pojedinim pravcima i u cjelini, ali su naše snage bile nedovoljne da u samom početku suzbiju neprijatelja, brzo preorijentišu svoja dejstva i energičnim ofanzivnim protivdejstvima izigraju njegove namjere. No, bez obzira na to, naše snage se nijesu samo branile već su elastičnim dejstvima i manevrima tražile najbolji izlaz iz te situacije. Tako su prema situaciji bile prepotčinjavane brigade jedne divizije drugoj, formirana je Drinska operativna grupa, zatim dvije grupe itd. Sve to je činjeno u cilju očuvanja inicijative, najefikasnije upotrebe tako oskudnih trupa, protiv oko šest puta jačih neprijateljskih efektiva, i da bi Vrhovni komandant direktno i neposredno mogao uticati na vođenje svakog boja u cilju obezbjedenja vođenja cijele operacije i probaja iz okruženja.

Situacija se tako brzo razvijala, da je bila prava mudrost brzo dejstvovati, sačuvati inicijativu i spriječiti neprijatelja (koji je energično nadirao, napadao i srljaо ka cilju) u ostvarivanju plana o uništenju naših snaga. Trebalo je, dakle, najelastičnije i najracionalnije upotrebljavati ionako oskudne snage, takoreći svaku brigadu i svaki bataljon, da bi se osjetile namjere neprijatelja i obezbijedilo sprovođenje naših zamisli. To se postizalo prepotčinjanjem brigada, formiranjem grupa, davanjem zadatka pojedinim brigadama neposredno od strane Vrhovnog komandanta, intervenisanjem na licu mesta, skoro svakočasovnim praćenjem obostranih dejstava na svim pravcima.¹⁹ Sve je to bilo u skladu sa idejom da se tim interven-

¹⁹ Zbog toga su u pojedinim situacijama neki štabovi divizija privremeno ostajali skoro bez trupa kao, naprimjer, Štab Druge proleterske za vrijeme brze intervencije preko Štaba Treće udarne divizije, kad je neprijatelj, nastupanjem od Plužina preko Javorka ka Mratinju,

cijama naše trupe što prije usmjere i dovedu u pogodan položaj za izvršenje proboga, koji je Vrhovni štab planirao od momenta kada su se jasno ispoljile namjere neprijatelja. A samo tako je Vrhovni štab mogao uspješno i na vrijeme sprječavati mnoge prodore neprijatelja koji bi naše trupe inače mogli dovesti čak i u bezizlazan položaj (da se i malo kasnilo ili čekalo na određene formacije). Recimo, da Vrhovni komandant nije lično intervenisao »Drinskom grupom« u pravcu Vučeva — Popov Most — Sutjeska, i da neprijatelj nije odbačen u momentu kada je prijetila opasnost od gubitka Vučeva, ili da nije brzo intervenisao dejstvom na kolonu koja je od Plužina nastupala prema Javorku i Mratinju, ili da nije naredio Štabu Druge proleterske divizije da uputi Drugu dalmatinsku brigadu na Bare da osigura pravac od Konjskih Voda i spriječi izbijanje neprijatelja ka Sutjesci i Hrčavki, ili da nije svojevre-meno orijentisao Prvu proletersku diviziju na pravcu proboga glavnih snaga, a odmah za njom uputio i Drugu proletersku diviziju, neprijatelju bi pošlo za rukom da nas opkoljene rasiječe na nekoliko grupa i da otpočne uništavati grupu po grupu, pa i diviziju po diviziju. Da u tim odlučnim momentima Vrhovni komandant nije lično vršio pregrupisavanje snaga i organizovao sadejstva divizija i brigada Glavne operativne grupe, neprijatelj bi ostvario mnoge od svojih paklenih namjera. Nesumnjivo je da bi se to katastrofalno odrazilo na ishod Bitke na Sutjesci i na proboj naših trupa iz okruženja u tom prelomnom momentu Narodnooslobodilačkog rata. A posljedica toga bila bi ne samo uništenje elitnog dijela Narodnooslobodilačke vojske, već mnogo nedoglednije — pored gubljenja te udarne pesnice Narodnooslobodilačkog rata, bio bi vjerovatno zadan udarac i Vrhovnom štabu, što bi uticalo na dalje vođenje rata u cjelini. A baš zato što neprijatelj nije uspio da ostvari svoju namjeru i što je Vrhovni štab takvim komandovanjem sačuvao naše snage kao cjelinu, one su se tako uspješno nosile sa neprijateljem i organizovano i na vrijeme (u odlučnom mo-

pokušao da upadne u Mratinje, izbjie u bok i leđa našim snagama i presječe im put za Sutjesku. Slično se događalo i kod nekih drugih divizija. Sve je ovo bilo kratkotrajno, ali i nužno, jer je trebalo brzo dejstvovati snagama koje su bile pri ruci.

mentu) izvršile probaj u toku ove najteže i najnapornije operacije Narodnooslobodilačkog rata.²⁰

Karakteristično je da smo u toku četiri etape zamašne i velike Bitke na Sutjesci²¹ i mi i neprijatelj brzo reagirali, tražeći najbrži put ostvarenja svojih zamisli shvatajući da gubljenje inicijative ili nadigravanje od strane neprijatelja mora biti presudno za ishod ove grandiozne bitke. Bojevi su se neprekidno smjenjivali — neprijatelj je pokušavao da nas razbije i uništi, i obratno. Karakteristično je i to da su obje strane imale inicijativu, tako živu i neprekidnu da skoro i nije bilo predaha, već samo smjene u akcijama i protivakcijama. Naše snage, koje su bile iscrpene i opterećene hiljadama ranjenika čiji se broj stalno povećavao, bile su u mnogo težem položaju, jer su bile okružene i skoro lišene svog moćnog oružja — manevra. One su se zato u danonoćnim borbama sve više iscrpljavale i krvarile, opterećujući se sve većim brojem ranjenika koji su ih sve više vezivali i onemogućavali im da razvežu svoje moći i sile. Ali se i neprijatelj zamarao i sve više krvario, a da nije mogao riješiti bitku u svoju korist, bez obzira na veliku sposobnost manevrovanja (izbio je i na vrh Maglića), na vođenje upornih bojeva bez predaha, na veliku brojnu i tehničku nadmoćnost i na izvanrednu snabdjevenost svojih trupa.²² U tako teškoj

²⁰ Evo šta kaže njemački komandant Liters o našem komandovanju i dejstvima svojih i naših trupa u Bici na Sutjesci:

»... b) Neprijatelj: Tok borbe je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vještvo vođene, i da raspolažu borbenim moralom, koji izaziva čuđenje. Neprijateljsko komandovanje bilo je izvanredno pokretno — takođe i u odbrani — aktivno.

Karakteristični su bili masovni napadi prikupljenim snagama na jednom mjestu...« Liters s. r.

(Original izvještaja u Minhenu, a kopija u VII JNA.)

²¹ Prva etapa obuhvata probaj naših snaga ka Sutjesci, odnosno dejstva u cilju sprečavanja neprijatelja da zauzme Vučjevo i Mratinje i time osujeti probaj naših snaga tim pravcem; drugu čine dejstva u okruženju u širem rejonu Sutjeske (sprečavanje prodora neprijatelja u naš borbeni poredak i aktivna dejstva naših trupa u cilju zauzimanja najpogodnijeg položaja za izvršenje prodora); treća obuhvata izvršenje prodora, odnosno raskidanje neprijateljskog obruča, dok se četvrta poljaka sa izlaskom naših snaga na novo, operativno prostranstvo poslije prelaska komunikacije Višegrad — Sarajevo.

²² Kad bi naše snage razbile pojedine neprijateljske dijelove, one bi se gostile iz njihovih ranaca u kojima je bilo svega, pa i butera, dok su naše trupe već nekoliko dana živjele na konjetini i »srijemuši« — bez soli i hljeba.

situaciji duh borbe i težnja za probojem nijesu ni za momenat bili pokolebani, već su se rasplamsavali i čeličili u svim redovima moralno čudesnih boraca i starješina svih naših divizija. Kako je početa, tako je vođena i završena ova velika bitka. Velika ideja Narodnooslobodilačke borbe sve više je sjedinjavala borce i starješine, naše brigade i divizije u toj natčovječanskoj borbi, u toliko teškim uslovima, da se ne mogu opisati. Briga za druga, briga za ranjenika i bolesnika, i potpuno slijvanje ličnog sa opštim u toj bici na život i smrt, bili su isto tako jaki kao i težnja za probojem. A ta velika težnja ostvarila se baš zato što нико nije mislio samo na sebe — već na cjelinu i pobjedu koju samo cjelina može izvojevati i od Bitke na Sutjesci napraviti jednu od najvećih epopeja Narodnooslobodilačkog rata.

Peko DAPČEVIĆ

SEĆANJA NA BORBENI PUT SEDME BANISKE DIVIZIJE

ticajem okolnosti Sedma divizija¹ je u januaru 1943 primila na sebe dobar deo tereta takozvane Četvrte neprijateljske ofanzive, koji se po zamisli Vrhovnog štaba, imao rasporediti i na ostale naše snage, zadužene da manevarskom odbranom na prostoriji između Kupe i Une stvore vreme i prostor Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba da se izvuče iz borbi u zapadnoj Bosni i probije ofanzivnim dejstvima u Sandžak, Crnu Goru i dalje na jugoistok. Drugi, takođe još nedovoljno ocenjeni faktori, uslovili su da je ova divizija izdržala teške borbe u Bosanskoj Krajini i pored izričitog naređenja Vrhovnog štaba da zaštitničke borbe na pravcu Bihać — Petrovac — Livno prepusti jedinicama Prvog bosanskog korpusa a ona da se što pre uključi u Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba. Međutim, usled nepristizanja krajiških jedinica iz Grmeča, ostala je na položajima između Petrovca i Drvara, daleko duže nego što se to smelo dozvoliti s obzirom na zadatak koji joj je već bio dat u sastavu Glavne operativne grupe. Stoga je ova divizija, — koja se, po dosta oštrim merilima, mogla u ono vreme ubrajati među nekoliko naših najbolje organizovanih i najborbenijih divizija, — stigla na položaje između Gornjeg Vakufa i Prozora kasnije nego što je bilo predviđeno, brojno

desetkovana, sva iscrpena i iznurena glađu i zimom. A kako zbog toga Treća brigada Prve divizije uopšte nije otišla u sastav divizije na Ivan-Sedlo, to je Nemcima bilo olakšano da prodom u Konjic poremete planove Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, okruže je u dolini Rame i Neretve, nametnu joj »bitku za ranjenike« i prelaz preko Prenja pod neopisivo teškim uslovima. Sedma divizija je u takvoj situaciji dobila zadatke koji su zahtevali krajnje naprezanje snaga i borbu do požrtvovanja. Njoj je na Makljenu, severno od Prozora, u kome su bili Vrhovni štab i nekoliko hiljada ranjenika, formulisan zadatak otsudne odbrane otprilike ovim dramatičnim rečima: »Situacija je takva da ni koraka više ne možete nazad. Morate se boriti do poslednjeg čoveka na mestu. O vašim gubicima više ne možemo diskutovati. I, ako ostane poslednji komandant ili politički komesar divizije, jedan može podneti izveštaj o onome što se desilo«. Ovakav zadatak pretstavlja jedinstven primer zahteva da se jedna, u ono vreme vrlo krupna jedinica, u potpunosti žrtvuje za spas celine. A to je uslovilo da se gladna i promrzla divizija, pod nebrojenim udarima nemačke avijacije i sistematske artiljeriske vatre, kojima su sledovali mnogo-brojni juriši Nemaca na stabilnu liniju odbrane koju su naši borci branili skromnim sredstvima tokom jedanaest dana i noći, gotovo istopila u borbama na bajonet na padinama i vr-

¹ Imajući u vidu da postoje brojne vojno-političke analize Pete neprijateljske ofanzive i da je ranije, 1951 godine, otštampan u »Vojno-istoriskom glasniku« moj rad: »Sedma divizija u IV i V ofanzivi« u kome je izložen deo istoriskih činjenica koje su, usled gubitka arhive, mogle pasti u zaborav, u ovom članku ću pokušati da, po sećanju, što vernije reproducujem svoja lična doživljavanja i postupke u ulozi komandanta Sedme divizije, kao mali delić onog slikovitog mozaika izgrađenog od kostiju i obojenog krvlju, znojem i suzama naših boraca na surovim masivima Durmitora, Maglića i Zelengore u letu 1943 godine, u skromnoj nameri da pomognem ljudima bogate mašte, suptilne emocionalnosti, snažnog pera i palete da ta nadahnuća i heroizam naroda Jugoslavije uboliče u sintetička umetnička dela i predaju novim pokoljenjima u nasledstvo i na čuvanje. Na ovako, neposredno lično izlaganje navodi me i činjenica da među tim postupcima, malo poznatim, ima dosta neuobičajenih kako sa gledišta vojne teorije tako i prakse usvojene u našem Oslobođilačkom ratu; da su ovi postupci posle izlaska iz okruženja u istočnu Bosnu, izazvali kritičke primedbe nekih rukovodilaca Sedme divizije, i da se oni i danas mogu ceniti različito u zavisnosti od toga da li se posmatraju dogmatski ili po rezultatima i u vezi sa situacijom koja je bila sasvim osobena.

hovima planine Kobile. U takvim borbama su takoreći odjednom iz spiska brisani čitavi bataljoni, a u protivjurišima učestvovali su i kompletni štabovi brigada.

Kad je sve to prebrođeno, divizija je dobila zadatak da ovlada najsurovijim liticama Prenja, koje su bile posednute neprijateljskim snagama, i da preko sela Zimlja izbije u Nevesinje i obezbedi od bočnog udara nastupanja glavne napadne kolone uz dolinu Neretve prema Kalinoviku. Naporne i teške borbe na Prenju, u okviru ovoga zadatka, pa zatim naređenje delegata Vrhovnog štaba u dolini Neretve da divizija ustupi sve svoje konje — ne samo komorske već i mitraljeske — za prenos ranjenika, što je ona iz humano-političkih razloga, na veliku svoju štetu izvršila, pa zatim naređenje da njeno ljudstvo, i pored toga što joj konji više nikad nisu vraćeni, na rukama preko Prenja prenese celu bolnicu tifusara (što je očigledno uslovljavalo masovno zaražavanje boraca tifusom), — sve to dovelo do toga da je divizija u gornjem toku Neretve bila gotovo paralisana bolešću, glađu i iznemoglošu. Jedino je Šesnaesta brigada bila u nešto boljem položaju, dok je ljudstvo Sedme i Osme brigade preživljavalo krizu, utoliko težu što je moralo voditi borbu protiv četničkih i ustaških delova.

Početkom aprila 1943, iako je tifus jenjavao, dnevno se javljalo u bolnicu 10—15, a umiralo 5—10 boraca. Broj bolesnih bio se popeo na 900.

Zbog poteškoća oko transportovanja hrane kao i usled smanjenja broja konja, diviziska bolnica bila je premeštena na prostoriju qko s. Obalj (j-z. od Kalinovika). Veliki broj bolesnika koji se nalazio po brigadnim ambulantama upućen je u bolnicu, a teški, koji se nisu mogli kretati, predati su Centralnoj bolnici. Tako su brigade, oslobođene bolesnika, postale pokretljivije. Zahvaljujući tome i specijalnoj pomoći u hrani koju je Vrhovni štab još krajem marta bio uputio iz Nevesinja, borci su se počeli oporavljati. Tako je posle odmora oko Kalinovika preživelo ljudstvo bilo sposobno za pokret mada uz velike napore.

Kada se uzmu u obzir žrtve samo ove divizije, uslovljene odbranbenim borbama za ranjenike, stradanja i muke pri nji-

hovom transportovanju i prenošenju preko Prenja, s jedne strane, iskustvo stečeno ostavljanjem ranjenika na Zelengori pri pokretu u Krajinu 1942 godine, i uspesi i iskustva stečena pri decentralizovanju ranjenika po selima i zemunicama u šumama pod nadzorom i zaštitom lokalnih — većih ili manjih — jedinica, s druge strane, — onda se jasno uočava da je u partizanskom ratu i manevarsko-teritorijalnom ratu, po suštini partizanskom, pokretanje velikih masa teških ranjenika, pa i naroda koji se može kretati sam, zajedno sa krupnim operativnim grupacijama koje na sebe uzimaju najteže zadatke, daleko nepodesnije nego ostavljanje i prebacivanje i naroda i ranjenika u manjim grupama u pozadinu napadača i njihovo vezivanje za jedinice koje ostaju na ranije oslobođenoj teritoriji. A kada se tome dodaju žrtve i stradanja ostalih jedinica Operativne grupe divizija u »borbi za ranjenike« i da nije bez osnova pomisao da i takozvana Peta ofanziva Nemaca i epopeja na Sutjesci ne bi imale za Narodnooslobodilačku vojsku ni približno onako težak vid, da možda ne bi ni došlo do nje u onako za nas teškim uslovima mesta i vremena, da je Operativna grupa krenula bez teških ranjenika, onda je prednji zaključak još prirodniji. U krupnim operativnim maršmanevrima u okviru partizanskog rata, gde brzina manevra igra presudnu ulogu, mogu učestvovati samo brzo-pokretne i borbeno sposobne jedinice, dok sve ono što je teško pokretljivo, kao teški ranjenici, bolesnici i narod, treba, zajedno sa lokalnom vojskom, da manevriše na užem prostoru na kome se zadesi, jer je to najbolji način za uspešno vođenje borbe u celini, a to je najefikasnija indirektna zaštita i ranjenika i naroda, a i najpodesniji vid njihove neposredne zaštite.

Ovo je, naravno, načelan zaključak koji ne isključuje izuzetke i koji ne daje ocenu konkretnе odluke donesene u vezi sa bolnicom na početku Četvrte ofanzive, jer je ta odluka umnogome bila uslovljena velikom koncentracijom ranjenika u šumama Krajine, zbog čega ovo poslednje ne bi smelo postati stalna praksa i pravilo.

Dok je Sedma divizija lečila posledice naprezanja koja su daleko prevazilazila normalne mogućnosti, dotle su Prva,

Druga i Treća divizija koje, i pored teškoća u dolini Neretve, nisu bile mnogo iscrpene od branbenim borbama, savladale Drinu i prodrle u Sandžak i Crnu Goru. To je omogućilo i Sedmoj diviziji da posle određenog broja dana kreće za ostalim jedinicama Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na jugoistok.

Srazmerno napredovanju Prve, Druge i Treće divizije kroz Sandžak i Crnu Goru, pomerali se i Sedma divizija u ulozi opšte zaštitnice. Ona se 9 maja 1943 nalazila u sledećem rasporedu: Šesnaesta brigada — s. Đeđevo (ušće r. Bistrice u r. Drinu), Sedma brigada — na prostoriji s. Jeleč — s. Rataj — s. Kuti (južno od druma Kalinovik — Foča), a Osma brigada — u pokretu od Konjskih Voda ka s. Vrbnici. Brojno stanje Šesnaeste brigade iznosilo je 420, a Sedme i Osme po 300 ljudi.

Relativno zatišje na frontu divizije oko Kalinovika bilo je ovde iznenada narušeno. Naime, leve pobočnice divizije, isturene prema Foči i Drini, bile su napadnute od svežih, dobro opremljenih i agresivnih nemačkih snaga.

Za vreme pokreta kroz Zelengoru u dolinu reke Drine, divizija je stupila u borbu protiv Nemaca koji su iz Foče nadirali uz dolinu reke. Tako je Šesnaesta brigada ceo dan 9 maja vodila borbe protiv neprijatelja (delovi neprijateljskih snaga koje su se već prikupile za projektovanu Petu ofanzivu) koji je vršio ispade u pravcu s. Đeđeva sa desne obale Drine preko mosta kod s. Broda i sa leve obale reke Bistrice. Ovom prilikom su neprijateljski izviđački avioni sasvim neočekivano, u rano kišovito i maglovito jutro, napali usamljene kolibe negde između s. Vrbnice i s. Ljubine i naneli Štabu divizije osetne gubitke.²

Dalji pokret divizije sledećeg dana prekinuo je kontakt sa ovim neprijateljem, koji je, sudeći po onome što se desilo kasnije, već bio počeo posedanje masiva Zelengore u duhu svojeg plana da okruži i uništi Glavnu operativnu grupu na čelu sa Vrhovnim štabom na tromeđi Bosne, Crne Gore i Her-

² Poginuo je, pored ostalih, načelnik saniteta dr Vajs, a smrtno ranjen načelnik Štaba divizije drug Vojislav Đokić, učesnik Mariborske pobune 1932 godine.

cegovine, u kanjonima reka Tare, Pive i Sutjeske. Možda je i sama slučajnost htela da Nemci ovaj pokret ne počnu nekoliko dana ranije i tako ne otkriju svoje namere pre nego što je Sedma divizija, kao zaštitnica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, pomerajući se po naređenju za glavninom, uvukla u planirani nemački džak i poslednje svoje delove i ostavila pust i nekontrolisan teren na kome su Nemci kovali karike svog smrtonosnog obruča. Ako se gleda iz današnje perspektive, možda je borbeni kontakt, uspostavljen sa Nemcima 9 maja jugozapadno od Foče, mogao biti i ozbiljnije ocenjen. Ali, s obzirom na to da je Vrhovni štab svu svoju pažnju bio usmerio na dalji prođor na jugoistok, preko Lima, da Sedma divizija nije, sem svog obezbeđenja, imala nikakvog interesa oko Foče, da je imala naređenje da što pre izbjije na prostoriju južno od Pljevalja, kao i da je neprijateljevo posedanje terena koji je napuštala NOV bila normalna pojava, to je razumljivo da tim čarkama nije pridavan nikakav značaj. Zbog svega toga, bila je daleko od nas i svaka pomisao da bi ti pokreti mogli biti elementi novog velikog zahvata protiv NOV, što su oni stvarno bili.

Odbivši bočne napade Nemaca sa pravca Foče uz Drinu, divizija je 16 maja prošla kroz Šćepan Polje (na sastavu Pive i Tare), u pravcu s. Čelebića (za oko 15 km severoistočno), sa zadatkom da posedne rejon južno od Pljevalja i zatvoriti opšti pravac Pljevlja — Žabljak.

U s. Čelebiću diviziji se priključilo oko 800 boraca, koji su kao teški bolesnici i ranjenici bili u Centralnoj bolnici, što je brojno stanje divizije popelo na oko 2.000—2.500 ljudi, ali je to još bilo manje od polovine onog brojnog stanja koje je divizija imala u decembru 1942 godine kada je počeo napad Nemaca na oslobođenu teritoriju u Hrvatskoj i zapadnoj Bosni. U sastav Sedme divizije ušla je 18 maja i Treća dalmatinska brigada³, što je davalo nade da će Sedma divizija, dok se malo pothrani, opet postati relativno snažna, iako daleko od njene ranije snage i moći.

³ Ostaci Devete dalmatinske divizije, koja se pod udarima neprijatelja, gladi i tifusa bila jako smanjila, preformirani su u Treću dalmatinsku brigadu.

Osamnaestog maja divizija je zatvorila pravac Pljevlja — Žabljak u sledećem rasporedu: Šesnaesta brigada u rejonu s. Mijaković — s. Korijen; Sedma brigada — s. Podpeće; Treća dalmatinska brigada u rejonu s. Kruševo — s. Hoćevine — s. D. Brvenica, a Osma brigada — u rezervi divizije u s. Vlahovići. Po naređenju Vrhovnog štaba pomerena je 20 maja Treća dalmatinska brigada na prostoriju zapadno: s. G. Orlja — s. G. i D. Gradac — s. Mrčevac, dok je na njeno mesto upućena Osma brigada iz rezerve divizije.

Međutim, nade divizije da će se ovde malo oporaviti boljom ishranom, koja je bila neophodna ljudstvu posle preležanog tifusa, nisu se ostvarile. Slično kao i kod Gornjeg Vakufa, čim je divizija posela prostoriju južno od Pljevalja, počelo je nadiranje neprijatelja iz Pljevalja u duhu opšte zamisli okupatorske komande da iz baza: Foča, Goražde, Pljevlja, Kolašin, Nikšić i Gacko koncentričnim nastupanjem okruži i uništi Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba između kanjona Pive i Tare, u stilu takozvanog »naterivanja u ribarsku mrežu«. Mrežu je trebalo da obrazuju neprijateljske snage koje će izbiti na Pivu i Taru, a uterivanje u mrežu trebalo je da se izvrši sa juga. Ono što je Sedma divizija osetila oko 10 maja u dolini Drine i ono što se odvijalo sada južno od Pljevalja bilo je povezano, jer su to bili delovi celovitog plana — obrazovanje mreže posedanjem istočne obale Tare i zapadne obale Pive.

NA PIVSKOM PLATOU

Jednoga dana, oko 24 maja, pored Štaba Sedme divizije promicala je kolona Prve proleterske brigade u pravcu severa, prema Foči. U pozdravima i susretima sa drugovima iz moje ranije brigade, a posebno iz Kraljevačkog bataljona, bile su nevidljivo prisutne kobne slutnje i strepnje da se približava nešto važno i ozbiljno. »Eto, opet ništa od naših želja i žudnji za rodnim krajem, za našom Srbijom. Samo se malo nadnesmo nad Lim, a neprijatelj nam prepreči put« — govorili su Srbijanci koji su se nadali da će im se uskoro pružiti prilika da se nađu u Srbiji.

Nemci su poseli Lim, a iz Foče su i sa Italijanima iz Pljevalja (divizija »Taurinense«) frontalno nastupali na Taru. Oni su me pre desetak dana napali kod Sutjeske. Prva proleterska brigada menja pravac pokreta i okreće se sa jugoistoka na severozapad. Da li je obruč protegnut i na južnu Crnu Goru i Hercegovinu? Da li ćemo uspeti da ga probijemo, i gde? To su bile misli i slutnje koje su me obuzimale.

Ali su uskoro prepostavke ustupile mesto stvarnosti koja je bila identična sa kobnim slutnjama. Vrhovni štab nas je obavestio da je neprijatelj sa svih strana otpočeo nastupanje na Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba i da će pravac probora verovatno biti na sever.

Sedma divizija, iako još umorna i iscrpena, tri puta je u vremenu od 20 do 29 maja odbacivala neprijatelja preko reke Čotine na sever. Ona se u duhu naređenja Vrhovnog štaba, vodeći manevarsku odbranu, polako i postepeno povlačila prema Tari koju je imala preći kod s. Tepaca (8 km severozapadno od Žabljaka).

U međuvremenu (3 juna) Vrhovni štab je doneo definitivnu odluku da se probor iz obruča, koji se već bio jasno ispoljio, izvrši preko Vučeva i Zelengore sa severnom grupom divizija — Prvom i Drugom divizijom pod rukovodstvom Vrhovnog štaba na čelu sa drugom Titom, dok je od Treće i Sedme divizije formirana druga grupa divizija pod rukovodstvom posebnog operativnog štaba,⁴ koja je imala zadatak da zadrži nastupanje neprijatelja sa juga i da se kasnije uputi za prvom grupom ili i sama probije iz obruča u najpogodnijem pravcu. AVNOJ i Centralna bolnica bili su na sredokraći ove dve operativne grupe divizija i mogli su biti upućeni u onom pravcu u kome se postigne više uspeha u borbama i gde bude više izgleda za probor iz okruženja sa što manje gubitaka.

Ocenivši po pokretu Prve proleterske brigade da se sa divizijom možemo lako naći na Zelengori, — koju sam poznavao od pre godinu dana, za vreme pokreta grupe brigada iz Crne Gore i Hercegovine u Krajinu, i u kojoj sam, sticajem

⁴ Milovan Đilas, Radovan Vukanović i Jovan Vukotić (o Vukotiću je odluka docnije izmenjena).

okolnosti, sa Kraljevačkim bataljonom, u nemogućnosti da igde išta pribavim za hranu sem lišea i korenja, nekoliko dana padaо u nesvest od gladi kod žandarmeriske stanice na Zelengori, — naredio sam intendantu divizije, još pre prelaska iz Sandžaka preko Tare u Crnu Goru, da, ne birajući sredstva, uključujući i grubu silu oružja, pribavi diviziji hranu u živoj stoci za 25 dana. Za čuvanje i teranje te stoke odvojio sam potreban broj ljudi. Naređenje je bilo izvršeno u potpunosti i nekoliko hiljada ovaca, i pored opiranja seljaka — meštana, našlo se pozadi kolone divizije na njenom pokretu iz Sandžaka u Crnu Goru.

Divizija je posle prelaska Tare — glavninom kod s. Tepeca, a delom kod Đurđevića Tare (ist. od Žabljaka) — poslednjih dana maja dobila zadatak da se od Žabljaka kreće pravcem Štulac — s. Nedajno — s. Nikovići i da posedne zapadnu obalu donjeg toka reke Tare od Sušice do ušća i donji tok r. Pive, preko koje se održavala veza sa severnom operativnom grupom divizija i Vrhovnim štabom, i da tako osloboди njene delove za pokret na sever. Štab divizije je smešten u Rudinama (5 km jugoistočno od sastava Pive i Tare) i odatle je rukovodio odbranom na reci Tari i na sastavu Tare i Pive, na Šćepan-Polju. Nemci su nastojali da prodru uz dolinu Pive, zaposednu naš most i ugroze bok severne grupe divizija (prvog ešelona) i time bar naknadno ostvare zamišljenu »mrežu« kad im to nije uspelo u početku zbog izbijanja Druge proleterske brigade na Vučevu pre njih i nastupanja severne grupe divizija na sever u pravcu Zelengore. Jaka nemačka artiljerija sa desne obale Drine, iz s. Huma i s. Bukovika (severno od sastava Pive i Tare), neprekidno je držala pod vatrom naše položaje i nanosila nam velike gubitke.

* Jednoga dana, ne sećam se tačno koga, ali je to moglo biti prvih dana juna, pozvao me je pretstavnik Vrhovnog štaba da dođem k njemu negde kod sela Nikovića. Sa mnom je pošao i rukovodilac politodela (8 brigade). Na sastanku je pretstavnik Vrhovnog štaba saopštio da je zadatak Treće i Sedme divizije da se probiju preko donjeg toka reke Tare u Sandžak, i zatražio je od mene, kao komandanta divizije, da izvršim procenu

situacije i dam svoj predlog. I pored toga što mi je pretstavnik Vrhovnog štaba već bio saopštio odluku i zadatak za moju diviziju, ja sam, na bazi svoje ocene situacije, njemu izneo i predložio sledeće:

1) Da se od Vrhovnog štaba traži saglasnost da Treća i Sedma divizija odmah krenu na sever za Prvom i Drugom divizijom i tako zajedničkim naporima izvrše proboj obruča i obezbede što brži izlazak iz opasne situacije u kojoj se našla grupa divizija sa Vrhovnim štabom.

2) Ako se ne usvoji ovaj predlog, da Treća i Sedma divizija odmah organizuju proboj u pravcu Hercegovine preko gornjeg toka Pive i reke Komarnice. Ove reke na tom delu ne pretstavljuju ozbiljnu prepreku, a odatle kroz pozadinu nemačkih snaga, koje su sa zapada stezale obruč oko Zelengore, da krenemo opštim pravcem na sever.

3) Da se odustane od namere forsiranja plahovite reke Tare u donjem toku zato što bi ona za našu vojsku, koja ne raspolaže ni sredstvima ni iskustvom za forsiranje reka, pretstavljalala veliku prepreku čak i kad njene suprotne obale ne bi bile posednute i branjene neprijateljskim snagama. A pošto je desna obala reke Tare već bila posednuta neprijateljskim snagama, to je ona kao takva bila nesavladiva za nas u datim uslovima.

Moji razlozi, argumentacija i predlozi nisu usvojeni, nego mi je ponovljena odluka i zadatak da pristupim pripremama za forsiranje reke Tare, sa težištem oko ušća Sušice u Taru.

Odluku i naredenje sam primio i vratio se u Štab, posle čega je divizija počela, uz ogromne napore i bez alata, izrađivati i prikupljati priručna sredstva za forsiranje reke — splavove, skele, korita, itd.

Spokojstvo i mir su vladali u našim redovima. To može da ilustruje i činjenica da je na dnevnom redu diviziskog komiteta bilo tih dana objavljeno »Raspuštanje treće internacionale« o kome se diskutovalo sa širokih teorisko-političkih aspekata radničkog pokreta u celini, bez tragova nervoze i uznemirenosti zbog opasnosti kojih je svaki borac bio svestan.

Nekoliko dana, mislim do 5 juna, prošlo je u pripremama za forsiranje reke Tare i borbama sa Nemcima na reci, osobito na sastavu Pive i Tare. A onda me je iznenada (4-tog ili 5-tog juna) pozvao predstavnik Vrhovnog štaba i saopštio mi naređenje Vrhovnog štaba da *odmah* i Treća i Sedma divizija krenu na sever za Prvom i Drugom divizijom. Saopštio mi je da će se Sedma divizija kretati na čelu i da odmah pristupim organizaciji marša. Delove Sedme divizije na reci Tari imali su, po njegovom naređenju, da smene delovi Treće divizije.

Pošto je naređenje Vrhovnog štaba odgovaralo mom predlogu koji sam bio dao nekoliko dana ranije, to mi je novi zadatak bio blizak i razumljiv, te sam za njegovo izvršenje založio sve svoje umne i fizičke sposobnosti, sa velikom voljom i verom da je to put pobjede i razbijanja neprijateljskih planova da nas uniše u kanjonima Pive i Tare.

Procenivši situaciju uvideo sam da je ključ rešenja problem u brzini kretanja i provođenju divizije, bez borbe ili uz što manje borbe, kroz otvore koje su stvorile Prva i Druga divizija na Vučevu, Sutjesci i Zelengori, i to pre nego što ih Nemci ponovo zatvore, te sam naredio pokret glavnine divizije u pravcu Pive, ne čekajući da se prikupe delovi sa perifernih položaja divizije, sa reke Sušice, u uverenju da će i oni, na osnovu naređenja koja su im poslata, stići glavninu divizije. Ovom prilikom je naređeno da, i pored stoke koja se tera uz diviziju kao hrana, svaki borac ponese sa sobom nekoliko kilograma mesa, koje će moći na svakom zastanku da peče i tako se potkrepljuje za kretanje koje će biti danonoćno i vrlo naporno.

Vojna i političko-partiska organizacija — štabovi, komiteti i politodeli — bacili su se svim snagama na realizovanje ove zamisli, tj. da se usiljenim i do krajnosti napregnutim maršem izmanevrišu neprijateljski položaji i zasede, i da se, negde na Zelengori, što pre stigne u sastav grupe divizija pod komandom druga Tita. Na karti, kao što se zna, to nije veliko rastojanje, ali ona braonkasto obojena pruga pored reka Pive i Sutjeske, široka 2 cm — što znači rastojanje od 2 km između litica kanjona — u praksi traži skoro čitav dan za savlađivanje sa divizijom.

Za vreme pripreme za pokret i samog izvođenja pokreta ka Pivi obavešten sam od strane pretstavnika Vrhovnog štaba, koji je ostao sa Trećom divizijom, da Treća divizija neće za mnom i da se krećem na sever bez obzira na nju, jer će se ona probijati po starom planu u Sandžak.

Ljudstvo divizije bilo se dosta oporavilo zahvaljujući naređenju Štaba divizije da se još u Sandžaku obezbedi meso za 25 dana. Ovce koje su bile oduzete po tom naređenju služile su za hranu sve do proboga u istočnu Bosnu ne samo Sedmoj diviziji nego i bolnici. Ovo naređenje i upornost u njegovom sproveđenju pošteli su diviziju od gladi u ovoj operaciji. Obezbeđena hrana i pokret na severozapad (za borce pokret prema Baniji) davali su snage borcima da savlađuju sve teškoće i da se kreću čak i uz pesmu, organizovano napred.

U toj atmosferi i sa takvom orijentacijom, glavnina divizije našla se, 6 juna uveče, u dolini Pive, negde blizu sela G. Kruševo, uzvodno od žičanog mosta kojim su prešle snage našeg prvog ešelona divizija. Ali je ovaj most sada bio oštećen i pod neprekidnom artiljeriskom vatrom sa pravca Šćepan-Polja. Bučna i plahovita reka nije se nigde mogla gaziti, a prelaza nije bilo. Inžinjeriska četa, na čelu sa Ratkom Djelićem, uz pomoć šumarskog inženjera Bože Koraća i celokupnog boračkog i rukovodećeg kadra, napravila je uz ogromna naprezanja mali most preko reke i jedno brvno za prelaz samo pešaka.

U svanuće, 7 juna, počelo je prelaženje reke preko brvna i mosta, kao i pomoću dva gumena čamca i teranjem konja da preplivavaju.

Za nekoliko sati prešla je glavnina divizije na levu obalu reke i dohvatile se staza koje su vodile prema Vučevu i Zelengori. Zatim je na prelaze naišla Centralna bolnica. I pored relativno dobre organizovanosti, njen stepen organizacije i discipline nije, što je razumljivo, odgovarao potrebnoj brzini reagovanja na događaje, koja je u datoj situaciji bila nužna. Sporo su se prebacivali ranjenici i bolesnici, a njihovi konji i stoka, koje su terale i divizija i bolnica, bili su ispunili usku dolinu reke. Najoštrije mere koje su bile odobrene da bi se

ta masa što pre pokrenula iz zone u kojoj su svaki čas očekivani nemački avioni, nisu imale potrebnog efekta. Mnogi su ljudi bili iznemogli i izbezumljeni od umora, gladi i bolesti. Oni su se vrzmali tamo-amo ili sedeli kod zaklane ovce i vatre na kojoj su potpuno bezbrižno i bez potrebne svesti o događajima spremali sebi hranu.

Nemački avioni (»Štuke«) su oko 10 časova, posle izviđanja jedne njihove »Rode«, naišli i obrušili se na naš most, pri čemu su naneli nagomilanom ljudstvu i stoci velike gubitke, a reku Pivu zamutili telima i krvlju ljudi, stoke i riba, dok su most kojim su imali preći još zaostali delovi divizije i bolnice jako oštetili.

U toj situaciji, negde pred podne 7 juna, primio sam pismo direktno iz Vrhovnog štaba, u kome je, po mom sećanju, stajalo u osnovi ovo: Situacija je, uzeta u celini, vrlo teška. Rasteretite se komora i teškog naoružanja, zakopajte teško naoružanje i krećite za nama usiljenim maršem, bez obzira na umor i na one ljude koji ne mogu izdržati takav tempo kretanja. Centralnoj bolnici saopštite da kreće za vama sa onim bolesnim i ranjenim ljudstvom koje može pratiti vaš pokret, a nepokretne ranjenike i bolesnike neka skloni u obližnja skrovišta, ostavljajući im potrebnu hranu.

Tu je bilo još jedno obaveštenje da Treća divizija neće za nama i da mi na svom putu najpre treba da stignemo Desetu hercegovačku brigadu.

Kako je pored mene bio neki od rukovodilaca saniteta Vrhovnog štaba, dao sam mu pismo. Dogovorili smo se da što pre izvršimo potrebnu reorganizaciju i krenemo u duhu najnovijeg naređenja Vrhovnog štaba.

Lako je verovati, shvatiti i pretstaviti sebi teško stanje koje je kao mora pritiskivalo ljudstvo. Bilo je nužno rastati se od dragih drugova — ranjenika i bolesnika iz svih krajeva naše zemlje, iz svih naših jedinica i ostaviti ih u bespomoćnom položaju na milost i nemilost surovom okupatoru.⁵ Ta

⁵ Među njima, kako sam kasnije saznao, bio je i drug Živan Maričić, komandant Kraljevačkog bataljona posle mog odlaska iz njega, neustrašivi borac koji je nekoliko dana ranije bio teško ranjen u jurišu na čelu svog bataljona pri razbijanju nemačkih snaga iznad Foče.

mi smo za njih prineli ogromne žrtve u dolini Vrbasa, Rame i Neretve, prenosili ih sve do ovoga momenta, dok je bilo i najmanje nade da se oni mogu spasavati i braniti bez opasnosti da se žrtvuju najborbenije jedinice naše vojske zajedno sa Vrhovnim štabom. Teško je bilo rastati se od minobacača i protivtenkovskih topova i mitraljeza otetih od Nemaca u noćnim jurišima na poljima Banije, oko Siska i Kostajnice, jer su oni činili deo nas, deo našeg života.

Sakrivajući, razume se, svoja raspoloženja, unutrašnja previranja i slutnje preneo sam štabovima brigada i rukovodiocima diviziskih delova duh naređenja Vrhovnog štaba, zadatke koji su u njemu bili sadržani i koji su iz njega proizlazili.

U toku od nekoliko sati sve je bilo gotovo i spremno za pokret. Divizija se svijala u onu poznatu, partizansku, izduženu kolonu po jedan i hvatala se brda Vučeva.

Kada su i poslednji borci prošli, članovi Štaba divizije su pojahali svoje konje. I u momentu kada sam bio spremjan da krenem uz brdo, ostavljajući surovu dolinu Pive, neko je trčao uz brdo i dozivao da ga sačekam. Bio je to jedan od boraca inžineriske čete, koji su rukovali gumenim čamcima i koji su bili dobili naređenje da ih unište i krenu sa divizijom. On mi je saopštio da je na reku stiglo nekoliko boraca Treće divizije sa zadatkom da osiguraju prelaze i da traže od mene da ostavim ovoj diviziji vezu jer se kreće za nama.

Ovaj podatak, iako je bio dat usmeno, preko borca, cenio sam kao verodostojan i pored toga što je Štab bio ranije nekoliko puta obaveštavan sa raznih strana da Treća divizija neće ići za nama na sever. Imajući u vidu teškoće s kojima se pri prelasku Pive susrela i borila Sedma divizija, kao i to da su pri tome važnu ulogu odigrali pripadnici inžineriske čete, koju Treća divizija nije imala, naredio sam komandiru inžineriske čete, drugu Ratku Djetliću,⁶ da se sa petoricom dru-

⁶ Drug Ratko je sa celom ovom grupom poginuo u onom vrtlogu sa Trećom divizijom. Ovde ovim i njemu i drugovima koji su ostali s njim po ovom mom naređenju želim da odam posebno priznanje.

gova vrati na Pivu i pruži Trećoj diviziji potrebnu stručnu pomoć pri organizovanju prelaza reke.

NA VUČEVU

Ostavljajući tužnu i bučnu dolinu Pive, divizija je tokom noći 7/8 juna izbila na plato Vučeva.

Radioveza nije funkcionalna. Divizija je bila bez kontakta kako sa prvim ešelonom, tako i sa Trećom divizijom. Jedina veza bili su kuriri — konjanici i pešaci.

Tu na Vučevu dobiveno je obaveštenje od Vrhovnog štaba da se Treća divizija zaista kreće za nama, da treba da usporimo pokret i obezbedimo joj prihvatanje.

To je uslovilo da 8. juna provedemo na platou Vučeva u sledećem rasporedu: Osma brigada sa Štabom divizije, Centralnom bolnicom, čiji se dobar deo pokrenuo iz doline Pive za Vučeve, nekim članovima Vrhovnog štaba, Centralnog komiteta omladine, AVNOJ-a i ZAVNOH-a, među kojima su bili predsednik AVNOJ-a Ribar, pesnik Nazor, Mladen Ivezović, Dobrivoje Vidić, slikar Marijan Detoni i dr. — na prostoriji Strmac — Katun — Duži, dok je Sedma brigada, kao desna pobočnica i zaštita od napada iz doline Sutjeske, preko s. Ćureva, bila upućena na Ždrijelo (3 km južno od s. Ćureva), a Šesnaesta brigada, kao leva pobočnica i zaštita od napada Nemaca sa pravca od s. Mratinja, na položaje kod Poljana i Klekove Glave (oko 3 km severno od s. Mratinja).

Pri polasku Štaba divizije sa Vučeva, 8. juna predveče, odeljenje za vezu sa Trećom divizijom, ostavljeno u dolini reke Pive, izvestilo je da su prethodnice Treće divizije stigle na reku i da pripremaju prelaz. Veze radijem nije bilo ni sa Vrhovnim štabom ni sa Trećom divizijom.

Osma brigada i jedinice i ustanove oko nje izvršile su pokret napred, pravcem Hadžića Ravan — Poljana — Mrkalj Klade. Nešto posle ponoći kolona se zaustavila na raskrsnici puta divizije i puta koji vodi iz s. Ćureva u s. Mratinje, približno na istom mestu na kome sam, u rano proleće 1942, zanoćio sa Kraljevačkim bataljonom na putu iz Bosne za Crnu Goru.

Tu su odmah preuzete mere da se uhvati veza sa Desetom hercegovačkom brigadom, koja se, po obaveštenjima iz Vrhovnog štaba, nalazila u zaštitnici Prve i Druge divizije.

Plato na kome je divizija zanoćila bio je sada obrastao travom koju su konji sa uživanjem pasli, dok su borci, po običaju i direktivi, odmah ložili vatru i gotovili sebi jelo. Štab divizije sedeo je oko vatre. Tu su bili i kuriri i ostali prištapski delovi.

Iznenada i usplahireno u Štab divizije stigao je kurir Vrhovnog štaba i predao komandantu divizije pismo u kome je, koliko se sećam, stajalo ovo: Krećite odmah za nama pravcem Mrkalj-Klade — s. Suha — s. D. Bare — s. G. Bare. Ne čekajte Treću diviziju. Ne obazirite se na one koji ne mogu pratiti ubrzan pokret. Situacija je vrlo, vrlo teška.

Lično sam se nalazio u veoma teškom položaju. Noć. Teren pust, na kome se ne može lako orijentisati. Treba odmah kretati napred, a dve brigade su na bočnom obezbeđenju.

Doneta je odluka da se Sedmoj i Šesnaestoj brigadi upute potrebna naređenja po desetini boraca na čelu sa odgovornim rukovodicima, a da sa glavninom snaga na centru Vučeva divizija odmah krene napred. I dok sam oficirima — kuririma izdavao naređenje i uputstva kako da nađu štabove Sedme i Šesnaeste brigade, iznenada su u Štab divizije banuli štabovi i komandanti obe brigade sa svojim kuririma. Tako je, po onoj idejnoj vezi i budnom praćenju događaja i inicijativnom i stvaralačkom reagovanju na te događaje, bila rešena veoma delikatna situacija u kojoj se divizija nalazila, jer joj je pretila opasnost da se pocepa na delove ili izgubi dragoceno vreme čekajući na mestu dok se ne prikupi.

Nemci su bili izvukli svoje topove na vrh Maglića i odatle organizovali plansku artiljerisku vatru po Mrkalj-Kladama i Dragoš - Sedlu, mestima koja su ležala ispod njih kao na dlanu, a kroz koja je vodio naš put za Zelengoru. Svitalo je kada smo kretali sa Vučeva, što je značilo da treba ili čekati ceo dan, pa se sledeće noći provući neopaženo pored Nemaca, — što je uslovjavalo gubljenje vremena i opasnost da neprijatelj organizuje snažnu odbranu na Sutjesci i dalje na Zelen-

gori, — ili se poslužiti veštim manevrovanjem i proći neopažen ispred nosa Nemcima, po danu. Kako se procenom situacije došlo do zaključka da je, u datom momentu, osnovno skrenuti sa glavnog puta i kroz šumu pronaći prolaze, staze i stazice, nevidljive sa nemačkih položaja, a i provesti kroz njih celu diviziju, i to najbrže što je bilo moguće, komandant divizije je lično pošao u izviđanje.

Borce koji su do ovog momenta, i pored teške situacije, pevali, iznenada je zahvatio nemir koji se bližio panici. Tome je doprinelo i to što su kuriri i prištapsko osoblje dokučili sadržaj poslednjeg naređenja Vrhovnog štaba i što se po načinu užurbanog prenošenja naređenja moglo zaključiti da je situacija veoma ozbiljna. Kod Mrkalj-Klada počeli su se ispoljavati elementi nereda koji je pretio da se pretvori u rasulo. Sem toga, postojala je opasnost da se cela masa pristiglog ljudstva, suprotno stvorenoj zamisli, uputi čistinom ispred nemačkih topova i doživi teške, možda i sudbonosne gubitke.

Bio sam prinuđen da se na čistini, koju su Nemci mogli osmatrati, pojavim pred uznemirenim ljudstvom i snagom reči i autoriteta za trenutak obustavim svaki pokret jedinica divizije, delova AVNOJ-a, bolnice i drugih. U grobnoj tišini, koja je bila zavladala, usmeno sam izdao zapovest za marš, obrazovao ponovo prethodnice, pobočnice i zaštitnice i zaveo red u marševskom poretku.

Uzveši nekoliko fizički izdržljivijih ljudi, krenuo sam napred, ispred kolone. Dugo se trčkaralo kroz šumu tamo-amo, proveravajući iza svakog drveta vidljivost sa Maglića. Obeležavajući put, koji sam lično određivao, ostavljao sam releje na svakom mestu gde je izgledalo da bi kolona, usled izvaljenog drveta ili nečeg drugog, mogla skrenuti i tako upropastiti realizovanje stvorene zamisli.

Jezivo su zjapile nemačke topovske cevi iznad kolone. Nemci su se muvali oko svojih oruđa i durbinima neprekidno pretraživali predteren ne bi li otkrili nekoga na koga bi, bez ikakve opasnosti po sebe, mogli sasuti oganj svojih topova.

Negde oko podne, ova borba nerava bila je završena u korist divizije. Kolona se neopaženo svila prema Sutjesci i našla se oko Dragoš-Sedla, ne primivši na sebe nijedan mitraljeski rafal i nijedan artiljeriski metak iako je prolazila ispred nemačkih mitraljeskih i topovskih cevi po danu. Posle podne su Nemci otvarali žestoku vatru na svakog zaostalog pojedinca ili grupu iz Centralne bolnice, ne sluteći da im je na domet puške prošla neopaženo kolona od nekoliko hiljada ljudi.

PRELAZAK SUTJESKE

Štab divizije nije imao ni sada veze ni sa kim. Naređenje Vrhovnog štaba glasilo je da Sutjesku pređemo kod s. Suhe i da produžimo preko s. D. i G. Bara i dalje na sever, prema Lučkim Kolibama. Međutim, po mojoj oceni, stvorenoj na osnovu neprijateljske vatre, zaključio sam da s. Suha i s. G. i D. Bare nisu više u našim rukama. Ostao je, znači, jedino prolaz pravcem s. Tjentište — s. Krekovi — Milinklada — Hrčava. Ali je i tamo tutnjilo kao u kazanu. Situacija je bila posve nejasna i neizvesna. Nju je komplikovalo i to što se u šumi nikako nije mogla naći raskrsnica od koje su se odvajale staze za s. Suhu i s. Tjentište. Jedini vodič koga smo imali sa sobom nije mogao ništa pomoći. Zato sam uputio jednu četu napred sa zadatkom da ispita situaciju kod s. Suhe, posle čega se ceo rukovodeći kadar divizije, dok je kolona stajala, razmilo po šumi da traži raskrsnicu staza. Spuštajući se korak po korak niz brdo, pristigao sam četu koja je bila послата napred u izviđanje i sa njom sam našao traženu raskrsnicu staza sa koje se po vatri moglo jasno utvrditi da su rejonom s. Suhe ovladali Nemci. Zato se moralo otstupiti od naređenja Vrhovnog štaba i uputiti se prema Tjentištu, mada je i tamo bila neizvesnost. U tom smislu izmenjeno je i ranije izdato naređenje četi da ide u s. Suhu, koja je sada upućena na Sutjesku prema Ravnem Borju (2 km jugoistočno od Tjentišta), dok su kuriri poslati nazad po kolonu.

Ova odluka komandanta divizije kojom je, u kritičnom momentu, uz primanje pune odgovornosti, izmenjeno naređenje Vrhovnog štaba, bila je, kao što se danas vidi, sudbonosna

za Sedmu diviziju. Jer, da se divizija spustila na Sutjesku kod s. Suhe, ona ne bi mogla napred, a vremena za vraćanje u Tjentište ne bi bilo i ona bi se našla u istoj situaciji u kojoj se našla Treća divizija, tj. tako teškoj da bi verovatno bila razbijena i dobrim delom uništена.

Dok je kolona pristizala, sa litica iznad desne obale Sutjeske, pratio sam svetlosne signale, i slušao vatru na osnovu koje sam nastojao da utvrdim raspored Nemaca i delova naše Prve i Druge divizije kako bih ocenio kuda se može probiti uz najmanje žrtava i napora.

Ovde je nužno naglasiti da sve do doline reke Sutjeske nije bilo moguće doći u dodir sa delovima Prve i Druge divizije. Uništeno oružje i oprema, kao i sveži grobovi bili su svedoci teških okršaja i oznake puta kojim se treba kretati. No, podatke o tome da li je neprijatelj ponovo presekao taj put nije bilo moguće dobiti na drugi način nego od izviđača koji su bili upućivani napred.

Tmurnih oblaka, koji su nas prošle godine štitili od napada iz vazduha i kakvi često grle i miluju ovo »suro večito stenje«, nije nažalost bilo. Nemački avioni su u talasima neprekidno bombardovali korito reke Sutjeske i time stvarali neprobojan vatreni zid na reci, što je govorilo da na prelaz reke po danu ne treba ni misliti. Severoistočno od Tjentišta, oko s. Krekova, nemačka avijacija je koncentričnim udarima bombardovala položaje oko puta kojim je trebalo proći. Posle odlaska aviona, iz dima se izvila raketa, što je značilo (pošto mi rakete nismo koristili) da su Nemci presekli i ovaj poslednji put kojim su prošli delovi naše Prve i Druge divizije u prvom ešelonu. Bilo je to negde oko podne.

Divizija je posle vrlo napornog marša stigla predveče, no još dosta rano, čelom u dolinu reke Sutjeske. Kod Ravnog Borja postavljena su bočna obezbeđenja, jačine bataljona, prema s. Suhoj i s. Tjentištu. Kako prelazak nije bio moguć po danu zbog žestokog bombardovanja, to su poslati izviđači preko reke, koji su prvi put uhvatili vezu sa delovima Druge dalmatinske brigade i obavestili da je ona dobila naređenje da kreće napred i da će to odmah učiniti.

Osmatranjem sa desne obale reke ustanovio sam, po neprijateljskim raketama, da su Nemci predveče zaista ušli u s. Krekove i time sigurno presekli još jedini preostali put koji je diviziji stajao na raspolaganju. Postojala je očevidna opasnost okruženja, ako bi neprijatelj do mraka od s. D. Bara i s. Krekova izbio na Pleće i Ozren i tako zauzeo visove između Sutjeske i Hrčavke.

Pokret napred bio je neophodan, no avijacija ga je potpuno onemogućavala. Čim se njena vatra za izvesno vreme prekinula, prebačen je jedan bataljon⁷ na levu obalu Sutjeske u cilju obrazovanja mostobrana i sprečavanja neprijatelja da posedne levu obalu. Bataljon je konstatovao da su delovi Druge dalmatinske brigade izvršili pokret na sever.

Na osnovu svih ovih podataka moj je zaključak bio ovakav:

1) Sutjesku ne možemo prelaziti, sem manjim delovima, do mraka, i to zbog nemačkih aviona koji imaju očigledan zadatak da taj prelazak sprečavaju. Jačina njihove vatre bila je u skladu sa postavljenim zadatkom, tako da bi onaj koji bi pokušao da pod tim uslovima prelazi ovu reku, mogao doživeti smrtonosne udarce.

2) Čekanje je veoma rizično i opasno. Sve staze obeležene na karti, a koje vode na sever, u rukama su Nemaca. Zasada, izgleda, još nije posednut samo greben između reka Sutjeske i Hrčavke, na otseku između s. D. Bara i s. Krekova, tačnije između Vilnjaka (k 1764) i Ozrena (k 1405).

Postoji velika verovatnoća da će i tih nekoliko kilometara obruča do noći biti posednuto i da će tako obruč biti potpuno zatvoren.

Na osnovu toga sam odlučio:

1) Da se po danu prebaci jedan bataljon na levu obalu Sutjeske sa zadatkom da zauzme mostobran i postavi pobočnice prema s. Tjentištu i s. Suhoj u cilju sprečavanja bočnog udara za vreme prelaska reke noću.

⁷ Sa bataljonom je upućen i zamenik komandanta Osme brigade, Rade Grmuša.

2) Da se s divizijom udari besputnim terenom pravcem Ravno Borje — Lastva — Pleće — Hrčava, gde se očekivalo da Nemci, zbog svoje metodičnosti, do noći ili uopšte neće stići ili, i ako stignu, da će taj divlji teren prve noći posesti slabim snagama.

3) Da se divizija do noći pripremi za najtežu varijantu, tj. frontalni probor na otseku Vilinjak — Ozren, u kome bi, s obzirom na opštu situaciju, sa bombama i mitraljezima morali u prvim redovima učestvovati i svi rukovodioci zajedno sa borcima.⁸

⁸ Dok su kuriri stajali pored mene i nemo i oprezno pratili svaki moj mig, ja sam, posle ove odluke koja je momentano bila samo meni poznata, utonuo malo u svoja razmišljanja. Duboki mir divljine i pustosti koju smo mi namerno stvorili u proleće 1942 godine, egzotični izgled Zelengore i Sutjeske kroz koje na putevima iz Srbije u Hrvatsku i obratno u raznim ulogama (komandant bataljona i divizije) — prolazim za poslednju godinu dana evo već peti put i verovatnoća da će se noćas ponovo susresti sa Nemcima na ostojanju pištolja, ručne bombe i kundaka, dočarali su mi nekako reljefno moj životni put i značajnije susrete sa ovim prokletim mračnjacima i divljacima, nemačkim i italijanskim fašistima i njihovom zavojevačkom vojskom.

Prvi put su mi presekli put koji me je sa pašnjaka vodio u tajne prirodnih nauka i tehnike, u Francuskoj 1940 godine, kad sam ih posmatrao pri ulazu u Pariz. Mislio sam da su Francuzi u borbi s njima morali biti odlučniji, i da prkosno treba stajati pred njihovim mitraljezima i da će ja tako postupati ako se nekad nađem u borbi s njima.

Morao sam se okrenuti zidu da mi se ne vide suze besa i mržnje kada sam se susreo sa njima u Jugoslaviji aprila 1941 godine, nemoćan da im ma kakvo zlo učinim dok su oni pevajući kretali nekuda na Istok.

A kakvo je bilo zadovoljstvo nekoliko meseci kasnije gledati ove profesionalne ubice i palikuće kako dižu ruke u vis u kafani u Ušću na Ibru i u školi sela Gaočića pred revolverskim cevima uperenim u njihove grudi i našim očima iz kojih je iskrila mržnja, druga medalja ljubavi prema slobodi i pravdi. Znači, sa njima treba biti odlučan i na silu odgovarati silom.

Ali biće u svakom slučaju bolje, ako do takvog susreta noćas ne dođe. Umorno, izmučeno ljudstvo i divizije i bolnice treba pokušati provesti kroz pukotine u rasporedu Nemaca bez borbe ili uz minimalne borbe. Ovo je za nas nepodesno i mesto i vreme i odnos snaga za upuštanje u odlučnije borbe. Znači, u prvi plan ratno lukavstvo i veština, a u drugom imati u pripravnosti silu. To mi i diktira i opredeljuje pravac pokreta i vreme prebacivanja preko Sutjeske kao osnovne elemente doneSene odluke.

Iz ovoga razmišljanja prenuli su me drugovi koji su pristigli sa kolonom, očevidno uzbudeni i zadovoljni što se nisu obistinile njihove mračne slutnje za moju sudbinu. Upoznao sam ih sa procenom situacije koju sam izvršio na bazi ličnog posmatranja i sa odlukom koju sam doneo na bazi te procene. Nije bilo primedaba i odmah se pristupilo ostvarivanju te odluke.

Cela divizija je bila upoznata sa ozbiljnošću situacije i verovatnoćom da će doći do borbi za proboj. To je sve bilo 9 juna popodne.

Uznemirenosti i potištenosti moralo je biti. Na putu kojim smo prolazili nailazili smo na razbacano oružje, nesahranjene mrtve, ranjenike i bolesnike koji su iz blata pored puta jezivo dozivali da ih ponesemo. Hrane je bilo, ali je nije bilo još mnogo, zato što je mnogo ovaca dato bolnici u dolini Pive i što je dobar deo izgubljen usput. Ali niko nije bio gladan, jer je svako nosio sa sobom po nekoliko kilograma mesa i pekao ga i jeo na svakom zastanku. Tako se o spremanju hrane nije vodila posebna briga.

Zatim sam sazvao sastanak celokupnog rukovodećeg sastava divizije⁹ na kome sam izneo osnovne elemente situacije i za najgoru varijantu — tj. da na otseku između Vilinjaka i

⁹ Bili su prisutni:

— Iz štaba divizije: Đuro Kladarin — politički komesar, Milan Pavlović — načelnik štaba, dr Ivo Kralj — načelnik saniteta, Bojo Batinić — intendant divizije, Mićan Nevajda — načelnik veze, Čaldarević Mladen — rukovodilac Agitpropa.

Sedma brigada: iz štaba brigade: Nina Maraković — komandant, Uroš Krunic — politički komesar, Vajko Hokšteter — zamenik komandanta, Vlado Bakarić — načelnik štaba, Pero Lalović — zamenik političkog komesara, Savo Vukčević, Ivo Frol, Kaja Lalović i Zdravko Kolar (rukovodilac SKOJ-a) — članovi politodela; iz 1-og bataljona: Dragan Šolić — komandant i Milan Marković — politički komesar; iz 2-og bataljona: Rade Milojević — komandant i Slavko Borojević — politički komesar; iz 3-eg bataljona: Janko Zebić — komandant i Milutin Omazić — politički komesar.

Osmi brigada: iz štaba brigade: Stanko Bjelajac »Čane« — komandant, Mirko Burić — politički komesar, Rade Grmuša — zamenik komandanta, Stevo Januz — načelnik štaba, Šukrija Bijedić — zamenik političkog komesara, Stefan Mitrović, Bogdan Perović i »Belka« — članovi politodela; iz 1-og bataljona: Stanko Nevajda — komandant i Boro Tošović — politički komesar; iz 2-og bataljona: Miloš Suzić — komandant i Dušan Sužnjević — politički komesar; iz 3-eg bataljona: Adam Macakanja — komandant i Gnjatić Joka — politički komesar.

Šesnaesta brigada: iz štaba brigade: Banina Ante — komandant, Uroš Slijepčević — politički komesar, Marko Milanović — zamenik komandanta, Nikola Kojić »Kole« — načelnik štaba, Milinko Marojević — zamenik političkog komesara, Stjepan Debeljak »Bil«, Dušan Kostić, Vera Majer i Branko Resanović (rukovodilac SKOJ-a) — članovi politodela; iz 1-og bataljona: Đuro Mrkšić — komandant i Pero Svrabić — politički komesar; iz 2-og bataljona: Stanko Kreča — komandant i Tomo Ugarković — politički komesar; iz 3-eg bataljona: Jovo Čakalo — komandant i Milan Knežević — politički komesar.

Ozrena nađemo na čvrstu odbranu Nemaca — tražio spremnost za učestvovanje u opštem jurišu u prvim redovima sa bombama i mitraljezima.

Bilo je to u popodnevničasovima 9. juna. Posle toga su počele pripreme i divizije i bolnice za prelaz Sutjeske na mostobranu koji je bio u našim rukama i za borbe koje smo očekivali na grebenu posle prelaza reke, u dolini reke Hrčavke i dalje u šumama Zelengore. I pored izvesne potištenosti sve je do tada išlo po planu.

Padom mraka počeo je prelaz Sutjeske preko bataljonskog mostobrana, obrazovanog posle podne, 2 km zapadno od Tjentišta. Kako prelaz reke, dubine ispod 1 m, nije predstavljao nikakav problem za bataljon koji je gazio vodu po danu, što smo posmatrali iz neposredne blizine, nije pretpostavljano da će se pri nailasku na vodu pojaviti ozbiljnije teškoće. Uvereni da je dovoljno upozorenje da se pri prelazu borci drže za ruke i konjske repove i vrše prelaz što brže, usmerena je pažnja napred, na greben između Sutjeske i Hrčavke, gde su očekivani Nemci i u tom slučaju velike teškoće. Međutim, tokom prelaza iznemogli borci, drugarice uopšte, a pre svega one u sukњama, počeli su da se sapliču o kamenje u vodi, da padaju i vrište. To je izazvalo strah od vode i paniku u celoj koloni. Mnogi se nisu usudili da zagaze vodu čiju dubinu noću nisu mogli oceniti, a nisu ni slutili da ni tada kada je bila nadošla od kiše ona nije pretstavljala opasnost i da se uz malo pažnje mogla sasvim lako gaziti.

Zastoj pri prelazu likvidiran je izvanrednim merama i zalaganjem celokupnog rukovodećeg kadra koji je delom stajao u vodi i hrabrio borce i pomagao im, a delom milom i silom zahtevao da se reka prelazi, upozoravajući da se onaj ko do zore ne pređe reku i ne bude na brdu, teško može nadati da će spasti svoj život. To je uslovilo da je divizija, kao celina, pregazila reku uz relativno male gubitke. Međutim, deo bolnice nije ozbiljno shvatio upozorenje i naređenje da po svaku cenu pregazi reku noću. Zato je dobar deo njenog ljudstva ostao na desnoj obali Sutjeske do zore. Videvši ujutru da reka nije ni široka ni mnogo duboka, ranjeni i bolesni borci pre-

gazili su Sutjesku i uputili se na sever za divizijom. No, kao što se pretpostavljalio, noć 9/10 juna označavala je poslednji momenat u kome se još moglo uz slabije borbe probiti kroz nemačke položaje. Nemačke kolone, koje su nadirale uz i niz Sutjesku, spojile su se 10 juna u Tjentištu i na grebenu između reke Sutjeske i Hrčavke organizovale tako moćne odbranbene položaje da se na njima razbila i Treća divizija, a o samostalnom prolazu dela bolnice, koji se noću 9/10 juna odvojio na Sutjesci od Sedme divizije, nije moglo biti ni reči. Ovo ljudstvo, koje je još bilo sposobno za pokret, probijalo se po grupama za kolonom, dok su se neki pridružili delovima Treće divizije, a ostali su izginuli u dolini Sutjeske.

KROZ ZELENGORU

Divizija je sa delom bolnice i delovima AVNOJ-a savladala posle prelaska reke vrlo naporan i besputan teren orijentijući se po busoli i po vrhovima Ozrena i Vilinjaka i ulagala krajnje napore da tokom noći stigne na greben. Izbivši u zoru na sedlo između Ozrena i Vilinjaka, doživela je prijatno iznenadenje. Nemci, iako im je to bilo moguće s obzirom na situaciju, ni oko 14 časova 9 juna nisu bili zaposeli nekoliko kilometara grebena za koji se pretpostavljalio, na osnovu konfiguracije zemljišta i rasporeda Nemaca, da ima verovatnoće da ostane neposednut do ujutru. Odmah su levo i desno prema Vilinjaku i Ozrenu isturene jake pobočnice, dok je jedan bataljon upućen u gornji tok reke Hrčavke, kao obezbeđenje od udara dolinom Hrčavke sa pravca s. G. Bare, a drugi bataljon u donji tok ove reke, prema Milinkladi, za obezbeđenje sa ovog pravca. Potom je diviziji dat mali zastanak sa naređenjem da se ljudstvo malo založi i bude u pripravnosti da svakog časa nastavi pokret koji je neprekidno trajao već 36 časova. Pretpostavljaо sam da će i Nemci, koji su znali da ima naših snaga u dolini Sutjeske (iako, izgleda, nisu imali obaveštenja da je tu stigla iz Crne Gore cela Sedma divizija i bolnica), preduzeti hitne mere da zatvore što pre ovaj mali otvor kako bi otklonili i poslednju mogućnost da naše snage, koje su oče-

kivali sa juga, otkriju i iskoriste ovaj prolaz, što je i uspelo Sedmoj diviziji u poslednjem času.

I, zaista, tek što je kolona stala, nemačke eskadrile su snažno obasule bombama prostoriju ispod grebena koji nije bio posednut, što znači da su Nemci sa obližnjih položaja, prisluškujući viku i dozivanje noću, tačno odredili gde je kolona koja nije izbila na njihove položaje kod sela Krekova. Mitraljeska vatra se čula i levo i desno. Pored naše leve pobočnice, borbu su primile zaštitnice Druge divizije (delovi Druge dalmatinske i Četvrte crnogorske brigade) koje su se povlačile sa položaja kod s. D. Bara. Odmah je naređeno prebacivanje preko grebena u dolinu reke Hrčavke, ali se budno motrilo na bočna obezbeđenja koja su vodila žestoku borbu sa Nemcima koji su jurišali kroz šumu u susret jedni drugima u nameri da zatvore obruč. Posle možda nešto više od jednog sata, cela kolona, koja se bila prikupila pod grebenom, prebacila se niz strminu preko grebena u dolinu Hrčavke.

I baš kada se Štab divizije spremao da i sam krene za kolonom ispred nemačkih mitraljeza koji su šarali unakrsnom vatrom, neko se setio Nazora koga нико nije primetio da je prošao.

Nastala je opet dramatična situacija. Pobočnice su popuštale pod pritiskom Nemaca koji su bili sasvim blizu nas i sa jedne i sa druge strane. Divizija je prošla i trebalo bi da se i pobočnice i mi svijemo za njom u kolonu. A kako ostaviti starog pesnika! On je bio naš veliki moralni kapital! Uzimam najboljeg komandira čete iz pobočnice i izdajem mu naredenje da ostane u obruču, nađe Nazora i dovede ga za nama, iako je bilo vrlo malo verovatnoće da se to ostvari.

Dok je komandir čete primao ovaj zadatak, disciplinovano i bez pogovora, slično kao i komandir pomenute inžinjeriske čete, Ratko Djelić na Pivi, iako mu je bilo teško da se odvoji od kolone i ode u neizvesnost ili u gotovo sigurnu smrt, iznenada se usred mitraljeske vatre i zujanja aviona pojavila jedna mala kolona koja se približavala sa Nazorom na konju i nekoliko pratileca koji su sa sobom gonili jednu kravu. Prihvatali smo ih uz veliku radost svih, a najviše komandira čete i nje-

govih boraca, i svi smo počeli da se suljamo niz jednu strminu ka reci, dok su Nemci iz svojih mitraljeza »šaraca« i mašinki štepovali za nama ne pogodivši nikog.

Izvlačenje divizije iz doline Hrčavke u pravcu platoa Lučkih Koliba bilo je vrlo teško i trajalo je gotovo ceo dan. Nemci su nas napadali niz reku od s. Bara i uz reku od Milinklade, tako da su naše pobočnice izdržale žestok pritisak. Pored toga, Nemci su se spustili za kolonom od Vilinjaka i Ozrena i vatrom iz mitraljeza i minobacača prikivali nas za zemljiste neposredno pored obale reke, što je uslovilo teške zaštitničke borbe.

Na taj način Nemci su bili definitivno presekli put svima onima koji su bili zaostali, kao i Trećoj diviziji koja će tuda naići za koji dan. U isto vreme Nemci su za nama krenuli poternim odredima u pravcu Lučkih Koliba i vatrom nas prisiljavali da se pod borbom izvlačimo iz doline.

Slučajnost je htela da se to odigravalo na stazi kojom sam, nešto pre godinu dana, prošao sa Kraljevačkim bataljonom koji je bio na čelu Prve proleterske brigade za vreme pokreta grupe brigada iz Crne Gore i Hercegovine u zapadnu Bosnu. Tada se staza jedva nazirala u šumi, a sada je to bio gotovo kolonski put, široko ugažen i obeležen rasutim oružjem, ognjištima i grobovima.

U kasnim popodnevним časovima, 10 juna, divizija se izvukla iz borbe u dolini Hrčavke i prikupila na platou Lučkih Koliba. Pre godinu dana tu sam naišao na travu do pojasa iz koje su se izdizali niski krovovi pustih koliba i po kojoj je jurilo jedno poludivlje konjče, dolutalo ovde bogzna otkuda i bogzna kada. A sada je to bilo razbojište na kome je trava bila uništena vatrom oružja i gaženjem vojske koja je vrvela kao u košnici. Nemački avioni preoravali su i livade i šume ne gubeći se ni za trenutak sa horizonta. Severozapadno od Lučkih Koliba, na Ljubinom Grobu, množili su se ogromnom brzinom novi »Ljubini grobovi« Crnogoraca i Dalmatinaca, neobeleženi i neimenovani. Sa svih strana je tutnjilo i prolamali su se izmešani glasovi ljudi, štektanje mitraljeza, zujanje

aviona i detonacije aviobombi. Onima koji su poginuli do ovoga momenta odavana je zaista veličanstvena počasna paljba.

Izbivši na plato Lučkih Koliba, saznali smo od Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba da su tu u neposrednoj blizini članovi Vrhovnog štaba i drug Tito koji je ranjen, da su ranjeni i poginuli neki članovi engleske vojne misije, da Vrhovni štab nema nimalo hrane, da su situacija i ishod borbe nejasni, da se Prva proleterska divizija probila napred u pravcu Balinovca, ali da je Nemcima uspelo da ponovo zatvore prolaz i tako izoluju Prvu i Drugu diviziju jednu od druge, itd., itd.

Četvrta crnogorska brigada sahranjivala je svoga komandanta Vaka Đurovića, a Druga dalmatinska izveštavala je o ogromnim žrtvama na položajima kod s. D. Bare. Štab Sedme divizije joj je uputio pismenu zahvalnost za izdržljivost, jer je to, između ostalog, omogućilo izvlačenje divizije. Uopšte uzev, svi smo imali jedni drugima mnogo da pričamo o krvavim borbama i teškim gubicima, samo nije bilo vremena za to. Put do istočne Bosne bio je još dug, i na njemu je bilo mnogo nemačke vojske. Ali pristizanje Sedme divizije sa velikim delom bolesnika i ranjenika iz Centralne bolnice izazvalo je radost Prve i Druge divizije.

Morao sam pričekati da se malo utiša napad nemačkih aviona da bih mogao prići do bunkera druga Tita, koji je bio žestoko bombardovan, podneti mu izveštaj i zatražiti direktive za dalji rad.

Sa zavijenom rukom, u malom bunkeru, napravljenom od kamenja, koji bi mogla razneti svaka aviobomba od 50 kilograma, primio me drug Tito sa vidnim izrazima iznenađenja i zadovoljstva. Bio je iznenađen time što smo neočekivano brzo pristigli prvi ešelon divizija, a zadovoljan što smo u relativno dobrom stanju i borbenom raspoloženju. Iz njegovog držanja u ovoj zaista vrlo teškoj situaciji, kao i uvek i na svim mestima gde sam ga posmatrao iz blizine, izbjajalo je samopouzdanje koje je delovalo umirujuće i ohrabrujuće. Dok sam razgovarao s njime, čula se potmula tutnjava i grmljavina artiljerije sa Sutjeske. U tom trenutku je radiotelegrafista uneo depešu Treće divizije u kojoj je ona tražila pomoć. Teška srca je drug

Tito izrekao odluku da se taj zahtev odbija usled nepostojanja bilo kakvih realnih uslova da se ispunji bez rizika da naša vojska na Zelengori bude potpuno uništena do poslednjeg čoveka glađu i napadima Nemaca.

»Mi smo već izvršili raspored za pokret napred, koji počinje sutra ujutru. Vi obrazujte zaseban ešelon, uhvatite vezu sa Hercegovačkom brigadom i krećite se za njom u pravcu Vrbničkih Koliba i Balinovca« — glasilo je naređenje za Sedmu diviziju.

Posle razgovora sa komandantom Druge divizije, Pekom Dapčevićem, kojom prilikom me je upoznao sa borbama Dalmatinaca i Crnogoraca kod s. G. i D. Čara, koje su pomogle Sedmoj diviziji da se probije na Lučke Kolibe i pristigne prvi ešelon, Štab divizije je uputio 5 bataljonu Četvrte crnogorske brigade zahvalnost i čestitke na uspešnoj i drugarskoj saradnji u borbi, misleći pri tome na sve borce koji su svojim grudima u pobočnici kod s. Čara štitili glavnu kolonu od bočnog udara sa jugozapada i severa.

Osećanje sigurnosti koje me je bilo obuzelo pošto smo pristigli prvi ešelon i duboka vera u Vrhovni štab i lično druga Tita, učinili su da mi pažnja za trenutak popusti i da se kod zamenika načelnika Vrhovnog štaba pre mraka ne obavestim detaljno o situaciji i rasporedu snaga na platou Lučkih Koliba Ljubinog Groba i dalje prema Balinovcu, bar u onoj meri u kojoj je njemu bila poznata, jer je zaista zbog složenih i brzih promena bilo jako otežano sigurno praćenje jedinica. Meni je izgledalo da je osnovno u datom momentu uspostaviti vezu sa Hercegovačkom brigadom i obezbediti pokret za njom, a pretpostavljam da je ona tu, u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba.

Zato sam izdao naređenje načelniku Štaba divizije¹¹ da tu vezu uspostavi i izvesti me o situaciji kod brigade.

Ustupivši Vrhovnom štabu nešto ovčijeg mesa koje smo nosili, koji je već jeo konjetinu, večerao sam i posle teškog naprezanja, koje sam podneo naročito od Pive do Zelengore,

¹¹ Milan Pavlović

zaspao sam u Štabu divizije koji je bio izmešan sa Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba. Borba se bila potpuno utišala.

Kada sam se probudio, negde posle ponoći, najpre sam uočio da nema Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Protrljavši oči i napravivši nekoliko koraka, brzo sam saznao da oko nas nema nikoga sem jedinica divizije. Obuzet kobnim slutnjama, potražio sam načelnika Štaba divizije. Kada mi je on saopštio da se poslati kuriri u Hercegovačku brigadu još nisu vratili i da veza sa njome nije uspostavljena, obuzela me je neopisiva uzinemirenost. Opet je sve visilo o koncu. Nije bilo nikakvih elemenata na osnovu kojih bi se mogla doneti pouzdana odluka. Raspored Nemaca bio nam je nepoznat, a drugih naših snaga nije nigde bilo, niti ikakvog živog meštanina koji bi nam mogao pokazati stazu koja je vodila pored Ljubinog Groba prema Vrbničkim Kolibama. Busola i karta, bez precizno određene stajne tačke, takođe nisu mogle dati siguran put, pogotovu ne noću.

Posle uzaludnog nastojanja da noću pronađem stazu kojom je trebalo ići, iznenada sam se prisetio jednog detalja iz ranije provedenog vremena ovde sa Kraljevčanima. Naime, setio sam se da je tu negde, zapadno od Lučkih Koliba postojalo jedno brvno i da je kod njega bila raskrsnica staza, jedne koja, prema karti, vodi ka žandarmeriskoj stanici na Zelengori, i one koju ja tražim. Raskrsnica je bila vidljiva na karti, ali se nije mogla naći na zemljištu. Sem toga, bilo je pitanje da li je brvno još tu i kako da se nađe po mraku na ovom razbojištu izrovanom aviobombama i artiljeriskim granatama i pokrivenom leševima ljudi, konja i ratnom opremom.

Posle dužeg traganja levo i desno, po noći, najzad sam našao na 1,5 km zapadno od Lučkih Koliba, južno od Ljubinog Groba, kod kote 1615, brvno koje je bilo okupiralo svu moju pažnju, celo moje biće. Kolona se već svijala za mnom, spremna za pokret. Orientisao sam se, izabrao pravac kretanja na sever i krenuo na čelu kolone napred, u veliku neizvesnost u pravcu koliba na Zamrštenu, 1 km severozapadno od Lučkih Koliba.

Iznenada sam u mraku primetio kako ispred mene promiče neka kolona. Upitao sam ko je tamo, ali odgovora nije

bilo. Crne siluete promicale su ispred mene na bliskom rastojanju. Ponovio sam svoje pitanje u pripravnosti da primim borbu. A onda je neko iz kolone, na našem jeziku, umesto nemackog, koji sam očekivao, zapitao: »Jesi li ti to, druže Jakšiću?« Na potvrđan odgovor, drug iz kolone saopštio je da je kolona koja je defilovala ispred mene Prateći bataljon Vrhovnog štaba.

Mojoj sreći nije bilo kraja. Spojio sam čelo svoje kolone sa začeljem bataljona, nemajući vremena da se obavestim kako je on sada izbio ovde kad je sa mesta, gde je zanoćio, bio nestao najmanje pre jednoga sata, a mi smo se, tražeći put, bili pomakli sa toga mesta svega 1 km na severozapad.

Kasnije sam video da su naše dve kolone obišle kotu 1627 i srećno se spojile negde kod Zamrštena kada se već razdajivalo. Nigde se nije čuo nijedan pucanj, samo je zvezet oružja i potmuli bat koraka narušavao ovaj planinski mir.

Pobočnice su upućene prema Ljubinom Grobu i Velikoj Košuti, a kolona je produžila pokret pravcem za Balinovac.

Kako je kolona promicala dosta brzo preko sedla između Ljubinog Groba i V. Košute, pobočnice nisu stigle da izbiju na vrhove pomenutih čuka. Krećući se padinama, svile su se na začelje kolone kad se ona preko sedla počela spuštati u dolinu Vrbničke Reke prema Vrbničkim Kolibama.

Neočekivano sam se sreo sa Vladom Šegrtom, komandantom Hercegovačke brigade. Pričao sam mu o nezgodi koja mi se desila usled neuspostavljanja veze s njim tokom noći, a on me iznenada upita gde je bolnica. Znajući da u mojoj koloni ide deo Centralne bolnice, rekao sam mu da to baš ona sada prolazi pored nas. Međutim, on je postavljao pitanje za bolnicu Prve i Druge divizije, koju su ove divizije doatile na putu od Pive do Zelengore. U nemogućnosti da mu o tome ma šta kažem, počeli smo se dogovarati o merama koje bi trebalo preduzeti da se bolnica pronađe i pokrene napred za ostalim našim snagama.

I dok smo se mi dogovarali, pred nama se pojavi čelo jedne kolone koja je dolazila sa pravca Lučkih Koliba, otkuda

su došli i Sedma divizija i Vrhovni štab nekoliko minuta pre toga.

Dan je već bio ovladao, ali sunce još nije bilo izašlo. Moj pogled privukoše čuke oko Ljubinog Groba i V. Košute. Na njima se, na moje veliko iznenađenje, počeše komešati Nemci. Protrlaše malo oči, prihvatiše se mitraljeza i otvoriše uragan-sku vatru po bolničkoj koloni koja se kretala između njih na otstojanju uspešne mitraljeske i puščane vatre. Nastade gužva oko nas, i to vrlo velika, jer je u toj koloni moglo biti do 1.000 ljudi. Naredismo da nekoliko naših mitraljeza, koji su bili pored nas, otvore vatru na Nemce, što olakša izvlačenje bolnice iz zone vatre. A onda, da bismo kretanje bolničke kolone i raznih grupa, koje su sporo milele preko livada u pravcu šume, ubrzali i tako sprečili nemačkim avionima, koje smo očekivali svakog časa, da nam nanesu gubitke i otkriju pravac kojim se krećemo kroz šumu, naredismo da naši mitraljezi puste nekoliko rafala preko glava naših boraca, što je učinilo da se poljana za čas očistila, jer se sve ljudstvo sručilo u šumu u pravcu Vrbničke Reke. Nisam mogao potpuno razumeti ot-kuda Hercegovačka brigada s druge strane neprijatelja u odnosu na Vrhovni štab, ali nije bilo vremena za objašnjenje onoga što je prošlo. Pred nama su bili novi teški problemi. Neobično je da smo mi uspeli proći bez borbe kroz nemačke položaje na 800 metara od njihovih mitraljeza, dok su oni spa-vali tako da nas nisu opazili, ali, u ratu se događaju mnoge neobične stvari. Ono što Nemci nisu mogli pretpostaviti — da ćemo mi proći kroz njihov prilično gust raspored oko Ljubinog Groba — postalo je stvarnost. Položaji njihovi oko Ljubinog Groba bili su izmanevrovani veštim noćnim pokretima.

Tako je počeo 11 jun. Nemci su bili svuda oko nas. Daleko na horizontu oni su vidljivo visili na liticama dok su njihove borbene grupe krstarile svuda po šumi.

U toku daljeg pokreta vođene su borbe po šumama između Ljubinog Groba i Balinovca. Više se nije tačno znalo gde je nemački front, jer smo mi sa velikim snagama bili ušli u neprijateljski raspored. Na sve strane se vodila borba. Nekoliko puta su Nemci bili u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba i

druga Tita. Ali naša smelost ih je zbumila. Oni su se u početku čas branili čas napadali, a kada su videli da se u njihovom rasporedu nalaze naše velike snage, poseli su okolne visove i sa njih sipali vatru na naše kolone koje su defilovale ispred njih.

U dolini Vrbničke Reke zaustavili smo se i, po običaju, odmah počeli spremati jelo. Kiša, koja u ovim krajevima nije topla ni u junu, prisilila je borce da se šćućure oko vatri i pokriju šatorskim krilima. Tiho dobovanje kiše po lišću i šatorskim krilima iznenada je prekinula vatru nemačkih mašinki i »šaraca«, u neposrednoj blizini Štaba divizije i štabova njenih brigada. Bacili smo odmah u borbu najbliže ljudstvo. Posle kratke i oštре borbe Nemci su bili proterani i izgubili se nekud u nepoznatom pravcu.

A kad se vatra utišala, utvrdili smo da su Nemci bili napali Vrhovni štab koji je bio takođe zastao u šumi i pripremao se da se malo založi. Saznali smo da se neprijatelj bio privukao blizu, da se i drug Tito lično iz zaklona morao boriti sa oružjem u ruci. I pored povoljne prilike koja se pružala Nemcima, gledajući se oči u oči sa vođom NOP-a, svog velikog protivnika na Balkanu, nije im pošlo za rukom da nanesu tome pokretu ogroman moralno-politički udarac, i to blagodareći ličnoj hrabrosti i snalažljivosti druga Tita, ispoljenim ne samo tu i toga dana, i odlučnosti, incijativnosti i borbenoj spremnosti cele vojske koju je on vodio i one koja se tu zadesila u neposrednoj njegovoј blizini. Umesto velikog plena i uspeha, kome su bili blizu, Nemci su se morali zadovoljiti odnošenjem oskudnog ručka za koji verovatno nisu nikad pretpostavljali niti utvrdili da je bio namenjen Titu, čoveku koga su oni i u snu i na javi proklinjali i mrzeli pentrajući se po vrletima Zelengore, isto onako kao što su on i njegova vojska mrzeli njih, zavojevače, palikuće i ubice, koji su iz daljine došli da bi se na konopcima sruštali u svaku pećinu Pive, Sutjeske i Zelengore u potrazi za skrivenim ranjenim i iznemoglim sinovima i kćerima Jugoslavije, proteranim iz vlastitih kuća i sa vlastitih ognjišta od tih istih Nemaca, zato da bi u ime »novog poretku« revnosno i sa nemačkom pedantnošću

sejali jezu i užase grozne smrti. Goneći i napadajući sa svih strana i svim sredstvima one koji još nisu bili ranjeni ili do kraja iscrpeni, oni su nameravali da i njih dovedu u bezizlazan položaj.

Taj prkos, prezir i mržnja prema zavojevačima uslovili su odluku kod svakoga borca u Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba, prikupljenoj u ono vreme na Zelengori, da se ide do kraja i kad se napada, i kad se brani, i kad se kreće kroz zonu njihove vatre. Reljefno sam to video, sem ostalog, i pri pokretu od Vrbničkih Koliba prema Balinovcu. Sedma divizija se kretala po danu u koloni po jedan, stazom koja je prolazila na oko 800—1.000 metara od jedne bočne čuke koju su držali Nemci. Ovladavanje tim položajima iziskivalo je mnogo žrtava i vremena, a sa staze se nije moglo skretati. Bilo je odlučeno da idemo ispred Nemaca kao da ih i nema na brdu. Oni su sa vrlo povoljnih položaja otvorili žestoku vatru iz svojih bacača i »šaraca«, čiji je brži takt mnogo odudarao od sumornog i sporog našeg koraka. Lišće i granje, otsečeno iznad naših glava, zajedno sa kuršumima padali su na nas i oko nas. Ali se niko nije ni saginjaо ni osvrtao na Nemce.

Na Balinovcu, kod Mrčin-Koliba, Druga i Sedma divizija sa Vrhovnim štabom stigle su Prvu diviziju. Drug Tito je uveče na sastanku naredio Drugoj diviziji da protera Nemce sa jednog brda, sa koga su nas vrlo uspešno stalno gađali, i razmotrio situaciju kod Prve divizije koja je izbijala na put Foca — Kalinovik čvrsto posednut nemačkim snagama. Tokom 12 juna nije se moglo napred. Kiša, koja je neprekidno sipala, stvarala je utisak jeseni. Balinovac, bojište na kome je nekoliko dana ranije Prva proleterska divizija pod komandom Koče Popovića pregazila nemačke položaje na juriš i u svoje trofeje uvrstila nemačke pukovske zastave i ogroman ratni plen, odisao je travgovima te velike borbe. U Štabu Druge divizije, koji je bio poznat po dobrom domazluku, gde sam bio na dogовору, bila je ubijena mazga za ručak. A kad sam se vratio u svoj štab, saopštili su mi da su morali za ručak ubiti jednog štapskog konja i da u porciji prženog mesa, koje je majstorski spremio bivši brodski kuvar (koga su zadirkivali da je iz straha od

aviona izmislio bezdimnu vatru), ima pomešanog ovčijeg i konjskog mesa. Prvi zalogaj zastao mi je u ustima. Nisam mogao da ga proglutam, ali ne zato što je jelo bilo neukusno. Ne. Naprotiv, jelo je bilo vrlo ukusno. Bilo mi je nekako žao konja Liska koji me je verno nosio od Siska preko Bosne i Crne Gore. Imao sam osećaj da to meso ne pripada životinji već nekom bliskom drugu, i zato sam ga ispljunuo i ostao gladan.

Pred nama su bile jače nemačke snage na drumu Kalinovik — Foča, a za nama su se kretali poterni odredi Nemaca koji su nas, prebacujući se s čuke na čuku, stalno ugrožavali s leđa.

Prva divizija nastupila je glavnim snagama kroz s. Rataj na s. Miljevinu (za 2 km severno od sredine puta Foča — Kalinovik), a pomoćnim preko Govze. Proboj je izvršen na otseku sela Rataj, dok se kod Govze Treća krajiška brigada nije mogla probiti. Trinaestog juna otpočeo je pokret Sedme divizije sa Balinovca. Vrilo je kao u kazanu. Svegde u krugu vođena je borba. Nemci su nas napadali spreda, pozadi i bočno. Njihovi avioni stalno su, po lepom vremenu, bombardovali prostoriju našeg »pokretnog ježa«, a naročito selo Rataj i deo puta Kalinovik — Foča, koji je bio u našim rukama.

Bio je probijen poslednji obruč na Zelengori i pretposlедnji u okviru Pete nemačke ofanzive. Pred nama je bio zadatak da pod borbom, odbijajući bočne napade i napade borbenih grupa sa začelja, predemo što pre drum Foča — Kalinovik i dohvatimo se planine Jahorine.

U nadi da će uskoro biti savladane glavne opasnosti u pogledu napada Nemaca i u pogledu gladovanja, stigli smo do sela Rataja. Ovo selo je izgledalo kao neko dezorganizovano vojno vežbalište. Hiljade ljudi vrilo je po polju i oko pojedinih kuća sa ciljem da se što pre dokopa Jahorine ili da u pustim kućama nađe nešto za jelo. Nemačka avijacija nije se skidala sa horizonta. Talas za talasom dolazio je i istresao svoje tovare bombe na polje prepuno vojske, koje je ostajalo pokriveno leševima ljudi i stoke i sa koga su se izvijali oblaci dima, prašine i požari zapaljenih kuća.

Nemci su pritiskivali sa začelja i bokova. Borci se nisu laka srca odvajali od glavnine, a u poboćnicama i u zaštitnicama, koje su imale zadatak da Nemce zadržavaju na potrebnom otstojanju od glavnine, nisu bili uporni u borbi. Oni su osećali da se može desiti da ne dobiju blagovremeno naređenje za pokret i da mogu ostati u obruču, i zato su se poboćnice i zaštitnice približavale glavnini više nego što je to bilo nužno, a to je uslovilo da pred selom Ratajom kolona Sedme divizije i Vrhovnog štaba zauzme dosta uzan prostor.

Pokret napred preko Ratajskog polja, pod udarom avijacije, bio je vrlo riskantan. Zato smo se zadržali na ivicama šuma iznad sela, odakle smo mogli dobro osmatrati borbu poboćica na putu Kalinovik — Foča, na koje su Nemci jurišali tenkovima sa ciljem da ih razbiju i ponovo zapuše otvor koji je bila napravila Prva proleterska divizija i zatvore u obruč delove Druge divizije, Vrhovni štab, Sedmu diviziju i bolnicu koja se uz velike napore i sa priličnim brojem ranjenika još od Pive kretala uz borbene jedinice.

Negde u popodnevним časovima, 13. juna, u trenutku najnapregnutije borbe, i na čelu, i na začelju, i na bokovima naše grupacije, dobio sam pismeno obaveštenje i zahtev od komandanta Druge divizije da odmah uputim potrebne snage kao poboćnice na drum, jer on ima namjeru da, posle prolaza njegove divizije, svoje poboćnice skine sa položaja. Nisam bio upoznat sa time da i Vrhovni štab još nije bio prošao, pa sam shvatio da sam dužan da preduzmem mere za obezbeđenje prolaza svoje divizije preko druma. Zato sam naredio komandantu Sedme brigade, Nini Marakoviću, da uhvati vezu sa Drugom divizijom, da se obavesti o situaciji na drumu Foča — Kalinovik i da bude u pripravnosti za pokret napred u cilju smene delova Druge divizije na drumu. Komandant brigade spustio se sa delom brigade lično u selo (što u onoj situaciji nije bio, kao što se zna, redak slučaj da komandant ide napred) gde je zapao u vrtlog nemačkog bombardovanja iz vazduha i tako poginuo na ivici raskinutog dubokog obruča, koji su Nemci bili skovali oko Glavne operativne grupe na čelu sa

Vrhovnim štabom na prostoriji od reke Pive preko planinskog masiva Zelengore sve do druma Kalinovik — Foča.

Tokom noći i sutradan, 14 juna, popodne jedinice Sedme divizije i Centralna bolnica prešle su drum Foča — Kalinovik. Sedma divizija vodila je s Nemcima oštре zaštitničke borbe u rejonu sela Miljevine. Posle dugog gladovanja i naprezanja borci su, i organizovano i neorganizovano, uzimali sve što je bilo za jelo i tako iza sebe ostavljali pravu pustoš. Retka su u našoj zemlji sela koja su videla NOV u onom stanju u kome su je videla i doživela sela Rataj i Miljevina tih dana. Kako su jedinice koje su prošle ranije energično kupile sve do čega su došle, Sedmoj diviziji nije ostalo drugo nego da pokupi i poslednje ostatke stoke i hrane. Situacija je bila teška i tako je moralno biti. Dalji pokret naših snaga bio je usmeren u pravcu s. Jabuke (oko 10 km severno od s. Miljevine). Na planini Jahorini, posle mnogo dana i nedelja, ponovo smo došli do veće količine hrane. Bilo je već krajnje vreme da se borci nahrane, jer je iscrpenost bila dostigla zabrinjavajući stepen.

Oboleživši 13 juna u sumrak završetak svog borbenog puta kroz Zelengoru svežom humkom komandanta Sedme brigade Sedme divizije — Nine Marakovića, gro Glavne operativne grupe VŠ, u čijem su sastavu bile Prva, Druga i Sedma divizija, na čelu sa Vrhovnim štabom i drugom Titom, kao i deo ranjenika i bolesnika iz Centralne bolnice, bili su definitivno izišli iz nemačkog okruženja i dohvatiли se planine Jahorine. Savladavši zasede i odbranu Nemaca u dolini reke Prače, ove snage su se probile u istočnu Bosnu, gde su oslobodile nove teritorije, što je jasno pokazalo da je, istina uz velike žrtve i napore, razbijen, kako se sada zna, i poslednji nemački veliki plan da se jednim jedinim ofanzivnim zahvatom uništi Narodnooslobodilački pokret i njegova Oslobodilačka vojska.

Rana zadobijena na padinama pitome i u ono vreme cvetnim livadama pokrivene Jahorine i geler u desnoj nozi poslednje su i najtrajnije uspomene koje sam, kao komandant Sedme divizije, poneo sa sobom iz završetka ove epopeje koju smo nazvali *Sutjeska*.

Ona je svima nama, borcima i rukovodiocima, koji smo u njoj učestvovali, pružila priliku da ispitamo, naprežući se do kraja u borbi, kretanju i gladovanju, granice svojih umnih, moralnih i fizičkih snaga. Drug Aleksandar Ranković-Marko, poznat po svojoj odmerenosti, dao nam je direktive u istočnoj Bosni da ne budemo oštri pri ispitivanju raznih slabosti ispoljenih u toj atmosferi, a situaciju okarakterisao ovim rečima: »Imajte u vidu da je bilo zaista teško«. Komandant Druge divizije, koja je u dolini Neretve lako lomila italijanske garnizone a sada bila teško osakaćena, tugujući za izgubljenim ljudstvom, uhvativši me pod ruku negde na Konjuhu, sa uzdahom je rekao: »Imam osećaj kao da mi je otsečena desna ruka«.

*

Sedma divizija budi u meni bolne uspomene i osećanje pijeteta utoliko većeg ukoliko nam vreme više odmiče od onih dana kada sam na njenom čelu prolazio brdovite i snegom zavojane puteve Banije i Bosne, zakrčene ženama i malom decom njenih boraca, koji su se tada, ispruženih ruku, izbezumljenih lica i suznozakrvavljenih očiju rastajali sa svojim očevima i braćom koji su odlazili nekud — u neizvesnost. Ostavljati svoju porodicu gladnu, golu i bosu, pod vedrim nebom, na snegu, izloženu mitraljiranju i bombardovanju fašističkih pirata, u saznanju da nailaze svirepi dželati koji su dovoljno »hrabri« da dave žene i decu u lavorима vode i mole za svoj jadni život kad im borci za slobodu istrgnu iz ruku ubojito dželatsko oružje, bilo je, razume se, duboko bolno. Ali je taj bol nadvladan masovnim herojizmom običnih ljudi — boraca, njihovim osećanjem ljubavi prema ljudskoj slobodi bez obzira na to što su bili minimalni izgledi da će taj ideal ikad uživati oni i njihova izmučena deca i žene. Obuzet u to vreme brigama kako da usporimo napredovanje Nemaca, koji su kao lavina pritisnivali sa severa, nisam sebi smeо dopustiti da pokažem da je i meni teško i da me je okivao težak bol. Danas, posle petnaest godina, izlivam ta svoja unutarnja previranja i sagorevanja, tutgu za rasejanim ljudima, ženama i decom od Siska do Neretve, za bataljonima koji su pred mojim očima sagorevali u

vatri artiljeriskog i aviobombardovanja na Pidrišu kod Prozora, za borcima smrznutim i umrlim naslonjenim na svoje oružje u snežnim rovovima na planini Kobili, braneći zajedno sa Trećom krajiskom i Prvom dalmatinskom brigadom jedanaest dana i noći vrhovno rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta i svoje ranjene drugove koji su bili pozadi njih u Prozoru, za onim ženama, decom i starcima koji su, nagoreli pored vatre, izdali ispred svake uzbrdice na svom mučeničkom izbegličkom putu i za onima koji su ostali rasuti po kajnonima Pive, Sutjeske i šumama i stazama Zelengore.

Neka im ovo nekoliko redaka bude umesto buketa cveća na rasejanim grobovima i još jedan dokaz da na njih mislim sa dirljivim osećanjima i da se mi koji smo preživeli osećamo duboko obaveznim da naše zajedničko delo dovedemo do kraja na sreću svih nas i one njihove dece koja su se nekako izvukla iz one kataklizme.

Posebno isticanje uloge Sedme divizije u ovim sudobnosnim danima naše istorije u referatu Vrhovnog komandanta druga Tita povodom 10-to godišnjice razvitka naše Armije najrečitije govori da su njeni napori, žrtve i stradanja visoko ocenjeni, i da je narodu Banije, koji je, slično Kozari, ispisao jednu od najpotresnijih stranica našeg Oslobođilačkog rata, odato zasluženo poštovanje i priznanje.

Pavle JAKŠIĆ

Nikolaj Pirnat: POSLEDNJI JURIŠ (linorez)

TREĆA UDARNA DIVIZIJA U BICI NA SUTJESCI

eško je danas opisati, realno i kompletno, dejstva Treće divizije u ovoj ofanzivi. Sačuvanih pisanih dokumenata (izvještaja, naređenja, dnevnika, relacija) nema. Propali su u okršajima njenih brigada i bataljona na Sutjesci i Zelengori. Isto tako su propali skoro svi lični dnevničari i zabeleške pojedinaca. Otuda, ono što je do sada napisano o diviziji, ne prelazi okvire manjkavih, nepotpunih i često subjektivnih detalja o njenom učešću, zadatku i ulozi u ovim događajima. Pisci za to nisu krivi, jer im je nedostajalo građe da bi mogli zahvatiti cjelinu. Oslanjanjem na manji broj izjava učesnika (često neodređenih i subjektivnih) nije se mogao nadomjestiti ovaj nedostatak.

Možda je kasno da se prikupi veći broj autentičnih sjećanja učesnika. Trebalo je to učiniti dok su sjećanja još bila svježa — u toku ili odmah poslije rata. Ipak, biće od neocjenjive koristi ako se i sada, a i kasnije ulože napor u ovom pravcu i od svakog živog učesnika pribavi i zapiše ono što je vidoio, osjetio, doživio.

Pokušaćemo u ovom članku da damo okvire dejstava za cijelu diviziju na osnovi sjećanja i provjeravanja izvjesnih mo-

menata iz tih sjećanja preko postojećih arhiva (neprijateljskih i drugih naših jedinica) i sjećanja drugih učesnika. Ulazilo se više u detalje samo tamo gdje su ova sjećanja ostala u jačoj uspomeni, ali ona ne mogu dati one dragoejene detalje iz borbe i života nižih jedinica (četa, bataljona, brigada), koje su zapazili i treba da daju starještine i borci tih jedinica. Samo pomoću takvih detalja može se pružiti približno cjelovita slika svih dejstava ove divizije.

ODBRANA SLOBODNE TERRITORIJE I PRIKRIVANJE MANEVRA GLAVNIH SNAGA

Tek što je savladana jedna velika opasnost u dolinama rijeka Neretve i Rame (Četvrta ofanziva) i, poslije daljih uspješnih borbi u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, naše snage dobile su mali predah da prime nove zadatke — na pomolu je bila nova neprijateljska ofanziva. Ona je, kao što se kasnije vidjelo, ponovo bila usmjerena protiv grupe divizija i brigada pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, sa ciljem definitivnog obračuna sa njom — njenog uništenja. Nijemci su za ovaj svoj novi poduhvat izabrali rijetko idealnu prostoriju. I njihova zamisao da koncentričnim napadom prvo potisnu nabace naše snage na teškopropuhodne i za odbranbeni manevr nepodesne planinske masive između rijeka Pive, Tare, Morače i Zete, a zatim da ih, radi uništenja, zbiju na užu prostoriju između Durmitora i donjih tokova Pive i Tare, bila je, pri postojećem odnosu snaga, potpuno realna. Nijemci pristupaju njenom ostvarenju sredinom maja, nakon izvršenog pregrupisanja i dovlačenja novih snaga, i osvajanja komunikacija na pravcima pokreta i dejstava naših jedinica, nakon usklađivanja dejstava sa svojim saveznicima — Italijanima u čijoj zoni će se operacija izvoditi — i nakon prikupljanja dovoljno podataka o teritoriji i našim snagama na njoj.

Treća divizija (Peta crnogorska, Prva dalmatinska i Deseta hercegovačka brigada) je već bila zauzela raspored prema italijanskim garnizonima, na frontu širokom preko 100 km (Gacko — Nikšić — Podgorica), u vezi zadatka koji joj je postavljen početkom maja na sastanku Vrhovnog komandanta

sa komandantima divizija kod sela Donjeg Kruševa. Njen zadatak se sastojao u tome, da odbranom južne granice oslobođene teritorije od eventualne intervencije Italijana i četnika iz južne Hercegovine i doline Zete i Morače, obezbijedi ofanzivna dejstva Prve i Druge proleterske divizije ka neprijateljskim garnizonima u dolini Tare i Lima. Za ovaj zadatak diviziji je potčinjen i Zetski odred na sektoru prema Podgorici, koji je sadejstvovao grupi bataljona oko Bioča.

Iz ovakvog, u cjelini odbranbenog rasporeda, jedinice su dejstvovalе vrlo aktivno, ispadima i noćnim prepadima, naročito na sektoru Desete brigade prema Avtovcu i Gacku i na sektoru Pete brigade prema Nikšiću. Italijani su se bili povukli u garnizone i njihovu neposrednu okolinu i držali se uglavnom neaktivno. Oni se poslije poraza na Javorku (1 i 2 maja)¹ i Bioču (15/16 maja)² još nisu bili pribrali, te su se uglavnom ograničili na vatreno dejstvo na prilazima garnizona, i to danju artiljerijom i avijacijom, a noću automatskim oružjem. Nikšić je bio naš neposredni cilj. Prema informacijama koje smo iz grada dobijali neprijatelj je svake noći očekivao naš napad. Tako smo iznuravanjem ovog garnizona neprekidnim dejstvima stvarali uslove za njegovo zauzimanje. U tom cilju je Prva dalmatinska brigada držana kao rezerva, radi sređivanja i odmora, na prostoriji Bajovo Polje — Brezna. I sam ishod borbi kod Bioča (Podgorica) pogodovao je ovakvom planu.

U međuvremenu je na sektoru Pete brigade (selo Ivanje) izvršena prva razmjena italijanskih zarobljenika za neke naše drugove u četničkim i italijanskim zatvorima. U pripremi je bila razmjena slijedeće partije zarobljenika za internirane priпадnike NOP-a, koji su se nalazili u italijanskim logorima (Albanija, Italija).

¹ Na Javorku (20 km sev. od Nikšića) su Četvrta proleterska i Peta crnogorska, sa dva bataljona Druge proleterske brigade, uništile u toku 1 i 2 maja dijelove italijanske divizije »Ferara« ojačane četnicima. Zaplijenjeno je: 7 tenkova, 17 kamiona, 4 topa, 10 minobacača, 8 mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 6 radiostanica i dr.

² Udarna grupa bataljona (3-ći Četvrte proleterske i 2-gi i 4-ti bataljon Pete crnogorske) sa dva bataljona Zetskog odreda, uspjela je 15/16 maja da na južnim padinama Vežešnika razdvoji italijanske snage na dva dijela, okruži ih i skoro potpuno uništi štab 383 puka sa njegovim 3-ćim bataljonom. Tom prilikom zaplijenjena je velika količina oružja, municije, hrane i razne opreme.

Međutim, iznenadna pojava njemačkih jedinica (7 SS divizije), oko 20 maja, pred cijelim frontom naše divizije (Gacko, Nikšić, Bioč) omela je naše planove u odnosu na Italijane. Nijemci, odmah po pristizanju u Nikšić, upućuju dio motorizovanih snaga³ preko Podgorice, prema našoj udarnoj grupi u rejonu Bioča, koja je već bila izvršila zadatku i povukla se van komunikacije. U isto vrijeme oni preuzimaju i druge mjere — u neposrednu okolinu Nikšića i prema Gornjem Polju isturaju jače odrede, zatim preuzimaju obezbjeđenja od Italijana i četnika koje, izgleda, djelimično i razoružavaju, i tako stvaraju uslove za prikupljanje svoje glavnine koja slijedećih dana stiže u okolinu Nikšića. Kada je u Nikšić stigla komanda njemačke 7 SS divizije ona je, prema informacijama iz grada, preuzeala svu vlast od Italijana, onemogućila svako dalje samostalno djelovanje italijanskih vojnih vlasti u garnizonu i spriječila ugovorenu razmjenu interniraca za zarobljene Italijane (naši internirci su strijeljani)⁴.

U širem rejonu Gatačkog Polja vršene su takođe jače koncentracije.

Novonastala situacija uticala je na dalji zadatku divizije, pa je radi toga izvršeno odgovarajuće pomjeranje i pregrupisanje u njenom rasporedu. Već smo bili obaviješteni o njemačkim dejstvima prema Prvoj i Drugoj diviziji od Bijelog Polja i Kolašina, pa je bilo prilično jasno, da se prikupljanje njihovih snaga u Nikšičkoj kotlini i Gatačkom Polju vrši u cilju dejstava prema našoj diviziji.

Od Vrhovnog štaba smo upozoreni na budnost, a u slučaju napada Nijemaca, na upornost, naročito na pravcima Nikšić — Šavnik i Gacko Polje — Pivska Župa.

Pošto su bataljoni kod Bioča bili isuviše istureni na jug i prostorno udaljeni od glavnine divizije, naređeno je, po odbrenju Vrhovnog štaba, njihovo hitno prebacivanje u sastav

³ Iz Nikšića je upućen, 19 maja, u rejon Bioča motorizovani odred „Smithuber“ (bataljon pešadije ojačan tenkovima) iz sastava njemačke 7 SS divizije.

⁴ Pričalo se da Italijanima zabranjuju kretanje van grada i da se ovi osjećaju kao zarobljenici. Otvoreno su ispoljavali nepovjerenje prema Italijanima zbog poraza na Neretvi, Javorku i Bioču.

svojih brigada. Sa njima su povučeni i dijelovi Zetskog odreda, od kojih je formiran poseban bataljon (Peti) Pete brigade. Ljudstvo ranijeg Petog bataljona raspoređeno je po ostalim bataljonima.

*

Ka slobodnoj teritoriji, koju je sa juga prikrivala i štitila Treća divizija, pružalo se nekoliko pogodnih pravaca, na kojima su se mogla očekivati neprijateljska dejstva. Prema tim pravcima bile su jedinice divizije grupisane po brigadama i grupama bataljona. Prostori između ovih pravaca kontrolisani su manjim izviđačkim dijelovima.

Na pravcima koji od Gatačkog Polja vode preko Čemerna u dolinu Sutjeske i preko Ravna, Golije i Javorka (nikšićkog) u dolinu Pive i Komarnice, nalazila se Deseta hercegovačka brigada sa jednim bataljonom Prve dalmatinske, podijeljena u dvije grupe. Jedna grupa (tri bataljona) sa prostorije Lebršnik — Ravno, zatvarala je pravce iz Gatačkog Polja ka Izgorima, Volujaku i gornjem toku Pive (Plužine — Goransko), dok je druga grupa (tri bataljona) i bataljon Prve dalmatinske sa prostorije Miljkovac — Bajovo Polje — Javorak, zatvarala pravce od Golije, Duge i Gornjeg Polja ka dolini rijeke Komarnice (selo Brezna — Pivski Manastir).

Pravce koji iz Nikšićkog Polja vode preko Lukova ka Šavniku i preko Gornjeg Polja ka planini Vojniku, zatvarala je Peta crnogorska, i to prvo sa tri bataljona, a poslije izvlačenja grupe od Bioča, cijelom brigadom sa šire prostorije Lukovo (između sela Lukova i Gornjeg Polja).

Sa prostorije Dragovoljići — Oblatno — Zagrad, Prva dalmatinska brigada (tri bataljona) zatvarala je (od 21 maja) pravac ka Nikšićkoj Župi.

Štab divizije bio je u selu Mokro (jugozapadno od Šavnika).

Po izvršenom prikupljanju u rejonima Čemerno, Avtovac, Samobor, Vratkovići, Krstac, Gornje Polje, Nikšić, Nijemci (dijelovi 7 SS divizije i grupe »Anaker«) su pošli u napad prema našoj diviziji. Iako napad nije izvođen jednovremeno na cijelom frontu, on je očigledno bio usmjeravan po jedinstvenom planu,

sa ciljem da se što prije ovlada lijevom obalom Komarnice i Pive na otsjeku Šavnik — Plužine. Na otsjeku Desete brigade neprijatelj je prvo usmjerio dejstva ka dolini Vrbnice i ka Ravnom. Na Ravnom su Nijemci⁵ nekoliko dana bili žadržani upornošću Desete brigade. Ovaj važan prevoj bio je ozbiljno ugrožen. Nekoliko puta je prelazio iz ruku u ruke. Grupa bataljona (sa prostorije Lebršnik — Ravno) bila je prinuđena da za njegovu odbranu koncentriše glavninu snaga, tako da je pravac od Čemerna i Gornjih Izgora ka rijeci Vrbnici mogla samo kontrolisati manjim dijelovima. Zbog toga kada su svježe neprijateljske snage od Čemerna⁶ ugrozile (22 maja) i ovaj pravac, grupa bataljona napušta Ravno i povlači se na liniju Knez Strane — Šejtan Kula — Ledenik. Na ovaj pravac je, zbog njegove važnosti, hitno upućena od Vrhovnog štaba i Sedma krajiška brigada (23 maja), ali se ni sa ovim pojačanjem situacija nije mogla bitno izmjeniti. Neprijatelj je već bio ovladao važnim položajima, a usto je imao brojno i tehnički nadmoćnije snage koje je neprekidno podržavala artiljerija i povremeno avijacija. Dolazak ove brigade je samo nešto usporio tempo neprijateljskog napada ka Pivi. Poslije neuspjelog pokušaja da se zajedničkim snagama ove dvije brigade neprijatelj odbaci preko Ravna, Sedma brigada se rokira za zatvaranje pravaca od Golije ka Pivskoj Župi.

Po zauzimanju prevoja Ravno, Nijemci su se dva dana sređivali i vršili popunu da bi produžili napad. Trebalо im je još nekoliko dana da savladaju otpor do rijeke Pive. Nastupali su dvijema kolonama — preko Stabna ka Miloševićima (Plužine) i preko Smrječna ka Goranskom. Jači otpor pružen im je sa nekoliko uzastopnih položaja s jedne i druge strane rijeke Vrbnice, i to u visini linija: Stubica — Šejtan Kula — Ledenik; Stabna — Panos — Smrječno; selo Miloševići — Goransko — Varda. Sa ove posljednje linije otpora pred Pivom, cijela grupacija (tri bataljona Desete i Sedma brigada) prebacuje se (28 maja) na desnu obalu Pive i Komarnice. Ovakvim postupkom bio je potpuno otvoren pravac ka selu Mratinju, lijevom obalom Pive i preko katuna Javorka (mratinjskog), iako je

⁵ 13 puk 7 SS divizije »Princ Eugen«.

⁶ Dijelovi grupe »Anaker« (2-gi bataljon 738 lovačkog puka).

njegova odbrana bila predviđena i naređena. Do ovoga je vjerovatno došlo ili zbog načina dejstva neprijatelja lijevom obalom Vrbnice⁷, ili zbog toga što naša jedinica koja je bila na tom pravcu nije blagovremeno dobila konkretan zadatak. Radi toga se cijela ova grupa (bez jednog bataljona) morala hitno, zaobilaznim putem, preko Pivske Planine i sela Mratinja, vratiti da zatvori ovaj veoma osjetljivi pravac kojim je bio ugrožen jedino preostali prelaz na Pivi (ispod Mratinja).

Prema grupi bataljona Desete brigade (u kojoj se nalazio i 4-ti bataljon Prve dalmatinske) koji su zatvarali pravce ka Komarnici, Nijemci su pošli u napad iz nekoliko pravaca: od s. Krstac preko Višnjića Dola i Golije; iz klanca Duga, i, najzad, od Gornjeg Polja preko Javorka. Na svim ovim pravcima razvile su se teške, neravnopravne borbe. Najjače dejstvo neprijatelj je ispoljio na pravcu Gornje Polje — Lipova Ravan — Javorak — Brezna, težeći da što prije ovlada ovom jedinom komunikacijom za Pivsku Župu i osigura je za saobraćaj na cijeloj dužini. Duž ove komunikacije odvijale su se nekoliko dana najžešće borbe, naročito za dominantne položaje Javorak, Živu, Toplo Prisoje, Stojkovac i Bundos (na sektoru grupe bataljona Desete brigade) i na otsjeku ove komunikacije Lipova Ravan — Surdup (na sektoru dijelova Pete crnogorske brigade). Obostrani napadi i protivnapadi preduzimani su danonoćno tako da su pomenuti položaji često prelazili u posjed jedne i druge strane. Stanje grupe bataljona naročito je bilo otežano i pogoršano onda kada su njihovi položaji bili ugroženi napadom od klanca Duge i preko Golije, pa su se snage morale razvlačiti. Vrlo je često dolazilo do borbe prsa u prsa u gustoj, teškopronođnoj šumi. Komandant ove grupe obaveštavao je da su bataljoni stalno u borbi, bez odmora i sna, i da se ne zna više gdje se nalaze čiji položaji i sa kojeg pravca neprijatelj napada. Bez obzira na takvu situaciju, bataljoni su svojom žilavošću i upornošću onemogućili Nijemcima saobraćaj i probijanje do Brezne i Bajovog Polja, sve do momenta kada je odbrana toga pravca

⁷ Lijevo krilo 7 SS divizije (sa dijelovima grupe »Anaker«) naročito je težilo da što prije ovlada prelazima na Pivi: Goranskim i Plužinama, a posebno je usmeravalo svoja dejstva da bi se što prije dočepalo za nas najvažnijeg i u to vreme najosjetljivijeg prelaza kod sela Mratinja.

postala bespredmetna zbog razvoja situacije na pravcu Šavnika, pa su bataljoni povučeni na desnu obalu Komarnice. Upornost na ovom pravcu bila je potrebna sve dok se glavnina naše divizije nalazila prema Nikšiću, pa se nije smjelo dozvoliti da neprijatelj brzim prodom ka Komarnici ugrozi njenu pozadinu u pravcu Šavnika.

Bataljon Prve dalmatinske, koji se nalazio u ovoj grupi, ostao je na lijevoj obali Komarnice, na prostoru sjeverne padine Vojnika — G. Brezna, spriječavajući neprijatelju prodor ka prelazu kod sela Duži i lijevom obalom rijeke Pridvorice ka Šavniku, sve dok su se na ovom pravcu južno od Šavnika nalazile ostale naše snage, a zatim se kod sela Duži prebacio na desnu obalu Komarnice u sastav svoje brigade.

Nijemcima (glavnini 7 SS divizije) je bilo potrebno više dana (5—6) po dolasku u Nikšić da se pripreme za opšti napad na glavninu naše divizije na pravcu Nikšić — Šavnik. U međuvremenu, njihova djelimična aktivnost istočno i sjeverno od Nikšića svodila se na zauzimanje što povoljnijih polaznih položaja i na izviđačku djelatnost. Međutim, i u ovom periodu, zbog stalne aktivnosti naših jedinica na cijelom frontu, a naročito na otsjeku Gornje Polje — Lipova Ravan, neprijatelj⁸ je bio prinuđen na češće angažovanje svojih dijelova, a posljednja dva dana pre napada i na veće israde prema Nikšićkoj Župi, Lukovu i V. Orahu. Prikupljanje neprijateljskih snaga na ovim mjestima, koje je na vrijeme zapaženo, upozoravalo je na pretstojeći napad. Prva dalmatinska je iz Nikšićke Župe pomjerena na prostoriju Dragovoljići — Lukovo, a glavnina Pete crnogorske na prostoriju Praga — Brestovački Vrh sa dijelovima prema V. i M. Orahu i Jasenovom Polju. Pravac od Gornjeg Polja i Lipove Ravni preko planine Vojnika bio je veoma opasan i najkraći za Šavnik, i zato mu je bila poklonjena posebna pažnja rokiranjem glavnine Pete brigade. Ova brigada, ojačana jednim bataljom (5-tim) Četvrte proleterske, preduzela je (26 maja) u toku priprema neprijateljskog napada, baš na tom pravcu jedan snažan protivnapad prema Lipovoj

⁸ Na ovom pravcu dejstvovali su ojačani 14 puk njemačke 7 SS divizije i jedna motorizovana pukovska grupa italijanske divizije »Ferara«.

Ravni i Surdupu sa ciljem da presiječe komunikaciju za Javorak i obezbijedi sa te strane svoj desni bok na pravcu Jasenovo Polje — Mokro. Poslije žestoke borbe i teških obostranih gubitaka, i brzog reagovanja Nijemaca od Gornjeg Polja i Javorka naše jedinice su se povukle na polazne položaje.

Neprijatelj je zauzeo, u toku 26 maja, glavnim snagama polazne položaje na liniji Gornje Polje — Lukovo — Rubeža i potiskivao Prvu dalmatinsku sa prostorije s. Lukovo — s. Granica na sjever ka s. Ivanju. On je vjerovatno očekivao brz i povoljan ishod dejstava njegovih snaga na pravcu Javorak — Brezna i njihovo sadejstvo u pravcu Šavnika, u pozadinu naših snaga. Međutim, kao što je ranije rečeno, iako su svojim dejstvom ugrožavali dolinu Komarnice i prelaze na njoj, ove snage nijesu uspjеле da do početka glavnog napada njome i ovladaju, pa je i očekivano sadejstvo sa tog pravca otpalo.

Dvadesetsedmog maja uslijedio je napad njemačkih snaga na cijelom frontu. Glavnina snaga (sa tenkovima i artiljerijom) napadala je duž glavnog druma Nikšić — Šavnik. Dejstva su se odvijala u zahvatu komunikacije. Naročito oštре borbe vođene su za položaje Kobilja Glava, Ivanska Strana, Studena, koje je branila Prva dalmatinska sa dijelovima Pete brigade. Jedna motorizovana kolona je prodrla ranom zorom u Nikšićku Župu, gdje su bili samo naši manji izviđački dijelovi. Odavde su se pješke uputili preko sela Zagrad u pravcu Konjsko — Lukavica. Iz rejona Gornjeg Polja napadale su jake snage, dijelom prema Lukovu i Ivanju sadejstvujući glavnoj koloni, a dijelom prema Knež-Polju i Brestovačkom Vrhu (k 1371). Iz rejona Jasenovo Polje, Oštros Brdo, Lipova Ravan napad je bio usmjeren na sjever i sjeveroistok prema Štirnom Dolu i selu Praga. Neprijatelj je napadao na širokom frontu, grupišući prema glavnim pravcima jake kolone, uz podršku artiljerije iz rejona pored komunikacije Nikšić — Gvozd i iz Gornjeg Polja. U toku dana razvile su se oštре borbe koje su dovodile do obostranih čestih protivnapada i juriša za istaknute položaje. Borba je bila naročito žestoka prema desnom krilu Pete brigade, sjeverno od sela M. i V. Orah. Nijemci su težili da na ovom pravcu po svaku cijenu ovladaju dominantnim Brestovačkim Vrhom, kako bi, s osloncem na njega, podržali napad na istok, prema Gvozdu,

i na sjever ka jugoistočnim padinama Vojnika. Ali, svi njihovi pokušaji u toku dana ostali su bez uspjeha. Zahvaljujući snažnom otporu jedinica Treće divizije, a naročito Pete brigade, neprijatelj je, i pored velikih gubitaka, postigao prvog dana neznatan uspjeh. On je zanočio na dostignutoj liniji Jasenovo Polje — V. i M. Orah — Lukovo.

Zbog jako ispoljenog pritiska neprijatelja na desnom krilu — ka Vojniku, i neometanog nadiranja njegove kolone od Župe ka Lukavici, kao i zbog neprijateljskog pritiska ka Komarnici, izvučena je u toku noći 27/28 maja Prva dalmatinska sa prostorije Bukovik — Gvozd i upućena preko Šavnika da posjedne desnu obalu Komarnice, zatvoriti sve prelaze na njoj između sela Duži i Pivskog Manastira, i prihvati naše dijelove sa lijeve obale ove rijeke. Peta crnogorska brigada se u cilju skraćivanja fronta izvlači u toku noći na prostoriju Golo Brdo — Gradačka Poljana — Krnovo Polje, ostavljajući prema neprijatelju manje odrede, i tako preuzima cijelokupnu dalju odbranu pravca ka Šavniku na sebe.

Sljedećeg dana (28 maja) neprijatelj produžava napad na cijelom frontu, prenoseći težište duž druma Nikšić — Šavnik. Potiskujući isturene dijelove Pete brigade na ovom pravcu izbjiga na liniju selo Ivanje — Konjsko i uvodi tenkove prema Gvozdu. Ni rušenja na komunikaciji nijesu više koristila, jer su ih zaobilazili. Na pravcu neposredno duž puta teško je bilo pružiti ozbiljniji otpor. Protivkolski top Pete brigade bio je neefikasan. Neprijatelj je nadirao i kolonama desno — prema Vojniku, i lijevo — prema Lukavici. Na svim pravcima razvile su se još žešće borbe nego prethodnog dana. Peta brigada je na cijelom frontu pružala maksimalan otpor koji je bio najjači i najizrazitiji na liniji: Ostrovica — Krnovska Glava — Komandirovo Brdo — Golo Brdo (planina Vojnik). Ovo je bila i posljednja linija otpora pred Šavnikom. Sa nje se brigada počela izvlačiti krajem dana pod jakim pritiskom nadmoćnog neprijatelja i uz žilav otpor svojih zaštitnica, na prostoriju sela sjeverozapadno od Šavnika: Pošćenje — Godijelji — Komarnača — Duži, ostavljajući dijelove prema Šavniku. Sa ove prostorije, koju je zauzela u toku noći i sljedećeg dana, povezala

se desno kod sela Duži sa Prvom dalmatinskom a lijevo prema Durmitoru i Žabljaku sa Trećom sandžačkom brigadom.

Brigada je u toku borbe uspjela da izvuče sve svoje ranjenike sa bojišta i evakuiše ih u pozadinu (bolnicu), iako je njihov broj bio veliki, a uslovi evakuacije iz neposrednog kontakta s neprijateljem teški.

Po napuštanju Krnovske Glave i Vojnika neprijatelj se oprezno spuštao prema Bijeloj i Mokrom, i dalje ka napuštenom Šavniku, u koji je sljedećeg dana ušao sa tenkovima i pešadijom.

Svi dijelovi Treće divizije iz Pivske Župe prebacuju se na desnu obalu Komarnice i Pive pod pritiskom neprijatelja koji na ovu prostoriju prodire (28 maja) preko Javorka (20 km sjeverno od Nikšića), Golije i Ravnog. Njemu je bilo potrebno deset dana od polaznih rejona (15—20 km) do izbijanja na Komarnicu i Pivu i zahvata prelaza na njima. Ako se uzme u obzir veliko preim秉stvo neprijatelja u tehniци (avijacija i artillerija), a naročito u brojnom stanju (samo 7 SS divizija imala je oko 20.000 vojnika), teško da je on mogao biti zadovoljan tempom nastupanja. (Treća divizija jedva da je imala tada oko 3.000 boraca.)

Pod zaštitom Treće divizije vršeno je pregrupisavanje naših snaga iz Sandžaka i gornjeg toka Tare ka Vučevu i Zelen-gori. Na prostoriju Pivske Planine prikupljane su bolnice i ranjenici, a u rejonu Žabljaka očekivalo se tih dana spuštanje prve engleske vojne misije (27/28 maja) kod Vrhovnog štaba. Radi svega toga, upornost Treće divizije, iako je bila skopčana sa velikim gubicima, bila je nužna.

Poslije prebacivanja svih dijelova divizije na desnu obalu Komarnice i Pive (krajem maja) zauzet je sljedeći borbeni raspored:

— Peta crnogorska brigada, između Durmitora (Dobri Do) i Dragaljeva, kontrolisala je prelaze na Komarnici od izvornog dijela do sela Dubrovsko (zaključno);

— Prva dalmatinska brigada, između Dragaljeva i Božura, kontrolisala je prelaze na Komarnici desno od Pete brigade do Pivskog Manastira (zaključno);

— Deseta hercegovačka brigada, sa dijelom snaga (Mostarski bataljon) između Pirnog Dola i Suvodola kontrolisala je prelaze na Pivi kod Krstca i ušća rijeke Vrbnice, a sa glavninom je hitno upućena preko sela Pišča, Barnog Dola i Mratinja na lijevu obalu Pive da zatvori pravac iz doline rijeke Vrbnice ka Javorku i Mratinju, koji je ostao otvoren njenim prebacivanjem na desnu obalu Pive.

Na ovaj pravac upućena je po naređenju Vrhovnog štaba i Sedma kраjiška, a zatim i Četvrta proleterska brigada.

Štab divizije prebacio se iz rejona Šavnika u selo Boriče (Pirni Do).

Dolazak Štaba divizije u selo Boriče nije bio slučajan. Ovo mjesto mu je određeno od Vrhovnog štaba prije nego što je bio obaviješten o razvoju situacije u ovom rejону. Trebalo je na prelazima Pive u rejону s. Krstac i ušća Vrbnice prebaciti dovoljno snaga na mostobran Plužine — Goransko za probor na zapad prema Ravnom i Izgorima.

Ovaj pravac je bio stavljen u izgled i za proboj naše divizije. Zato su Peta crnogorska i Prva dalmatinska morale uporno braniti liniju Komarnice dok se izvrši ovaj zadatak, a zatim na njemu posljednje preći. Međutim, neprijatelj nas je preduhitrio zahvatom Pive u ovim rejonima. Pokušaji dijelova Desete brigade sa desne obale (Mostarskog bataljona) da neprijatelja odbace ostali su bezuspješni.

Kada je obaviješten Vrhovni štab o situaciji na frontu Treće divizije, a posebno na sektoru Pive, i o preduzetim mjerama, naredio je da se dio Štaba Treće divizije (komandant i komesar) hitno prebaci (sa radiostanicom) na Javorak (preko Mratinja) i objedini dejstva svih jedinica koje su tamo upućene. Istovremeno je izdao naređenje Četvrtoj proleterskoj brigadi (Druge divizije) koja je bila u pokretu prema Pivi da poslije dolaska u selo Mratinje skrene na jug ka Javorku u vezi ove situacije. Svojim direktnim naređenjem Vrhovni štab je, izgleda, požurio i pokret Sedme kраjiške brigade koja je već bila na zaobilaznom maršu ka Mratinju.

Sa ovim snagama (tri brigade) trebalo je odbaciti neprijatelja od Javorka, razbiti ga u dolini Vrbnice i na prostoriji

Plužine — Goransko i deblokirati prelaze na Pivi u rejonu s. Krstac i Pivskog Manastira.

U toku 30 i 31 maja izvršeno je prebacivanje svih ovih snaga sa dijelom Štaba Treće divizije na Javorak (mratinjski).

Tridesetog maja situacija je bila kritična. Prvi dijelovi Sedme krajiške brigade po izbijanju na Javorak sukobili su se, u susretnoj borbi, sa njemačkim kolonama⁹ koje su nadirale sa druge strane, i uspjeli da ih prvo zadrže, a zatim, po pristizanju ostalih dijelova ove i Desete hercegovačke brigade, da ih odbace uz velike gubitke natrag ka Štirnu i Brljevu. Bez ovog uspjeha u dvanaestom času, jedino preostali prelaz preko Pive (ispod Mratinja) još u toku ovog dana bio bi doveden u pitanje.

Noću 31 maja/1 juna preduzet je, sa osloncem na Javorak, opšti napad (u kolonama) sa sve tri brigade preko Štirna i Brljeva na neprijatelja koji se nalazio na lijevoj obali Vrbnice između Plužina i Stabna. Napad je otpočeo uveče u 19 časova. Pravcem Javorak — Brljevo napadala je Sedma krajiška brigada. U centru, preko Štirna ka Gornjem Budnju napadala je Četvrt proleterska, a desno od ove na Sedlari i Stabna Deseta hercegovačka brigada. Kolone su se među sobom u napadu podržavale. Obezbeđenje od Volujaka i Gornjih Izgora vršili su dijelovi Desete brigade sa prostorije Smrekovac — Katin Kuk.

Borba je trajala u toku cijele noći i sljedećeg dana. Zbog guste šume, magle i bez vodiča neke jedinice su uhvatile dodir sa neprijateljem tek u zoru. Otpočeli su juriši i protivjuriši. Otpor je bio naročito jak sa kosa južno od sela Brljeva i iznad G. Budnja, gdje su se Nijemci jako utvrdili (ukopali).

Otpor kod Budnja je slomljen tek oko podne (1 juna), kada je, poslije dizanja magle, bilo moguće upotrijebiti minobacače. Ovaj je položaj oslobođen na juriš a Nijemci odbačeni preko Budnja i Miloševića u korito rijeke Vrbnice i ka Plužinama. Na kosama južno od sela Brljeva bila je u toku noći blokirana jedna veća grupa Nijemaca. U toku dana se pristupilo njenom uništavanju. Međutim, Nijemci, zbijeni na malom prostoru i napadani sa svih strana, očajno su se branili na ovom dominantnom uzvišenju (možda Kulina). Oni su, bez obzira na

⁹ Dijelovi grupe »Anaker« (2-gi bataljon 738 puka)

gubitke (veći dio je uništen), uspjeli cio dan i sljedeće noći do zore 2 juna, da odbiju sve naše napade i da se održe na ovom položaju. To je uveliko spaslo njihove dijelove koji su bili zbačeni u dolinu Vrbnice, jer ovim je bio usporen naš brz prodor i gonjenje razbijenog neprijatelja.

U momentu kada su Četvrta i Deseta brigada bile potpuno spremne da sa prostorije Miloševići — Stabna produže dejstva preko Vrbnice prema Goranskom i Pivskom Manastiru, srele su se sa svježim i jakim snagama neprijatelja koje su počele pristizati u toku noći 1/2 juna. Uslijed ovakve situacije brigade su morale odustati od zadatka prema Goranskom, izvući se iz doline Vrbnice i povući sjevernije, na nove položaje. Ovim je prestala i blokada njemačke grupe kod sela Brljeva.

U toku 2 juna zapaženo je kretanje jakih kolona neprijatelja (dijelovi 7 SS divizije) prema frontu od Čemerna i Izgora, Ravnog, Ledenika, Goranskog — ka dolini rijeke Vrbnice (Plužine — Stabna).¹⁰

U popodnevним časovima ispoljili su se prema desnom boku naših snaga pokreti neprijateljskih grupa od pravca Volujaka preko Vlasulje koje su odbacile obezbjeđenje iz Desete brigade (jedan bataljon) sa Smrekovca ka Mratinjskom Jezeru. Pravac preko Presjeke ka Mratinju postao je ugrožen pa je, zbog neizvjesne situacije na njemu, naređeno da Deseta brigada uputi preko planine Bioč još jedan svoj bataljon za bočno dejstvo. U toku dana (poslije povlačenja od rijeke Vrbnice) jedinice su zauzele sljedeći raspored koji zatvara pravce iz doline Vrbnice i od Izgora i Volujaka:

- Deseta brigada (glavnina) na položajima Krvava Brda — Katin Kuk;
- Četvrta crnogorska na pravcu Štirno — Javorak;
- Sedma krajiška na pravcu Brljevo — Javorak.

¹⁰ Shvativši da Glavna operativna grupa prenosi težište operacija na sjeverozapad i da će pokušati probor preko Sutjeske, Nijemci su odlučili da izvrše izmjene u svom operativskom planu. U vezi s tim oni su pored ostalog i glavninu 7 SS divizije »Princ Eugen« izvukli iz rejonova Šavnik i sa Komarnice i hitno je prebacili preko Gacka da bi izvršili napad između Pive i Sutjeske ka sjeveru, ususret 118 diviziji. Jedan dio (vjerovatno iz 13 puka) upućen je neposredno preko Vrbnice ka Mratinju, da bi ojačao snage koje dejstvuju na tom pravcu. Otsada će se dejstva 7 SS divizije između Pive i Sutjeske sve jače ispoljavati.

U toku noći 2/3 juna Četvrta brigada je po naređenju Vrhovnog štaba povučena sa ovog pravca u sastav svoje divizije — sektor Sutjeska. Njen pravac je preuzeila Deseta hercegovačka brigada, uslijed čega je front prema Javorku skraćen u cilju otsudnijeg otpora na njemu.

Nijemci 3 juna ubacuju svježe snage na pravcu Javorak preko Štirna i Brljeva, a preko planine Bioč ponovo ugrožavaju bok Desete brigade. Od rane zore vođena je oštra borba u šumi. Situacija je bila teška, brigade iscrpene i bez dovoljno municije. Gubici su bili veliki. Samo kod Desete brigade oko 100 mrtvih i ranjenih. Evakuacija ranjenika ka Mratinju vršena je cijelog dana. Poginuo je i zamjenik komandanta Desete brigade Vlado Tomanović. Jedinice se povlače na liniju: Stolovi (Sedma krajiska), Ober — M. Gradac (Deseta hercegovačka), koju uspjevaju održati u toku dana. U ovoj situaciji (predveče 3 juna) komandant Treće divizije bio je pozvat u Vrhovni štab (Mratinje) da primi novi zadatak za diviziju.

Sljedeća dejstva na pravcu Mratinja odvijala su se s osloncem na Javorak, Konjsku Lastvu i Previju za dobitak u vremenu. Ovaj zadatak je, zahvaljujući upornosti Sedme i Desete brigade, potpuno uspješno izvršen.

U međuvremenu, jedinice Treće divizije na desnoj obali Komarnice i Pive uspjele su da spriječe neprekidne pokušaje neprijatelja da forsira ove rijeke — naročito u izvornom dijelu Komarnice. Prelazi na rijekama noću su kontrolisani jakim zasjedama.

PROBIJANJE IZ OKRUŽENJA ZAJEDNO SA RANJENICIMA

Neprijatelj je uočio našu namjeru probaja preko donjeg toka Sutjeske, pa pošto u prethodnim dejstvima nije uspio ovladati Vučevom i donjim tokom Pive, preduzeo je hitno pregrupisavanje snaga da bi Sutjesku čvrsto zaposio. U tom cilju on sa drugih sektora fronta prebacuje jače snage; i to dijelom na sektor rijeke Sutjeske, a dijelom na lijevi bok naših snaga prema Mratinju i planini Magliću. U očekivanju ovih novih ojačanja, on je u dotadašnjim borbama uspio da zadrži istaknute položaje na objema obalama Sutjeske i da dominira nje-

nom dolinom. Na sektoru Komarnica — Šavnik jedna italijanska divizija¹¹ zauzela je mjesto njemačkih jedinica koje su prebačene na sektor Sutjeske i Vrbnice. U isto vrijeme ka masivu Durmitora i Žabljaku prikupljale su se jake njemačke, bugarske i italijanske snage.¹² Ka Tari su se spuštale sa sjevera (iz zapadnog Sandžaka) njemačke i italijanske formacije¹³ s ciljem da je što pre potpuno posjednu. Namjera neprijatelja je bila očigledna, da ono što nije uspio u zahvatu rijeka Tare i Pive postigne u zahvatu Drine i Sutjeske. Pregrupisavanja je vršio dijelom autotransportom a dijelom pješke. Izviđanje, a dijelom i snabdjevanje municijom, vršio je pomoću avijacije.

Pokušaj Štaba Treće divizije da sa tri brigade (Desetom, Četvrtom i Sedmom) iz pravca Mratinja preko Javorka i rijeke Vrbnice u pravcu Goransko deblokira prelaze na Pivi u rejonu Pivskog Manastira i s. Krstac i stvori uslove za prodom ovim pravcem u gornji tok Sutjeske, preko Izgora i Čemerna, nije uspio, bez obzira na početne uspjehe ovih brigada, zbog snažne intervencije svježih njemačkih jedinica (7 SS divizije) koje su se ovamo rokirale sa sektora Šavnik — Komarnica.

Uslijed takvog ishoda, definitivno je otpalo predviđeno izvlačenje ovim pravcem glavnine Treće divizije koja je (sa dve brigade — Prvom dalmatinskom i Petom crnogorskom) vodila zaštitničke borbe na sektoru Durmitor — Komarnica — Piva, kao i ostalih snaga i bolnica koje su se nalazile na desnoj obali Pive.

Ishod borbi na Sutjesci — za forsiranje u njenom donjem toku — bio je još neizvjestan. Tamo su već bile usmjerene naše glavne snage, a uočena su i neprijateljska pomjeranja sa

¹¹ Italijanska divizija »Ferara« koja se prije toga (1 VI) prebacila iz Nikšićke Župe na otsjekistočno od Šavnika (Šavnik — Bare), smjenila je dijelove njemačke 7 SS divizije.

¹² Njemačka 1 brdska divizija nadirala je preko sjevernih padina Sinjajevine ka Durmitoru; borbena grupa »Ludviger« (724 i 61 bugarski puk) prešla je (3 VI) širokim frontom Taru na otsjeku s. Đurđevića Tara — s. Dobrilovina i izbila na liniju: s. Krš — Katun Jablan — Katun Studenci — Katun Gomile. Borbena grupa »Izaska« (iz sastava italijanske divizije »Venedici«) nalazila se u dolini rijeke Tušinja, takođe orijentisana prema Durmitoru.

¹³ Dijelovi italijanske divizije »Taurinense« spuštali su se ka srednjoj Tari (otsjek između Orašja i Đurđevića Tare), a od Orašja ka ušću Tare u Drinu, obalu su osmatrali dijelovi 4 domobranske lovačke brigade.

drugih sektora ka Sutjesci. Svi dotadašnji pokušaji da se zahvati jedna šira zona na otsjeku Čurevo — Suha, kroz koju bi prošle sve naše snage i bolnica, nijesu uspjeli. Situacija u ovom momentu nije dozvoljavala da naše jedinice istočno od Pive prekinu kontakt sa neprijateljem na liniji koju su držale: Tepca — Durmitor — gornji tok Pive (Krstac). Jer to bi, do ishoda borbe na Sutjesci, ugrozilo ne samo bolnicu i zaštitnicu nego i cijelu operativnu grupaciju, pošto bi uslijedilo nastupanje ka Pivi i Sutjesci jakih neprijateljskih snaga koje su se prikupljale pozadi Durmitora. Vezivati te snage što dalje od mjesta gdje se vrši probor glavne grupacije, odnosno do rješenja borbe za Sutjesku, bio je zahtjev momenta.

U vezi sa ovakvom situacijom trebalo je takođe onemogućiti neprijatelju prelaze iz Sandžaka na lijevu obalu Tare (u njenom donjem toku), dok se naše snage nalaze na isturenoj liniji prema Komarnici i Durmitoru. Prebacivanjem dijela neprijateljskih snaga preko Đurđevića Tare ka Žabljaku (grupa »Ludviger«) sticao se utisak kao da se ka tom pravcu prebacuju glavne snage iz Sandžaka.

Ovakva situacija i operativni položaj naših jedinica na frontu uslovili su odluku Vrhovnog štaba od 3 juna (Mratinje) o podjeli na dvije grupacije i njihovim daljim dejstvima u suprotnim pravcima.

Suština odluke bila je u sljedećem. Prvo: sa snagama zapadno od Pive, već orijentisanim i djelimično angažovanim za probor na Sutjesci (Prva i Druga proleterska divizija i Majevička, Šesta istočnobosanska i Deseta hercegovačka brigada) pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba probijati se preko Zelengore u pravcu istočne Bosne, u pozadinu neprijateljskog fronta organizovanog na Zelengori između rijeke Sutjeske i komunikacije Kalinovik — Foča. Pošto je za ovu grupaciju Vrhovni štab predviđao velike teškoće i neizvjesnost ishoda manevra, to je odlučio da ne povede sa sobom ranjenike i AVNOJ, da ih ne bi doveo u pogibeljnu situaciju. Smatrao je cjelishodnjim da ih veže za grupaciju koja ostaje istočno od rijeke Pive. Drugo: sa jedinicama koje su se u datom momentu našle istočno od Pive u zaštitničkoj ulozi (desna obala Pive i Komarnice

— Žabljak — Tepca) što duže usporavati italijansko-njemačke jedinice koje su u prikupljanju duž ove linije i ne dozvoliti im brz prodor preko masiva Durmitora na zapad ka rijeci Pivi, a zatim se zajedno sa ranjenicima i AVNOJ-em prebaciti u pozadinu neprijatelja, ka Sandžaku ili u drugom pravcu, prema situaciji.

Za komandovanje ovim jedinicama određen je poseban operativni štab. U vezi sa ovim izvršene su sljedeće personalne izmene: za komandanta Treće divizije određen je Sava Kovačević, dotada komandant Pete crnogorske brigade, a za komandanta Pete crnogorske brigade Savo Burić, komandant bataljona u Prvoj proleterskoj brigadi.

Vrhovni štab se nalazio u Mratinju, na lijevoj obali Pive i Tito je, 4 juna ujutro, upoznao komandanta Druge grupe sa situacijom i odlukom.

— Vaša je dužnost da neko vrijeme zadržite neprijatelja i dovedete ga u zabludu u pogledu pravca našeg pokreta (ranjenici ostaju sa vama). Ispitajte mogućnosti za prelazak u Sandžak. Izgleda da su sada tamo ostale male snage. U pogodnom trenutku prebacite se u pozadinu neprijatelja i nastavite dejstva. To bi zbulilo neprijatelja i uveliko olakšalo i naš položaj. Mi ćemo se probijati preko Zelengore ka istočnoj Bosni. To će ići teško ali vaše dejstvo može uveliko da olakša izvršenje ovog zadatka. Teške ranjenike ćete posakrivati negdje u nepristupačnim kanjonima Tare, Pive i Sušice i dobro obezbijediti. Ostale ćete sa jedinicama kretati i prebaciti u pozadinu neprijatelja. Neizvjesnost situacije na Sutjesci ne dozvoljava nam da ih pokrenemo u ovom pravcu. Zbog te neizvjesnosti ostavljamo sa vama i članove AVNOJ-a sa Ivanom Milutinovićem. Oni će se nalaziti u blizini vaših jedinica. Mi ćemo biti u radiovezi pa ukoliko se uslovi kod nas promijene javićemo vam. U pogodnom momentu opet ćemo se naći zajedno. Važno je da sve ovo sada prebrodimo.

Odluka je bila jasna ali dotada i najteža. Za nju su vezani ranjenici, koji su se tada nalazili na liječenju u Centralnoj bolnici na Pivskoj Planini, tom malom djeliću još slobodne teritorije između Pive i Tare. Njihov broj nije mali — oko 2.000

— među kojima nekoliko stotina teških i veoma teških. Taj broj se iz dana u dan povećavao. Svježi su stizali sa fronta jer su borbe neprekidno trajale. Front je bivao sve bliži. Uzne-mirenost i neizvjesnost već su zakucali na vrata ranjeničkih »soba«. To je bilo očigledno. Svi dalji postupci morali su biti vezani za sudbinu ranjenika. Ona je neminovno dominirala sljedećih dana. Nije to više naređenje Vrhovnog štaba i starje-šinska odgovornost, nego osjećaj bliskosti i povezanosti sa drugovima sa kojima je pređen težak put, sa pripadnicima naših slavnih proleterskih i udarnih jedinica. Još u toku ovog dana pristupilo se pripremama za realizaciju dobijene direktive.

Štab grupe se zadržao u jednom zaseoku sela Nikovići. Tu je bila Uprava bolnice. Sastao se sa drugovima iz Uprave Centralne bolnice. Prva briga bili su ranjenici. Pošto su ih obavijestili o odluci Vrhovnog štaba, upoznali su se sa stanjem u bolnicama. Centralna bolnica obuhvatala je tri bolnice razmještene na Pivskoj visoravni. U njima se u tom času nalazilo, koje ranjenika koje bolesnika, oko 140 nosila, 600 konjanika¹⁴ i preko 1000 pješaka. Bolnica je imala svoje neposredno obezbjeđenje, materijalne i političke organe, ljekare i sanitetski personal. Uz nju se nalazio i dječji dom — jedan broj prikupljene djece čiji su roditelji poginuli. Cjelokupno brojno stanje bolnice — ranjenika i osoblja iznosilo je oko 2.500 ljudi. Uslijed epidemije tifusa kroz bolnicu je u toku aprila i maja prošao veliki broj boraca iz raznih jedinica. Najviše je bilo Banijaca i Kordunaša — iz Sedme divizije. Ova je jedinica gotovo cijela bila obuhvaćena epidemijom. Napori kroz koje je prošla u Četvrtoj ofanzivi, svakodnevne zaštitničke borbe, borba za ranjenike, iscrpenost od gladi — pogodovali su ovakovom stanju. Sada je bio kraj epidemije. Gotovo svi bolesnici upućeni su kao rekonvalescenti u svoje jedinice. Bio im je neophodan duži oporavak.

Drugovi iz Uprave bolnice kao i ranjenici osjećali su težinu situacije. Poslije diskusije odlučeno je da se izvrše sve potrebne pripreme — političke i materijalne — za pokret bolnice, kada to bude naređeno. Pored toga, preduzete su mjere da se

¹⁴ Teški ranjenici koji su prenošeni konjima.

preko mještana pronađu skloništa za jedan broj najtežih (nepokretnih) ranjenika. Naređeno je formiranje pokretnih ranjenika u ešelone — bataljone i određeni su komandanti i komesari ovih ranjeničkih formacija. Određeno je i rukovodstvo kao komanda za sve ešelone Centralne bolnice. Komanda je potčinjena Operativnom štabu i bila mu je neposredno odgovorna za izvršenje naređenih priprema. Uprava bolnice sa sanitetskim osobljem bila je odgovorna za negu i lečenje u tim novim uslovima.

Istog dana (4. juna) održan je u ovom selu sastanak sa predstavnicima štabova divizija. Iz Štaba Sedme divizije prisustvovali su komandant i rukovodilac politodjela divizije, a iz Štaba Treće divizije samo komesar. U ovom momentu, prema datim obavještenjima na sastanku, jedinice su se nalazile u sljedećem rasporedu:

— Treća divizija (sa dve brigade — Prvom dalmatinskom i Petom crnogorskom i jednim — Mostarskim — bataljonom) u ranijem rasporedu: desnom obalom Pive (rejon Suvodo — Krstac) i Komarnice do Durmitora (Dobri Do); u rejonu Barni Do, prema Mratinju, nalazila se jedna baterija;

— Treća sandžačka brigada (četiri bataljona) na prostoriji Motički Gaj — Žabljak — Tepca — Štulac. Jedan od njenih bataljona bio je u rejonu Dobri Do, u vezi sa lijevim krilom Pete crnogorske brigade;

— Sedma divizija (sa tri brigade) na lijevoj obali Tare od ušća rijeke Sušice do Šćepan-Polja (prostorija Gornje i Donje Crkvice).

Brojno stanje obje divizije oko 4.000 boraca.

Jedinice Treće divizije i Treće sandžačke brigade nalazile su se u toku dana u borbenom kontaktu sa neprijateljem na cijelom frontu. Kod jedinica Sedme divizije bilo je prepucavanja sa neprijateljem južno od Uzlupa.

Odlučeno je da se još u toku iste noći ispitaju mogućnosti i izvrše potrebne pripreme za prelaz u Sandžak i angažovana su odgovorna lica za ovo. Smatrano je da je rejon Tepaca najpovoljniji za prebacivanje, jer je do prethodnog dana bio pod kontrolom Treće sandžačke brigade. U toku noći (4/5. juna) na otsjek Treće sandžačke brigade upućena je jedna grupa boraca, s tim da sutradan podnese izvještaj sa ovog sektora. Sem

toga, naređeno je da se i na ostalom dijelu Tare vrši izviđanje u cilju ispitivanja mogućnosti prelaza. Istovremeno je štabovima i bolnici izdato naređenje da budu spremni za izvršenje prelaza u toku naredne noći. Trećoj sandžačkoj brigadi je odavde upućeno i pismeno naređenje u vezi sa ovim pripremama i pretstojećim zadatkom.

Takođe je u toku ove noći izdato telefonsko naređenje štabovima Prve dalmatinske i Pete crnogorske brigade da još u toku iste noći sa glavninama zauzmu novi raspored, ostavljajući prema Komarnici i donjem toku Pive samo manje izviđačko-zaštitne dijelove. Po ovom naređenju Peta crnogorska brigada je izvučena na prostoriju Dobri Do — Pirni Do (Boričje) — Pišće; Prva dalmatinska brigada je bila upućena da zauzme desnu obalu Pive južno od s. Krstac i prema Mratinju. Mostarskom bataljonu, koji se nalazio na otsjeku Pirni Do — Suvodo, naređeno je da podje u sastav svoje brigade preko sela Mratinja. Štab divizije premestio se na pravac Pišće — Trsa.

Ovakav raspored je dat u vezi sa idejom prebacivanja snaga u Sandžak u rejonu Tepaca.

Sedma divizija je sa dvije brigade kontrolisala neposredno rijeku Taru između Sušice i sastava Tare i Pive (Šćepan Polje), dok je jednu brigadu držala u rezervi u rejonu sela Rudine. Štab divizije bio je u selu Rudinama.

Ovoga dana (4. juna) situacija na sektoru Treće sandžačke brigade se pogoršala. Neprijateljske snage koje su prešle Taru u rejonu Levertare i Đurđevića Tare (grupa »Ludviger«) spojile su se sa snagama koje su sa istoka i juga nastupale u pravcu Žabljaka (1 brdska divizija), i okrenule su front prema zapadu. Istaknuti dijelovi Treće sandžačke bili su odbačeni na zapad — ka Tepcima i Žabljaku i brigada se krajem dana pod borbotom povukla na prostoriju Tepca — Bosača — Mali i Veliki Štulac. Jedan njen bataljon bio je i dalje u rejonu Dobri Do.

Izviđanjem Tare u toku sljedećeg dana u rejonu Tepaca ustanovljeno je prisustvo jačeg neprijatelja u selu Ograđenici (na desnoj obali Tare). Neprijatelj je već pokušavao da ovlada prevojima Durmitora na sektoru Pete brigade u rejonu Dobrog Dola. Ni podaci prikupljeni izviđanjem otsjeka Sedme divizije

nijesu pružali izgleda za mogućnost uspješnog forsiranja na ovom dijelu Tare.

Kada je u toku dana (5. juna) primljen izvještaj od Treće sandžačke brigade o stanju na Tari obaviješten je o situaciji Vrhovni štab i predloženo je da se podje za njima. U očekivanju odgovora nije se odustalo od priprema za forsiranje Tare još u toku 5/6. juna. Bilo je očigledno da će prelaz biti skopčan sa borbom, pa je zato Trećoj sandžačkoj naređeno da po svaku cijenu zadrži liniju koju je posjela i po mogućnosti se prebaci dijelovima preko Tepaca na desnu obalu Tare. Izgledi na uspjeh bili su minimalni.

Plan je bio da se preko Tepaca prebaci Treća divizija i ranjenici, a zatim, ukoliko Sedma divizija ne bi uspjela da pređe na svom sektoru, da se i ona pod zaštitom dijelova Treće divizije, prebaci na ovaj prelaz. Po prelasku u Sandžak i izbijanju u pozadinu neprijatelja predviđena je dekoncentracija naših jedinica na široj prostoriji Sandžaka u zavisnosti od situacije.

Vrhovni štab je poslao pozitivan odgovor na prijedlog da i Druga grupa krene preko Pive i naredio da se odmah sa svim jedinicama i ranjenicima uputi za njima. U vezi s tim, Štab grupe naredio je Sedmoj diviziji da se, pošto je na donjem toku Tare smijeni Prva dalmatinska brigada, odmah uputi preko Pive u pravcu Vučeva. Po izbijanju na Vučeve da se obezbijedi od Mratinja i Čureva do prebacivanja bolnice i ostalih naših jedinica i njihovog prelaska preko Vučeva. Prva dalmatinska brigada, koja je bila u pokretu da zauzme novi raspored u vezi sa ranijim naređenjem, hitno je produžila u pravcu Crkvica i izvršila smjenu jedinica Sedme divizije na lijevoj obali Tare. Mostarski bataljon, koji je u to vrijeme bio u pokretu ka Mratinju, nije uspio da se prebaci na lijevu obalu Pive, pa se ponovo vratio ka Rudinama.

U toku 6. juna vršene su pripreme i prikupljanje jedinica ka rijeci Pivi. Možda je Sedma divizija još u toku noći 5/6. juna uputila svoju brigadu iz rezerve na Pivu. Most za prelaz Pive iznad Gornjeg Kruševa napravile su jedinice Sedme divizije. Onaj kod Donjeg Kruševa porušila je neprijateljska avijacija,

a usto je bio i pod artiljeriskom vatrom sa desne obale Tare i Drine.

U toku dana 6 juna i noći 6/7 juna bilo je završeno prebacivanje jedinica Sedme divizije i najvećeg broja lakih ranjenika (pješaka). Trebalo je u toku 7 i noći 7/8 juna izvršiti prebacivanje ostalih snaga i teških ranjenika.

Međutim, 7 juna primljeno je novo naređenje Vrhovnog štaba da se sa jedinicama koje nijesu prešle Pivu i teškim ranjenicima ponovo pokuša prebacivanje u Sandžak, zbog toga što su na pravcu njihovog probroja nastale nove teškoće. Naređeno je da se sa Sedmom divizijom upute neki članovi AVNOJ-a (Ivan Ribar, Vladimir Nazor kao i sanitetski otsjek Vrhovnog štaba — dr Nikoliš i još neki drugovi).

Ovoga dana je prekinuta veza sa Sedmom divizijom i njen štab se uputio na Vučevu. Štab grupe se vratio ka Štabu Treće divizije, čije su jedinice ponovo zadržane u stavu iščekivanja i u borbenom kontaktu sa neprijateljem koji je već vršio snažni pritisak sa raznih pravaca. Došao je na sektor Prve dalmatinske brigade. Tepca su otpala kao mjesto prelaza. Situacija je bila sve kritičnija. Treća sandžačka brigada se već bila prebacila na lijevu obalu Sušice. U takvoj situaciji odlučeno je da se izvrši prelaz u rejonu ušća Sušice u Taru. Prethodnog dana neprijatelj nije zapažen na suprotnoj strani. Izdata je jedinicama i pismena zapovijest za prelazak u Sandžak. U vezi s tim, Prvoj dalmatinskoj brigadi dat je zadatak da u toku 8 juna zahvati selo Vranovinu na suprotnoj obali Tare i stvari uslove za prebacivanje ostalih jedinica i ranjenika u toku noći 8/9 juna. Poslije prebacivanja predviđen je pokret u pravcu Planine V. i M. Ljubišnja. Čak je, na širem području ove planine, bio određen raspored za sve jedinice i ranjenike, zatim način njihovog obezbjeđenja, kao i perspektivna dejstva za brigade.

Međutim, u toku ovih priprema za prelaz Tare, o čemu je i Vrhovni štab obaviješten, zatekla je (8 juna) Štab grupe njegova nova depeša kojom naređuje da se pođe preko Pive. Na osnovu depeše da »prelazimo Taru« Vrhovni štab je naredio Sedmoj diviziji da izvrši pokret sa Vučeva ka Sutjesci.

Kada su se dijelovi Prve dalmatinske brigade spustili u Kanjon Tare i otpočeli pripremu za pravljenje prelaza, nepri-

jatelj¹⁵ je iznenada otvorio jaku artiljerisku i mitraljesku vatru po koloni na stazi koja se spuštala ka rijeći. Pošto je neprijatelj zauzimao dominantne položaje, to se njegova dejstva sa desne obale nijesu mogla ničim parirati. Njemu je bilo lako kontrolisati i pravac od rijeke, jer je samo jedna pješačka staza izvodila iz kanjona do s. Vranovine.

Tara je bila hladna i nabujala. Pri pokušaju da se preko rijeke prebaci gvozdena žica, utopio se zamjenik komandanta 3-ćeg bataljona Gojko Ujdurović. Bilo je i drugih bezuspješnih pokušaja. Negdje poslije podne (8 juna) komandant brigade je izvjestio o nemogućnosti prelaska rijeke. Bio je posljednji čas da se odluči. Neki prodor sa ranjenicima, a i bez njih, u to vrijeme preko Durmitora na istok ili preko Pivske Planine i Komarnice na jug kroz gusti poredak neprijateljskih jedinica,¹⁶ bio je nemoguć. Nikakvih izgleda na uspjeh u eventualnim takvim poduhvatima nije bilo. Nada da pravac Piva — Vučevo, kroz koji je prošla — odnosno ukoliko bude prošla — Sedma divizija još nije zatvoren, kao i vjerovatnoća da ćemo u tom slučaju pristići njene dijelove do Sutjeske, neminovno nas je tamo upućivala. Naređen je pokret preko Pive i to: Prva dalmatinska brigada u prethodnicu, s tim da što prije izbije na Vučevo, poveže se sa Sedmom divizijom i obezbijedi prema Mratinju i donjem toku Sutjeske, zatim Peta crnogorska brigada, Štab divizije, ranjenici, Mostarski bataljon i na kraju, Treća sandžačka brigada — u zaštitnici. Ovakav raspored bio je predviđen do Sutjeske. Poslije prelaska Sutjeske, na kojoj smo očekivali otpor, predviđeno je bilo da Treća sandžačka brigada pođe naprijed u prethodnicu. Na Pivu je odmah upućen Inžineriski vod (izgleda Treće sandžačke brigade) da pomogne Prvoj dalmatinskoj u pravljenju mosta i održavanju prelaza kod G. Kruševa.

¹⁵ U to vrijeme su desnom obalom Tare već ovладale jedinice italijanske divizije »Taurinense« (na otsjeku od Orašja do Đurđevića Tare), dok su obalu sjeverno od Orašja posjeli još jači dijelovi 4 domobranske lovačke brigade (vidi prim. 13).

¹⁶ Sa juga su nadirali: njemačka 1 brdska divizija, italijanska divizija »Ferara«, borbena grupa »Ludviger« i borbena grupa »Izaska« (vidi prim. 12).

O našem neuspjehu na Tari i definitivnoj preorientaciji za Pivu i Vučeve, nije bilo mogućnosti da se odmah obavjesti Vrhovni štab i Sedma divizija.

Prva dalmatinska brigada se, nakon dobijenog zadatka (8 juna negdje poslije podne) prikupila još u toku dana oko sela Rudine i izvršila pokret ka G. Kruševu, mjestu gdje je prešla Sedma divizija. I ranjenički ešeloni su stavljeni u pokret. Otpočeo je transport teških ranjenika ka Pivi. Nosioci su bili većinom italijanski zarobljenici. Meštana nije ostalo na ovom području — sklonili su se pred najezdom Nijemaca u kanjonima planinskih rijeka i po vrhovima Durmitora. Nijemci su već silazili sa Durmitora u prva sela na Pivskoj Planini¹⁷. Petoj i Trećoj brigadi je naređeno da se do mraka uporno brane do linije Barni Do — Nikovići, a zatim prvim mrakom, poslije otpreme posljednjih ranjenika, da prekinu kontakt sa neprijateljem i da se, pod zaštitom manjih dijelova, prikupe u pravcu Rudina i zauzmu naređeni marševski poredak. Treća sandžačka brigada ostaje kao zaštitnica na desnoj obali Pive sve dok ostale snage i ranjenici pređu Pivu i izbjiju na Vučeve. Predviđalo se prebacivanje svih snaga na lijevu obalu Pive u toku noći 8/9 juna.

Prvim mrakom otpočeo je pokret od sela Rudina preko strmih Aluga u pravcu G. Kruševa. Ovdje ranije nije bilo staze. Kretanje je bilo moguće samo u koloni po jedan i to na većem dijelu rukama i nogama. Tamna noć je otežavala uspostavljanje reda. Ranjenici su upali u kolonu. Konji su padali. Sve je bilo zakrčeno. Kolona se ne kreće, nego gmiže. Tek u zoru silaze prvi dijelovi na rijeku i skreću uzvodno do Čokove Luke, gdje je do zore uspjela da pređe Prva dalmatinska brigada. Na uskom mjestu preko rijeke postavljena su dva brvna preko kojih su mogli jedva prelaziti pješaci. Konji su morali plivati. Prebacivanje je išlo sporo. Neprijatelj je osmotrio prelaz i obasuo ga artiljeriskom vatrom sa Zlatnog Bora i Huma (desna obala Tare). Zatim su otpočeli naleti avijacije. Odlučeno

¹⁷ U to vrijeme jaki dijelovi 1 brdske divizije su već prelazili Durmitor i izbjiali na liniju u visini Krstaca, ostavljajući daleko iza sebe dijelove divizije »Ferara«. Pozadi 1 brdske divizije teren su čistile jedinice borbene grupe »Izaska«.

je da se obustavi pokret dok se napravi bolji prelaz. U neposrednoj blizini otsečena su bukova stabla, prebačena s jedne obale preko na drugu i patosana drvećem. Na taj način je za 5—6 časova napravljen drveni most, preko kojeg je kasnije teklo normalno prebacivanje ne samo boraca, nego i teškog naoružanja, stoke, komore i cijelokupnog materijala, koji bi se inače morao odbaciti. Zamjenik komesara Pete brigade regulisao je saobraćaj na mostu. Tako je spuštanje ka mjestu prelaza i prikupljanje u rejону G. Krušево — Čokova Luka vršeno cio dan, pod zaštitom dijelova Treće sandžačke brigade. Neprekidno dejstvo avijacije u toku dana i artiljerije sa desne obale Tare i Drine onemogućilo je dnevni pokret ka Vučevu, zbog toga što je kretanje ka Vučevu bilo moguće samo jednom jedinom okomitom stazom koja je bila pod kontrolom neprijateljske artiljerije. Prva dalmatinska brigada je u toku noći i ujutro (9 juna), možda pod zaštitom jutarnje magle, ipak uspjela da se cijela ovom stazom izvuče, poslije napornog penjanja, na plato Vučeva. Ovoga dana imali smo nove žrtve — u mrtvim i ranjenim, mada nas je duboki kanjon Pive donekle štitio, naročito od avijacije. Ranjenici na nosilima (teški) sklonjeni su nešto uzvodnije od mesta prelaza u teško pristupačnim pećinama, na desnoj obali kanjona. Ostavljeno im je hrane, a sa njima je ostalo i nešto sanitetskog osoblja, ljekara. Dalje njihovo prebacivanje na nosilima bilo je nemoguće. Izgleda da je najveći dio njih neprijatelj pronašao i poubijao. Teški ranjenici »konjanici« pošli su dalje. Za njihov transport bio je vezan veliki broj boraca.

O izbijanju na Vučevu Štab Prve dalmatinske obavijestio je Štab Treće divizije. Na Vučevu nije bilo naših snaga, jer su dijelovi Sedme divizije povučeni, izgleda, prethodnog dana ka Sutjesci. Vrhovni štab je vjerovao da ćemo uspjeti da pređemo u Sandžak. Na Vučevu su se nalazili samo zaostali pojedinci i grupe iscrpenih bolesnika i ranjenika ove divizije. Prva dalmatinska brigada je, u duhu dobijenog naređenja i situacije, postavila bočna obezbjeđenja lijevo, prema Mratinju, na prostoriji: Rujevac — Javorje — Prepeličje, a desno, prema Drini i Sutjesci, sa prostorije Duži — Koritnik. Najosjetljiviji pravac je bio

lijevi bok od Mratinja, te je na njega bila skrenuta naročita pažnja.

Neprijatelj je već ranije uspio da ovlada Mratinjem i ko-sama sjeverno od njega i sjevernim padinama Maglića.¹⁸ Zato su se pobočnice ovdje morale držati po svaku cijenu do izbjijanja ostalih snaga. Samo blagodareći izlasku Prve dalmatinske na Vučeve, takoreći, u zadnjem času, i neaktivnosti, a ne nemogućnosti neprijatelja, ostao je ovaj pravac nezatvoren. Sa njega je bilo lako kontrolisati jedini izlaz iz kanjona Pive.

Nešto pred noć, kada su prestali naleti avijacije, otpočeo je pokret ostalih jedinica iz kanjona Pive ka Vučevu. Artiljerija je povremeno dejstvovala. Prvim mrakom prestala je svaka vatrena aktivnost. U toku noći 9/10 juna glavnina je do zore uglavnom izbila na Vučeve. Na Pivi su se nalazile samo još zaštitnice Treće sandžačke brigade. I svi ranjenički ešeloni izašli su na Vučeve. Ovdje su bili članovi AVNOJ-a sa Ivanom Milutinovićem i Pokrajinski komitet KP za Crnu Goru sa Blažom Jovanovićem.

Deseti jun bio je vedar dan. Avijacija je još od rane zore počela da dejstvuje po Vučevu, tako da je u toku dana bilo dosta poginulih i ranjenih. Ovdje je teško ranjen i član AVNOJ-a Nurija Pozderac, koji je sljedećeg dana umro na nosilima zbog velikog izliva krvi. Sahranjen je negdje između Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla.

Sa Vučeva smo posmatrali sela u plamenu na Pivskom platou. Bio je to strašan prizor. Izgledalo je kao da Durmitor gori. Možda je u tim kućama izgorio i poneki sakriveni ranjenik, iznemogli starac ili bolesnik. Škola, gdje su do juče bili smješteni teški ranjenici, kasarna na Rudinama, bili su takođe u plamenu.

Ovdje na Vučevu ostali smo preko dana pod neprekidnim udarom avijacije, angažujući jedinice za obezbjeđenje na pravcima sa kojih je moglo biti ugroženo Vučeve i naš dalji pokret preko njega. Tako je glavnina Prve dalmatinske brigade pomerenata, u toku dana, ka Suhoj Gori i Mrkalj-Kladama, radi obezbjeđenja prema Magliću. Prema Mratinju je ostao samo

¹⁸ Vidi prim. 10

jedan njen bataljon, pojačan dijelovima neke druge brigade, dok su pravac od donjeg toka Sutjeske (Čurevo) ka Koritniku zatvorili dijelovi Pete crnogorske brigade.

Za pokret naših jedinica preko Pive i izbijanje na Vučevu Vrhovni štab nije znao, jer sa njim nije bilo veze već treći dan. Vjerovatno je prepostavljao da smo prešli u Sandžak. Kada je u toku dana stupio u radiovezu Štab grupe je obavijestio o situaciji kod nas i zahtjevao pomoć. Smatralo se da bi prihvataj najbliže jedinice iz njihove grupe sa prostorije Ozrena olakšao položaj naših snaga.

U toku dana održan je sastanak sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta Crne Gore koji su imali zadatak da se vrate na teren Crne Gore. Odlučeno je da se naredne noći (10/11 juna), kada jedinice izvrše pokret ka Sutjesci, prebace najpovoljnijim pravcem, negdje između Mratinja i Maglića, ka Pivi ili Goliji. Pošto se radilo o manjoj grupi, koja je bila upoznata sa podacima dnevnog izviđanja naših jedinica sa tog sektora, bilo je moguće ovo izvesti noću. Snabdjeveni su suvom hranom. Međutim, radiostanica Treće divizije, koja je bila predviđena za njih, nije im se mogla u ovoj situaciji ustupiti. To je bila jedina naša veza sa Vrhovnim štabom. A oni su, eto, baš u očekivanju ove stanice i došli do Vučeva, inače su se mogli i ranije odvojiti. Kao što je poznato, probijanje ove grupe se završilo uspješno.

Odlučeno je da se u toku noći 10/11 juna i sljedećeg dana prebacimo sa svim snagama i bolnicom na lijevu obalu Sutjeske. U tom smislu je Štab divizije u toku dana izdao dopunska naреđenja jedinicama za dalji pokret, pravcem: Vučev — Suha Gora — Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo — Tjentište — Ozren i dalje prema Vrbnici ili Vrbničkim Kolibama, prema situaciji.

Neprijatelj je u toku dana osmotren na sjevernim i sjeveroistočnim padinama Maglića. Pošto je prostorija Suhe Gore i Mrkalj-Klada bila pod vatrenom kontrolom, nastojalo se da se taj prostor pređe još u toku noći. Zato je pokret otpočeo poslije pada mraka u sljedećem poretku: Prva dalmatinska brigada, Štab divizije i prištapski dijelovi, Peta crnogorska brigada, Mostarski bataljon, ešeloni ranjenika, Treća sandžačka brigada.

Prva dalmatinska brigada je i dalje u prethodnici. Poslije zahvata lijeve obale Sutjeske, kroz njen raspored i pod njenim obezbjeđenjem imale su preći sve jedinice i ranjenici. Ovladanje prevojem između Košura i Vilnjaka dato je u zadatku Trećoj sandžačkoj i Petoj crnogorskoj brigadi sa Mostarskim bataljom.

Dnevna bočna obezbjeđenja koja su u toku dana bila isturena od strane brigada, nijesu početkom pokreta mogla stići u sastav svojih brigada. Zbog toga je 1-vi bataljon Pete crnogorske brigade pošao sa prethodnicom, dok je jedan bataljon Prve dalmatinske brigade,¹⁹ koji je obezbjeđivao prema Martinju, ušao u kolonu Pete crnogorske brigade.

Kretanje koje se, po jednoj stazi preko Vučeva, odvijalo nepredviđeno veoma sporo, još više su usporavali ešeloni ranjenika. Zora je zatekla glavninu divizije sa ranjenicima na prostoriji Suha Gora — Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo. Ni dnevno kretanje nije išlo brže. Uslovi su bili vrlo teški: dio terena bio je osmatran s Maglića, sa koga je neprijatelj dejstvovao teškim oružjem; kolona se kroz šumu kretala sporo. Prijevor — na lijevom boku — između Maglića i Suhe — bili su zaposjeli Nijemci, tako da je bilo potrebno stalno obezbjeđivanje s te strane.

Izbijanjem na Dragoš Sedlo — na pomolu Sutjeske — nastala je za nas nova situacija. Plan pokreta bio je poremećen. Sutjeska u rejonu Tjentišta, gdje smo trebali da predemo, bila je zaposjednuta. (Ovdje je bio smješten neprijateljski logor.) Od Suhe su neprijatelju dolazile nove kolone pojačanja,²⁰ a prema Barama se penjala neka njihova brdska jedinica. Preko puta na Kazanu, neposredno blizu rijeke, vidjelo se signalno platno — za avione. Sve je to posmatrao Štab grupe koji se nalazio na osmatračnici u rejonu Dragoš-Sedla (k 1266). Bilo je očigledno da za prelaz treba voditi borbu. Od njenog ishoda zavisio je dalji pokret. Prva dalmatinska brigada (bez 2-og

¹⁹ Drugi bataljon. — Prim. red.

²⁰ To su bili dijelovi iz 7 SS divizije (3-ći bataljon 13 i 1-vi bataljon 14 puka) koji su izbijali preko Ozrena ka položajima grupe »Gertler«. Sa ovim snagama i onim grupe »Anaker« i grupe »Gertler«, zatvoren je ovoga dana (11 juna) potpuno obruč na Sutjesci — na pravcu probroja Treće divizije.

bataljona) i jedan bataljon Pete crnogorske brigade spustili su se šumom na desnu obalu rijeke i još nijesu bili primijećeni od neprijatelja. Ostale jedinice su zauzele obezbjeđujući raspored, u kom su trebale da sačekaju ishod borbe pretходnice. Zaštitnici je naređeno da se sa prostorije Suhe Gore obezbijedi prema Magliću, Mratinju i Ćurevu, a Petoj crnogorskoj brigadi prema Magliću i Prijevoru. Mostarski bataljon je kontrolisao Perućicu i pravac od Suhe. Ranjenici su se prikupljali bliže Dragoš-Sedlu.

Odlučeno je da Prva dalmatinska brigada (bez 2-og bataljona), ojačana jednim bataljonom Pete crnogorske brigade, izvrši u toku dana pripremu za forsiranje i napad u najpovoljnijem rejonu južno od Tjentišta. Kao podrška upućena je diviziska artiljerija, koju je u toku dana trebalo postaviti na vatrenе položaje i izvršiti pripremu za gađanje. Prvim mrakom ova grupa od četiri bataljona trebala je da forsira Sutjesku i zauzme mostobran na suprotnoj obali, zahvatajući po mogućnosti i Ozren, koji je smatran ključnim objektom na pravcu pokreta. O prelasku Sutjeske i izbijanju na liniju Ozren — Lastva — Kazani trebalo je hitno obavijestiti Štab divizije da bi se izvršio dalji pokret, na koji su sve jedinice i ranjenici nestrljivo čekali. O situaciji na Sutjesci i pretstojećem zadatku izvješten je Vrhovni štab.

Neprijatelj je još u toku dana, dok su vršene pripreme Prve dalmatinske brigade i bataljona Pete crnogorske brigade, otkrio njihovo prisustvo u blizini lijeve obale. Tom prilikom došlo je do sukoba sa njegovim manjim izviđačkim dijelovima, koji su dijelom uništeni, a dijelom razbijeni. Ne čekajući da se neprijatelj sredi za napad jačim snagama, štab brigade odlučuje da se odmah pređe u napad. Pošto artiljerija još nije bila spremna za dejstvo, to su za podršku napada koncentrisani teški mitraljezi iz bataljona i brigade na jednom proplanku u Ravnom Borju blizu rijeke. Napad je izvršen snažnim jurišom preko rijeke direktno na logor i zapadno od njega ka Kazanima. Neprijatelj je bio iznenaden, ali je pružio žilav otpor. Štab grupe i divizije osmatrali su ova dejstva — prelaz preko rijeke i juriš. Sa lijeve obale Nijemci su, nešto nizvodno, prelazili na desnu

obalu i peli se ka Borovnu. Drugi su bežali niz rijeku, a treći se povlačili u šumu. Sa istočnih padina Kazana i sa Borovna neprijatelj je dejstvovao automatskim oružjem. Najžešća obostrana vatrica bila je pri forsiranju rijeke. Tada su naši grupisani mitraljezi dejstvovali po neprijateljskom logoru. Najedanput, pred mrak, vatrica je prekinuta, da bi se negdje u prvi mrak opet ponovila. Pretpostavljalo se da je to bio ponovni napad na logor. Kada je i ovo vatreno dejstvo prestalo već se bila spustila noć.

Situacija je ostala neizvjesna. Sa nestrpljenjem se očekivao izvještaj. Da li se uspjelo — to je bila osnovna misao i razgovor.

U toku noći 11/12 jun dobijen je izvještaj od komandanta Prve dalmatinske brigade, iz koga se vidjelo: da je napad izvršen sa svim bataljonima i da je, po prelasku rijeke, glavni dio snaga napao i upao u logor, ne produžavajući gonjenje razbijenog neprijatelja. Neprijatelj se u prvi mrak pribrao i izvršio jači protivnapad sa raznih strana ka logoru i u cijeloj dolini Tjentišta. Naši bataljoni, čete i grupe, bez veze jedni sa drugim, usled mraka, otstupili su u šumu sjeverno od Tjentišta. U takvoj situaciji Štab brigade nije mogao ispoljiti uticaj na jedinice jer sa njima nije imao veze do momenta pisanja izvještaja. Tako mu je poslije ovog neprijateljskog protivnapada situacija ostala nepoznata. Ocjenjivao je da su na lijevoj obali Sutjeske jake neprijateljske snage i da se jedinice brigade neće moći zadržati na određenoj liniji. Bio je mišljenja da bi i sa ostalim snagama trebalo što prije krenuti za njima.

Ranjenici, koji su bili upućeni da slijede prethodnicu, ostali su u ovoj situaciji na desnoj obali Sutjeske, jer poslije borbe nijesu imali veze sa jedinicama brigade.

U takvoj neizvjesnoj situaciji, kada je jedinica najbliža Sutjesci bila Prateća četa štaba divizije, koja se nalazila oko Dragoš-Sedla — nije bilo moguće da se odmah uputi nijedna jedinica ka Sutjesci, da bi se, eventualno, još u toku noći, povezala sa snagama na lijevoj obali. Odluka da se uputi najbliži bataljon Pete crnogorske brigade sa jednim članom štaba, nije realizovana, jer je, i pored svih preduzetih mjera, bataljon stigao

na Dragoš Sedlo tek u zoru. Sa kuririma koji su donijeli izvještaje štaba brigade, upućeno je istom štabu dopunsko naređenje štaba divizije, da se još u toku noći ili ujutro poveže sa jedinicama, prikupi ih i organizuje prihvatzanje snaga sa desne obale u duhu ranije izdatog naređenja.

Kako se situacija dalje odvijala na lijevoj obali Sutjeske? U toku ove noći (11/12. juna) i sljedeća dva dana, jedinice Prve dalmatinske brigade sa 1 bataljonom Pete crnogorske brigade, osjećajući se poslije borbe na Tjentištu u opasnosti, probijaju se neovisno jedna od druge, po grupama, četama i bataljonima kroz Zelengoru (izgleda između Ozrena i Vilinjaka) na sjever preko potoka Hrčavke u pravcu Lučkih i Vrbničkih Koliba. Iscrpenost jedinica, glad i neizvjesnost situacije nijesu pogodovali da štab brigade preduzme bilo kakve ozbiljnije mјere u cilju pomoći snagama koje su ostale na desnoj obali. Pojedinačni pokušaji u tom pravcu ostali su zbog naprijed navedenih činilaca neostvareni. Mi smo očekivali da će, ukoliko jedinice nijesu potpuno razbijene, pokušati bar neka četa ili bataljon ove grupe da se vrati i probije, kao veza prema Ozrenu ili Sutjesci, ka našoj glavnini. Možda je to bilo teško i nemogućno, jer je neprijatelj bio brojan, pa je ubrzo osjetio naše kretanje ka Sutjesci i posjeo sve vrhove i prevoje na pravcu pokreta. Grupa ovih bataljona (Prve dalmatinske i 1-vi Pete crnogorske) prikupljala se u toku 13 i 14. juna u rejonu Lučkih i Vrbničkih Koliba, sredila i odmorila. I oni dijelovi glavnine, koji su se kasnije probili na ovom pravcu sa njima su se povezali u toku 14. juna i zajedno krenuli na sjever. Pri ocjeni mogućnosti izvršenja postavljenog zadatka od strane ovih bataljona, treba se saživjeti sa konkretnom situacijom vremena i mjesta u kojima su se nalazili. Sigurno se može izvući zaključak da je to bilo teško, a možda i nemoguće.

Glavnina divizije sa ranjenicima našla se u zoru 12. juna gotovo u istom rasporedu u kojem ju je zatekla i prethodna noć. Bila je u borbenom kontaktu sa neprijateljem prema Magliću, Prijevoru i Suhoj. Situacija je bila nejasna. O sudbini prvog ešelona nijesmo više ništa znali. Pretstojalo je novo forsiranje rijeke, nova odluka o probijanju. Izgledi za probijanje u nekom drugom pravcu bili su slabi. I dalje je

izgledalo da je najpovoljniji pravac naprijed preko Sutjeske i Zelengore. Izgledi za dnevno forsiranje bili su mali, ukoliko se ne izvrši povezivanje sa snagama koje su prešle. Još nijesmo gubili potpunu nadu da ćemo u toku dana uspostaviti vezu sa dijelovima na suprotnoj obali.

Sa takvim izgledima na uspjeh otpočelo je pomjeranje naših bataljona ka Dragoš-Sedlu i Sutjesci. Naši izviđački dijelovi su se rano spustili preko Dragoš-Sedla i Skakavca u Ravno Borje, blizu rijeke. Mostarski bataljon sruštao se rijekom Perućicom do njenog ušća. Jedan bataljon Pete crnogorske brigade već je bio pozadi Dragoš-Sedla, u pokretu prema Sutjesci. Neprijatelj je osjetio našu namjeru i stupio u dejstvo i to: od Borovna i Bavana preko Mitrina Usova ispod Pogledala i od Prijevora i Suhe ka Dragoš-Sedlu. Ispod Pogledala angažovana je prvo prateća četa divizije, a zatim jači dijelovi Pete crnogorske brigade, a prema Prijevoru i Suhoj dijelovi Mostarskog bataljona i Pete crnogorske brigade. U oštrom sukobu na oba pravca, ovom intervencijom je spriječena opasnost i neprijatelj je odbačen na polazne položaje. Ali, s druge strane, ovo angažovanje je usporilo naš pokret za nekoliko časova. Usto, cijela prostorija gdje su se nalazile naše jedinice bila je podvrgnuta jakoj artiljeriskoj vatri. Sve je to onemogućavalo brzo prikupljanje, sređivanje za pokret i kretanje bataljona.

Stigla je depeša od Vrhovnog štaba — obavijestio je o nemogućnosti da nam pruži bilokakvu pomoć zbog teške situacije kod njih. I oni su zbog takve situacije odlučili da dijelom snaga, ili u cjelini, skrenu sa namjeravanog pravca kretanja ka zapadnoj Bosni — prema Kalinoviku i Treskavici. Nasu, s obzirom na situaciju, takođe orijentisali na taj pravac po prelasku Sutjeske. Ovom depešom data je diviziji direktiva da, ukoliko dođemo u nemogućnost da se probijemo kao cjelina i sa ranjenicima, da se raščlanimo na manje grupe — vodove, žete i bataljone, i da skrenemo ka izvornom dijelu Neretve. Označili su i prostoriju za prikupljanje jedinica poslije proboga (Jabuka — D. i G. Igri), prema kojoj će poslati od pravca Kalinovika izviđačke dijelove radi povezivanja. Ovo je bila posljednja radioveza sa Vrhovnim štabom. Odluka štaba

divizije bila je usklađena sa ovom direktivom, ali nije bila u mogućnosti da je prenese Štabu Prve dalmatinske brigade koji je bio orijentisan za probijanje prema istočnoj Bosni.

Odlučeno je da se Sutjeska forsira u rejonu Ravno Borje. Tamo je postojao gaz, a bila je razapeta i čelična žica preko rijeke za pridržavanje. Osim toga, preko dana u neposrednoj blizini ovog mjesta nije zapažen neprijatelj, a nizvodno, lijevom obalom primećeni su samo manji dijelovi — patrole. Međutim, on nas je očekivao i bio je dobro zamaskiran. Po prelasku Sutjeske trebalo je, po ovoj odluci, izvršiti proboj preko Tjentišta i Krekova, istočnim padinama Ozrena, u pravcu Milinklade i Lučkih Koliba. Znali smo za prisustvo neprijatelja na Košuru, Vilinjaku, Kazanima, D. Barama, Suhoj, Borovnu. Očekivali smo otpor neposredno na rijeci. O njegovoj jačini i ostalom rasporedu na lijevoj obali nijesmo imali podataka. Predviđeno je da se prikupljanje jedinica na desnoj obali završi do pada mraka, a forsiranje da počne oko 20 časova. U prvi ešelon do zahvata užeg mostobrana predviđena je Peta crnogorska brigada, s tim da sa mostobrana obezbijedi prelaz i prihvati ranjenika i ostalih snaga. Sa mostobrana su trebali da produže pokret i dejstvo kao prethodnica, i to Mostarski bataljon na pravcu selo Krekovi, a Treća sandžačka brigada lijevo, na pravcu Ozrena. Peta crnogorska brigada trebalo je, poslije prelaska Sutjeske, da ovaj pokret obezbijedi od Popova Mosta i Suhe, a zatim da pređe u zaštitnicu do izbijanja u rejon Lučkih i Vrbničkih Koliba.

Komandant Treće divizije saopštio je ovu odluku komandanima i komesarima brigada i bataljona, kao i komandanima ranjeničkih ešelona, negdje iza podne, na osmatračnici komandanta divizije k 1266, ispod Dragoš-Sedla. On je u duhu odluke dao jedinicama detaljan zadatak za rad na lijevoj obali Sutjeske i upoznao ih je sa direktivom Vrhovnog štaba o postupku u slučaju neuspjeha i odgovornosti starješina za probijanje i prikupljanje na određenoj prostoriji, predočavajući primjenu ove direktive samo u krajnjoj nuždi.

Zbog dnevnog angažovanja jedinica, naročito Pete crnogorske brigade ispod Pogledala i prema Borovnu, i Mostarskog bataljona prema Suhoj, kao i zbog stalnog i jakog dejstva

neprijateljske artiljerije, naročito poslije podne, po prostoriji prikupljanja naših snaga (Dragoš Sedlo — Ravno Borje), pokret ka Sutjesci bio je znatno usporen i raspored jedinica poramećen.

Prvi dijelovi divizije, izgleda dijelovi Pete crnogorske i bataljon Prve dalmatinske, otpočeli su prelaz rijeke kasno u noć — možda poslije pola noći. To je bilo veliko zakašnjenje. Prelazi su vršeni u rejonu Ravno Borje i Tjenište. Otpora ne-posredno na rijeci nije bilo. Očekivan je naprijed na grebenima. Neprijatelj se izgleda u prvi mrak povukao. To je bilo malo iznenađenje i prividno olakšanje. Zora se približavala te nije bilo više vremena za čekanje da jedinice zauzmu naređeni raspored. Po prelasku na lijevu obalu komandant izdaje dopunska naređenja. Bataljonima koji su prvi prešli rijeku u rejonu Ravno Borje naredio je da odmah krenu prema selu Krekovi i dalje, dok je jedan bataljon Pete crnogorske brigade bio skrenuo lijevo na pravac Kazani — Pleće kao bočno obezbjeđenje. Dva bataljona ove brigade prelazili su Sutjesku u rejonu Tjentišta i imali su zadatak da obezbjeđuju pokret sa desne strane od Košura i doline Sutjeske. Sa njima u tom momentu nije postojala veza komande brigade i Štaba divizije. Trećoj sandžačkoj brigadi je naređeno da se zadrži u rejonu prelaza (Ravno Borje) sa obezbjeđenjima prema Suhoj, sve do prelaska svih ranjenika, a onda da krene za srednjom kolonom, prema selu Krekovi. I svi ostali dijelovi: Štab divizije, Prateća četa, diviziska baterija, Mostarski bataljon i ranjenici upućivali su se odmah po prelazu stazom za selo Krekovi.

Noć kišna, tamna, bez vodiča. Kolona po jedan se sporo penje jedinom stazom. Čelni bataljon nailazi u zoru na jaku vatru automatskog oružja od sela Krekovi. Nijemci čekaju odmorni u zasjedi. Naši borci su istrošeni u neprekidnim borbama, iznureni glađu, neispavani. Otpočinju juriši jedan za drugim. Jurišali su, kako su pristizali, bataljoni Pete crnogorske brigade, Dalmatinci, Mostarci, a zatim bataljoni Sandžačke brigade. U prvom jurišu pao je komandant divizije Sava Kovačević, nakon što je iskočio na čelo bataljona koji je prvi jurišao u prve neprijateljske rovove i zarobio jedan neprijateljski puškomitrailjez. Juriši se preduzimaju i na drugim pravcima

— desno između Košura i Krekova i lijevo Usovičkim Potokom ka Ozrenu i Pleću. Ponavljalo se to u toku dana nekoliko puta. Na čelo jedinica istrčali su komandanti i komesari. I ranjenici su stupali u borbu. To je trajalo satima. Padali su mrtvi i ranjeni kao snoplje. »Šarci« su nemilosrdno kosili iz neposredne blizine. Na bojištu pored Save ostali su mnogi istaknuti rukovodioci i borci iz raznih jedinica divizije. Sa Košura, Ozrena, Kazana, Vilinjaka i sa desne obale mitraljezi su neprekidno dejstvovali. Bacači su tukli sa svih pravaca ovu prostoriju. Osjećaj težak, prizor strašan. Borba se vodila na život i smrt. Ali, bez obzira na maksimalno angažovanje na ovom pravcu, skupni prođor se nije mogao izvršiti. Mrtvi i ranjeni ostajali su na ivicama neprijateljskih rovova. Jedinice su zbog velikih gubitaka u borcima i rukovodiocima rastrojene, izmiješane. Municije je nestalo. Od Popovog Mosta i Borovna neprijatelj nas je napao u leđa. Nastupila je najteža faza — probijanje po manjim jedinicama i grupama. Grupama za proboj priključili su se ranjenici. Posljednji zajednički juriši divizije između Krekova i Ozrena trebali su da za njih otvore prolaz. Ta mogućnost je otpala.

Starješinama je naknadno saopštavana odluka za probijanje po manjim dijelovima ka naznačenoj prostoriji za prikupljanje poslije izlaska iz obruča. Data je orientacija za provlačenje između neprijateljskih položaja i zasjeda na otsjeku Ozren — Vilinjak — D. Bare — Suha ili natrag preko Sutjeske ka njenom izvornom dijelu — preko Volujaka ka Izgorima.

Pokušaji provlačenja u toku dana uglavnom su bili neuспješni. Neprijatelj ih je na svim pravcima ometao. Samo su manje grupe uspjele danju da se provuku, iskoristivši one neposjednute međuprostore koji su nastali zbog neprijateljskog pomjeranja za vrijeme vođenja borbe s glavnim snagama za proboj preko Krekova i Ozrena. Glavno probijanje bilo je sljedeće i druge noći, jer su se Nijemci noću držali pasivno — u odbrani. Danju su pretraživali teren pa se moralno manevrisati kroz jaruge i gustu šumu da bi se izbjegla veća borba. Grupe su se probijale uglavnom nepovezano i samostalno. Pritom se nailazilo na nejednake teškoće u pogledu jačine neprijatelja i terenskih uslova. Zavisilo je od slučaja da li će se u toku tamnih

noći pronaći slabo posjednuti ili neposjednuti otsjeci. Neprijatelj je sa slabijim ili jačim posadama bio posjeo sve prevoje, grebene, šumske staze i obalu pozadi nas. Više nije bilo neposjednutih otsjeka. Zato, u toku noćnih probaja, ona neprekidna automatska i bombaška vatra na svim pravcima. Dvije noći je cijela kotlina odjekivala od štektanja neprijateljskih mitraljeza i eksplozije bombi naših boraca, kao da je vođena velika borba. Danju se to čulo povremeno i pojedinačno. To su Nijemci gađali otkrivene grupe ili strijeljali zarobljene ranjenike i iznemogle glađu i tifusom borce, ili su naše grupe uništavale manje njemačke zasjede po šumi. Pošto je ponestalo municije, neke neprijateljske zasjede su uništavane hladnim oružjem — kamom i kundakom.

U tim neopisivo teškim naporima u probijanju po dijelovima, grupama i pojedinačno pale su mnoge nove žrtve. Na svakom koraku, u svim pravcima ostajali su posijani leševi drugova — znanih i neznanih junaka.

Ovako probijanje je vršeno gotovo golim životima — bez municije i hrane. Žeđ se gasila zagađenom vodom, iz potoka i potočića punih ljudskih leševa. Za najveći broj boraca to je trajalo tri dana i tri noći (13—16 juna). Doći na slobodnu zemlju, na kojoj ima bar malo odmora i hrane bio je cilj koji mnogi nijesu postigli. Među njima je bio najveći broj iznemoglih i ranjenih. Rezultat tog probaja bio je porazan ali ne i katastrofalan. Najveći dio Pete crnogorske i jedan dio Treće sandžačke probio se preko Ozrena i Pleća na sjever i spojio na prostoriji Vrbničkih i Lučkih Koliba sa Prvom dalmatinskom brigadom. Na ovom pravcu probilo se i ljudstvo diviziske baterije (bez topova). Prema tome, na ovoj prostoriji prikupilo se sedam smanjenih bataljona sa štabovima Pete crnogorske (bez jednog člana) i Prve dalmatinske brigade i brigadnim komorama. Pored toga, na ovu prostoriju probio se i najveći broj pokretnih ranjenika. Svi ovi dijelovi izvršili su poslije kraćeg odmora pokret za glavninom naših snaga prema sjeveru, ka Jahorini. Ljudstvo i ranjenici koji još nijesu mogli ući kao popuna u bataljone, formirani su u posebne ešelone koji su slijedili pokret ovih brigada. Pri prelazu pruge Višegrad — Sarajevo, po jedan bataljon iz ove dvije brigade nije, zbog neprijateljskog

dejstva, uspio da je pređe, već su skrenuli preko Jahorine u pravcu Kalinovika i Hercegovine u cilju povezivanja sa Desetom hercegovačkom brigadom koja je bila već ranije skrenula na taj pravac po odluci Vrhovnog štaba. Veliki broj ranjenika koji nije mogao da prati brigade zbog zamorenosti i gladi privremeno se zadržao radi odmora u selima Govza i Mrežice. Oni su ovdje bili napadnuti od mesne ustaške milicije i najveći dio je izginuo.

Ostali dijelovi Pete brigade, glavnina Treće sandžačke brigade, Mostarski i jedan (2-gi) dalmatinski bataljon probijali su se ponovo preko Sutjeske, na njenu desnu obalu, u gustu šumu Perućice i Suškog Potoka. Sa ove prostorije najveći dio se probija preko Maglića i Volujaka na prostoriju sela Izgora. Ovamo se prebacio i veliki broj ranjenika. Dijelovi ovih jedinica koji su išli na prostoriju označenu za prikupljanje, najvećim dijelom se vraćaju u Izgore a dijelom se prebacuju u sela sjeverne Hercegovine (Bodežište — Jugovići). Borač je bio pust, nenaseljen, bez hrane — na njemu nije bilo moguće duže zadržavanje. Najavljeni veza od Kalinovika nije uslijedila. U Izgore je došao dio štaba divizije i dva člana Vrhovnog štaba. Ovdje je bilo iskupljeno nekoliko stotina boraca i ranjenika. Poslije dvodnevног oporavka, sa ove prostorije odlaze prema Crnoj Gori (Golija) dijelovi Pete crnogorske brigade. Sa njima odlazi dio štaba divizije sa zadatkom da prikupi, sredi i organizuje za dalja dejstva sve dijelove koji se budu u tom pravcu probili, a zatim da se poveže sa dijelovima u Hercegovini i Sandžaku. Sa ovim dijelovima pošao je drug Ivan Milutinović. Hercegovci i Dalmatinci (iz Mostarskog i 2-gog — Dalmatinskog bataljona) zadržali su se neko vrijeme u hercegovačkim selima južno od Borča, radi ishrane, a zatim su se povezali sa Desetom hercegovačkom brigadom koja je došla na područje Hercegovine i nastavili dejstvo u njenom sastavu.

Najveći dio ljudstva Treće sandžačke brigade sa njenim štabom prebacio se, po prelasku Sutjeske, preko Vučeva i Maglića ka Pivi a zatim preko Tare u Sandžak. I njeni dijelovi iz Izgora upućeni su u tom pravcu. Poslije oporavka prikupljaju se, najpre po četama a zatim po bataljonima, i razvijaju dejstva u srezovima Prijepoljskom, Bjelopoljskom i Pljevaljskom.

Probijanje manjih grupa uspjelo je i na drugim pravcima. Jedan broj rukovodilaca i boraca (60—80) koji je bio sa štabom divizije odnosno štabom grupe, poslije kraćeg zadržavanja na prostoriji Izgora i Lebršnika, polazi pravcem kuda se probijala glavnina naših snaga, povezuje se sa Vrhovnim štabom u istočnoj Bosni i obavještava ga o situaciji i rezultatima borbi na Sutjesci. Pošto je radiostanica Treće divizije propala u probijanju on nije mogao ranije o tome biti obaviješten.

Prikupljanje jedinica Treće divizije na prostoriju Borča, kako je bilo planirano, nije se moglo izvršiti zbog okolnosti pod kojima su se grupe probijale u raznim pravcima. To nije moglo biti učinjeno ni kasnije, poslije povlačenja Nijemaca, jer su sada svi ovi dijelovi bili prostorno jedan od drugoga udaljeni, a osim toga do te mjere iscrpeni da je trebalo vremena da se oporave i srede. Prva dalmatinska i Peta crnogorska brigada produžile su dejstva sa glavninom naših snaga u istočnoj Bosni, upočetku kao posebna grupa, a zatim u sastavu Druge divizije. Njihovi dijelovi koji su se probili ka Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku izvode, negdje prije a negdje kasnije, manje akcije u julu i avgustu. Prikupljanje svih ovih dijelova i pozivanje jednom komandom izvršeno je poslije dva i po mjeseca razdvojenog djelovanja — sredinom septembra, kada su Peta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada ponovo ušle u sastav Treće divizije. Treća sandžačka brigada je neko vrijeme u sastavu Druge, a zatim ponovo ulazi u sastav Treće divizije. Otada Treća divizija produžava dejstva na području Hercegovine, Crne gore i Sandžaka. Prva dalmatinska brigada je po odluci Vrhovnog štaba izašla iz sastava Treće divizije i upućena iz istočne Bosne u pravcu Dalmacije.

U toku probijanja sa Sutjeske u raznim pravcima bila je odlučujuća samostalnost i snalažljivost pojedinaca i nižih jedinica, koja je u tim teškim uslovima došla maksimalno do izražaja. Grupe koje su se probile u pravcu Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine preživljavale su u narednom periodu izvjesnu krizu (glad, nedostatak municije, neizvjesnost) koju su u toku letnjih mjeseci prebrodile, da bi se već krajem avgusta i početkom septembra učvrstile i narasle u čete i bataljone, koji su uskoro povezani u brigade. Prisustvo ovih grupa i jedinica

na označenom području i njihove povremene akcije, imalo je veoma pozitivnih posljedica u pogledu onemogućavanja učvršćenja četnika i njihovog organizovanog i nesmetanog rada. One su svojim radom pogodovale daljem razvoju narodnooslobodilačkog pokreta koji je uzeo široke razmjere u ovim krajevima, naročito poslije kapitulacije Italije.

*

Neprijatelj nije uspio da ostvari svoj plan iako nam je nonio velike gubitke u ovoj ofanzivi. On nije uspio da operativno okruženje pretvori u taktičko stezanje glavnine naših snaga, koje su stvorile otvor na zapadnom dijelu toga operativnog obruča i uspješno ga obezbijedile za vrijeme prolaza kroz njega. Njemu je to uspjelo samo u odnosu na bolnicu i Treću diviziju koja se, poslije bezuspješnih pokušaja proboga na drugim pravcima i upornih borbi za spas ugrošenih ranjenika na Durmitoru, izbjegnjem na Vučevu našla u taktičkom okruženju od neprijateljskih snaga koje su čvrsto posjele kružnu liniju: Piva — Drina — Sutjeska — Prijevor — Maglić — Mratinje — Piva. Taj krug se zatim još više suzio u dolini donjeg toka rijeke Sutjeske (Popov Most — Košur — Ozren — Viliňak — D. Bare — Suha — Prijevor — Pogledalo). Ovo mu je bilo omogućeno zbog velikog brojnog preim秉stva. Oko Treće divizije i bolnica našle su se snage tri njemačke i dve italijanske divizije i još neke samostalne jedinice kojima su ove divizije ojačane.²¹ Uslovi za probog Treće divizije bili su veoma teški,

²¹ Protiv Treće udarne divizije dejstvovale su u toku Pete ofanzive ove neprijateljske snage: njemačke: 7 SS divizija »Princ Eugen« (oko 20.000), 1 brdska divizija (oko 10.000), dijelovi 118 divizije (grupa »Anaker« i grupa »Gertler«), grupa »Ludviger« (ojačani 724 puk — oko 3.000), i dr; italijanske snage: divizija »Ferara« (oko 10.000), divizija »Taurinense« (oko 10.000), a posredno i grupa »Izaska« iz divizije »Venezia«; domobranske: 4 domobrantska lovačka brigada oko 3.000; bugarske: 61 ojačani puk (oko 2.000) i, najzad, neke četničke formacije.

Istina, protiv Treće divizije nisu sve ove snage dejstvovale jednovremeno i u punom sastavu, a neke su se (naprimjer, divizija »Taurinense« i 4 domobrantska lovačka brigada) ograničavale samo na vatreno dejstvo (preko Tare). Međutim, divizija je najveći dio ovih neprijateljskih snaga vezivala za sebe u najkritičnijim fazama ofanzive i time doprinijela proboru naših glavnih snaga. Kolika je bila nesrazmjera u odnosu snaga, vidi se, naprimjer, iz kritične situacije ove divizije 12 juna (poslije prelaska Prve dalmatinske preko Sutjeske). Tada se za probog

gotovo nevjerojatni. Bez obzira na takve uslove divizija polazi ka Sutjesci i, prvo kao cjelina a zatim po dijelovima, vodi sedam dana (10 do 16 juna), poslije padanja u taktičko okruženje, nadčovječanskim naporima borbu za probijanje. Ona to uspijeva po manjim jedinicama i grupama po cijenu velikih gubitaka (oko 40% svoje snage i najvećeg broja ranjenika). Uzimajući u obzir uslove, odnos snaga i okolnosti pod kojima se probila glavna žive sile bio je to veliki uspjeh. Kostur jedinice nije slomljen, pa je zahvaljujući tome ubrzo poslije tako strašnih gubitaka mogla ponovo da produži borbena dejstva.

Nijemci su za svoj poduhvat imali dovoljno snaga, ali to preim秉stvo nijesu iskoristili. Pored neočekivane upornosti i protivdejstava sa naše strane, imali su i sopstvenih propusta. Oni su od početka izrazili nepovjerenje prema svojim saveznicima — Italijanima, i davali im sporedne uloge u ofanzivi. Uslijed toga, glavni teret svih dejstava pao je na njemačke jedinice, što je uslovilo potrebu njihovog punog angažovanja na širokom frontu. S tim istim jedinicama, poslije teških borbi i gubitaka, vršeni su daleki manevri koji su morali zakašnjavati. Pošto jačih pokretnih rezervi nijesu imali na raspolaganju, to pojedini bataljoni po pravcima nijesu mogli bitno uticati na rješenje situacije u svoju korist. Izvjesne njihove jedinice su, bez obzira na teškoće terena i snabdijevanja (nprimjer 1 brdská divizija) sporo i oprezno nadirale sa istoka iako nije bilo naročitog otpora, sem u prvim susretima, a zatim na Durmitoru. I četnike su mogli odlično iskoristiti za ovaj teren. Nijemci su sa nepovjerenjem i na njih gledali i djelimično ih razoružali. Koristili su ih samo Italijani, i to za sporedne zadatke. Neprijatelj je propustio da protiv nas koristi sredstva zaprečavanja —nagazne mine. Ovo se nametalo utoliko prije što su se pokreti naših jedinica, zbog terenskih uslova, odvijali pojedinim prirodno ograničenim pravcima: prelazima, uskim dolinama, planinskim prevojima i stazama. Mi nijesmo imali sredstava za otkrivanje i uništavanje minskih zaprečavanja. Nijesu korišćeni

glavnine divizije i Centralne bolnice, i za obezbjeđenje ovog proboja, moglo angažovati samo 1.500—1.800 boraca, dok je prema njima bilo angažovano preko 40.000 neprijateljskih vojnika.

u dovoljnoj mjeri ni naši propusti u smislu sputanosti manevra, koji su bili neminovni zbog ranjenika. Naša noćna dejstva, na koja smo prinuđavani zbog dejstva avijacije i opštег preimućstva u snagama, neprijatelja su zbumjivala. Nije im bio dorašao. Noću se uglavnom držao pasivno. U toku razvoja dejstava, naročito na Sutjesci, iako na svakom mjestu jači, bio je nedovoljno aktivan. Umjesto da napada, pretežno se branio. Razbacio je snage na širokom frontu i velikom prostranstvu, suviše se vezao za zemljiste i zapostavio mogućnost manevra u daleko većem obimu. Nije realno procjenjivao naše snage i mogućnosti, naš raspored, grupaciju. Nedostajala mu je puna operativno-taktička povezanost jedinica. Uslijed toga je zakašnjavao. Takve slabosti omogućile su nam da nalazimo šupljine u njegovom rasporedu i da se probijamo.

Pored nepovoljnog brojnog odnosa, i drugi uslovi su bili na našu štetu. Sredstva veze između jedinica bila su spora. Postojala je samo radioveza između divizija i Vrhovnog štaba. Veze između divizije i brigada bile su samo kurirske. I u ovakvim uslovima širokih frontova, odijeljenih pravaca, međusobne udaljenosti jedinica i štabova, bazirali smo samo na kurirskoj vezi. U tako dinamičnim situacijama to je veliki nedostatak i slabost u odnosu na protivnika koji je imao radiostanice čak do čete. Štab divizije u takvim uslovima teško je mogao imati, bilo u koje doba dana, jasnu situaciju na sektoru cijele divizije, da bi na nju mogao blagovremeno reagovati svojim rješenjima. Na pojedinim pravcima veći štabovi su bili bliže glavnim dejstvima ili u centru njih. To je imalo takođe svojih slabosti. Naša obavještajna služba je bila primitivna. Nijesu korišćene silne mogućnosti u ovom pravcu. Terenski uslovi nijesu nam takođe pogodovali iako su oni bili i za neprijatelja teški. Zemljiste je sputavalo mogućnost manevra i brže pokrete jedinica, opterećenih još i ranjenicima. Prostorija na kojoj su se odvijala borbena dejstva bila je potpuno iscrpena, tako da je snabdijevanje ranjenika i boraca bilo više nemoguće. Po nekoliko dana naši borci nijesu imali ništa za jelo. Konjetina je bila retkost. »Srijemuša« i sok iz bukovog stabla nijesu mogli utoliti neodoljive prohtjeve iznemoglih boraca za hranom. Glad

je bila još jedan naš veliki neprijatelj za koga nijesmo imali oružje u tim pustim planinskim uslovima. Ona je postepeno ubijala.

Ovi terenski i ekonomski uslovi uticali su da jedinice u toku cijele noći, iako u pokretu, predu samo nekoliko kilometara. To je pogodovalo neprijatelju koji je na pravcu našeg pokreta prebacivao jedinice obilaznim putem i automobilskim transportom.

Treća divizija u toku Pete ofanzive vodila je borbu sa svim neprijateljskim jedinicama koje su učestvovale u ovoj ofanzivi, osim sa 369 divizijom. Ovakvo njeno angažovanje uslovili su izvanredno teški zadaci koje je u tom periodu izvršavala. Nijedna druga naša jedinica nije svoj zadatak izvršavala pod sličnim okolnostima. U početnoj fazi ofanzive ona obezbjeđuje manevr glavnih snaga od udara sa juga — od Gacka i Nikšića, u pravcu Šavnika, Komarnice i Pive. Zatim vodi uporne borbe u izvornom dijelu Komarnice i na Durmitoru radi obezbjeđenja slobodne teritorije pozadi Durmitora na kojoj su se nalazili koncentrisani ranjenici, da bi se stvorili uslovi za njihovo izvlačenje i probijanje u pozadinu neprijatelja. Iscrpivši sve mogućnosti na drugoj strani, divizija u završnoj fazi dejstava vrši samostalno proboj preko Pive i Sutjeske u pravcu Zelengore, ulažući maksimalne napore da spase ranjenike i sebe. To su bili najkritičniji i najsudbonosniji dani iz kojih je izašla teško ranjena.

Posebno treba istaći njenu ulogu u odnosu na zaštitu ranjenika. Ona ni u jednom trenutku najkritičnije faze borbe na Sutjesci nije pokušala da odvoji svoju sudbinu od subbine ranjenika koji su se sa njom probijali. U tome je njena moralna veličina, podvig njenih bataljona i brigada, podvig svih njenih boraca. Taj njen istoriski podvig je veliki, neopisan i možda nedovoljno uočen. To je prvi put da jedna naša jedinica u tako relativno kratkom periodu žrtvuje toliki broj boraca i vojnih i političkih kadrova — četnih, bataljonskih, brigadnih i divizijskih rukovodilaca.

Veličinu njene uloge treba sagledati i kroz vezivanje najvećeg dijela neprijateljskih snaga za sebe kroz najkritičnije

faze ofanzive (oko pet neprijateljskih divizija). Očigledno, da bi bez ovoga ishod neprijateljske ofanzive mogao biti daleko teži u odnosu na cjelinu naših snaga u Petoj ofanzivi. Neprijateljske divizije: 1-va brdska, 7 SS, »Ferara« i »Taurinense« nijesu se mogle ispoljiti prema našim glavnim snagama na Zelen-gori u ovakvoj situaciji i radi toga što je Treća udarna divizija to sprečila žrtvujući dragocjeni dio svog organizma.

GRUPA RUKOVODILACA TREĆE DIVIZIJE

ZAŠTITNIČKE BORBE TREĆE UDARNE DIVIZIJE PRI PROBOJU NA SUTJESCI

reća divizija je, u okviru opštih dejstava Glavne operativne grupe za izlaz iz okruženja, imala posebnu ulogu i zadatke. Nalazeći se na južnom krilu rasporeda naših snaga na oslobođenoj teritoriji, sa jedinicama usmerenim prema Gackom i Nikšiću, ona je već u početnoj fazi neprijateljskih dejstava za okruženje primila na sebe udar nemačke elitne 7 SS divizije, sa kojom je poslednjih dana maja vodila krvave odbrambene borbe na prilazima Pivi i Komarnici. Blagodareći tom njenom otporu znatno su usporena neprijateljska nadiranja i odložena njegova ranije planirana koncentrična dejstva prema Žabljaku i Durmitoru.

Prebacivanjem Treće udarne divizije na desnu obalu Komarnice i Pive, koncem maja 1943 godine, nastaju zapravo borbe ove divizije za zaštitu južnog boka naših snaga u toku njihovog pokreta prema Sutjesci. A to je vreme kada se počela ostvarivati ideja Vrhovnog štaba za izlaz iz okruženja probojem na Sutjesci.

Međutim, i neprijatelj je uočio da je naša namera da izvršimo proboj tamo gde se on najmanje nadao — gde je bio najslabiji. Zato je preuzeo mere da popuni praznine u svom rasporedu i da nas pretekne u vremenu koje je brzo odmicalo

na njegovu štetu. S druge strane, Vrhovni štab, svestan opasnosti zatvaranja obruča oko naših jedinica, nastojao je da pukotine u neprijateljskom rasporedu što pre iskoristi i time obezbedi izlaz naših snaga iz okruženja pod što povoljnijim uslovima.

Otada pa do 13. juna na ovom planinskom besputnom prostoru, ispresecanom dubokim kanjonima Drine, Pive, Tare i Sutjeske, besni bitka za vreme, puna dinamike i neočekivanih obrta, kako za nas tako i za neprijatelja. A prednost u pogledu vremena je u toku cele bitke čas na jednoj čas na drugoj strani, ali nikada toliko izrazita i otsudna da bi jednoj strani obezbedila preim秉stva i uslove za najpovoljnije rešenje bitke u svoju korist. Izgubljeno vreme neprijatelj je do kraja ozbiljno osećao, tako da je potpuno zatvaranje obruča ostvario samo u odnosu na Treću diviziju, zaštitnicu naših glavnih snaga.¹

*

Divizija je ušla u Petu neprijateljsku ofanzivu sa Prvom dalmatinskom, Petom crnogorskom i Desetom hercegovačkom brigadom u svom formaciskom sastavu. Sve tri brigade spadale su u red onih brigada Narodnooslobodilačke vojske, koje su od početka 1943. godine, u neprekidnim, skoro svakodnevnim borbama u toku Četvrte neprijateljske ofanzive, posebno u bici

¹ Treća je divizija u svom poslednjem jurišu na Sutjesci, pored ostalog, izgubila i svoju arhivu. Preživeli rukovodnici koji su sa sobom nosili izvesna važnija dokumenta, bili su prinuđeni da se probijaju kroz neprijateljski obruč pod uslovima koji nisu pružali izglede na uspeh. Nije se smelo dozvoliti da se ovim dokumentima koristi neprijatelj, te su uništena. Bilo je tu važnih dokumenata: dnevnika, naređenja, kopija radiograma, šifra itd., koji bi danas korisno poslužili za osvetljavanje pojedinih važnih momenata u borbi ove divizije i omogućili da se njena dejstva, naročito odluke poslednjih dana, sagledaju u svetu opštег razvoja situacije pri proboru naših glavnih snaga na Sutjesci.

Posle petnaest godina od završetka ove najteže i najslavnije bitke Narodnooslobodilačkog rata, sećanja pomalo blede. Ipak ћu pokušati da na osnovu objavljenog materijala izložim svoja sećanja na poslednje zaštitničke borbe Treće divizije, posebno na njen prelaz preko Pive, izlazak na Vučevu i poslednji juriš na Sutjesci.

U pogledu dejstava ostalih naših jedinica i neprijateljskih snaga u bici na Sutjesci koristio sam se podacima objavljenim u delima: »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 — 1945«, knjiga I, izdanje VII JNA, »Slom 4 i 5 okupatorsko-kvisilinske ofanzive« od Đ. Kladarina i »Peta neprijateljska ofanziva« od P. Tomca.

na Neretvi, zadavale neprijatelju teške udarce, pri čemu su i same imale osetnih gubitaka u ljudstvu, kadrovima i naoružanju. Ovi gubici popunjeni su u toku aprila i maja novodošlim ljudstvom sa oslobođene teritorije, kao i opremom, naoružanjem i municijom, što su ih naše jedinice zadobile u borbama kod Nevesinja, Gacka, Avtovca, Bioča i Javorka.

Međutim, neprekidne borbe, veći broj ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata od pegavog tifusa, a usto slaba i nedovita ishrana na siromašnom i planinskom zemljištu, pričinjavali su diviziji, kao i svima našim jedinicama, još od početka 1943 godine ozbiljne teškoće. Početkom Pete neprijateljske ofanzive ove su se teškoće iz dana u dan povećavale, kako zbog novih ranjenika tako i zbog sve skučenijih izvora snabdevanja. To je naročito teško pogađalo bolesnike i rekonvalescente od pegavog tifusa, kojima je bila potrebna kvalitetnija ishrana. U tom pogledu stanje u jedinicama divizije bilo je dosta teško.

Pa i pored ovih teškoća, divizija je, u odnosu na prosek naših jedinica, bila dosta jaka (oko 3.200 boraca i rukovodilaca), dobro opremljena i naoružana, a njeno moralno-političko stanje na zavidnoj visini. Bilo je to ljudstvo očeličeno u mnogim borbama i bitkama, odavno priviklo da i u najsurovijim uslovima života i borbe izvršava i najteže zadatke.

Posle dužih odbranbenih borbi na prilazima Pivi i Komarnici, Treća divizija se 31. maja našla na desnoj obali ovih reka, sem Desete hercegovačke brigade (bez 3-eg Mostarskog bataljona) koja je dejstvovala na pravcu Javorak — reka Vrbnica.² Osim Treće divizije, na prostoru između Tare i Pive,

² Prema naređenju Vrhovnog štaba, Deseta hercegovačka brigada (bez 3-eg Mostarskog bataljona) je, zajedno sa Sedmom krajiškom i Četvrtom proleterskom brigadom, vodila na pravcu Javorak — reka Vrbnica (leva obala Pive) žestoke borbe sa delovima grupe »Anaker« i 7 SS divizije radi zaštite levog boka Glavne operativne grupe u njenom nastupanju ka Sutjesci. Ofanzivna dejstva ove grupe brigada pod rukovodstvom komandanta Treće divizije, preduzeta sa ciljem da se neprijatelj odbaci preko r. Vrbnice i dalje prema jugozapadu, nisu se, i pored početnih uspeha, mogla ostvariti bez angažovanja naših jačih snaga. Zato se prešlo na defanzivna dejstva — zaštitu i zatvaranje ovoga pravca. Ali, kada je uskoro (noću 2/3. juna) Četvrta proleterska brigada upućena u sastav svoje divizije, njen zadatak je poveren Trećoj diviziji, koja će otada odgovarati za ceo južni bok od izvora Komarnice do Maglića (zaključno).

nalazile su se ovoga dana još i Sedma baniska divizija i Treća sandžačka brigada. Sve ostale jedinice Glavne operativne grupe bile su već prešle na levu obalu reke Pive ili su se kretele u tom pravcu (Treća krajiška brigada prelazila je Pivu, a Druga dalmatinska brigada, koja se na Sinjajevini nalazila prema 1 brdskoj diviziji, bila je u pokretu preko Žabljaka ka Mratinju).

Naše jedinice između Tare i Pive nalazile su se toga dana uglavnom u sledećem rasporedu:

— Sedma divizija prebacila se u toku 30 maja sa desne na levu obalu Tare kod Tepaca i 31 maja zauzela raspored od utoka Sušičkog Potoka u Taru do Šćepan-Polja;

— Treća sandžačka brigada na liniji Tepci (na Tari) — Nagorje — Bosača — Dobri Do sa jačim zaštitnim odeljenjima prema Tari i istočno od Žabljaka. Ova se brigada desnim krilom naslanjala preko Dobrog Dola na levo krilo Pete crnogorske brigade;

— Treća divizija: sa Petom crnogorskog i Prvom dalmatinskom brigadom na desnoj obali reke Komarnice od njenog izvora do ušća u Pivu, a 3-ćim (Mostarskim) bataljonom na desnoj obali Pive na liniji Suvodo — Krstac.

Na taj način, zaštita južnog boka naših snaga protezala se 31 maja levom obalom Tare od sastava sa Pivom kod Šćepan Polja pa uzvodno do Lever-Tare odakle je prelazila na istočne padine Durmitora, zatim desnom obalom Komarnice i Pive do Krstaca, a odatle na levu obalu Pive i linijom selo Plužine — selo Brljevo — Javorak — selo Mratinje (Maglić).

Prema pomenutoj liniji stajale su istoga dana — 31 maja — sledeće neprijateljske snage:

Na desnoj obali Tare od sastava sa Pivom do sela Dobrilovine: 4 lovačka domobranska brigada, 4 planinski puk italijanske divizije »Taurinense« i grupa »Ludviger«; na planini Sinjajevini linijom selo Dobrilovina — Divljak (k 1863) — Starac (k. 2021) — Boan: 1-va nemačka brdska divizija; na liniji Boan — Kosorići — Šavnik: delovi italijanske divizije »Ferara« (ovaj deo fronta u toku ovog dana preuzeli su delovi 7 SS nemačke divizije); na liniji Šavnik — leva obala Komar-

nice i Pive — leva obala reke Vrbnice (u donjem toku): 13 i 14 puk 7 SS divizije.

Ovde je potrebno napomenuti da je odlaskom Druge dalmatinske brigade, koja je držala položaje prema 1 brdskoj diviziji na Sinjajevini, ceo prostor istočno od linije Tepci — Žabljak — izvorni deo r. Komarnice i pomenutih položaja 1-ve brdske divizije ostao neposednut do početka dejstava prema Durmitoru. Ovaj prostor samo je osmatran našim i neprijateljskim izviđačkim patrolama.

Na desnoj obali Tare na prostoriji Gradac — Vrba — Hoćevina nalazila se 369-ta nemačka divizija u ulozi rezerve, a pozadi divizije »Ferara« delovi divizije »Venecija« sa osnovnim zadatkom čišćenja terena.

Zbog ispoljenog pravca proboga naših snaga prema Sutjesci, Nemci su odustali od svog ranijeg plana okruženja naših snaga u trouglu Piva — Tara — Durmitor, i u vezi sa tim odložili i projektovani napad grupe »Ludviger«, 1 brdske i 7 SS divizije prema Durmitoru. Sedmoj SS diviziji naređeno je da svoje snage sa leve obale Komarnice prebaci na zapad i orijentiše ih prema planinama Bioč, Maglić i Volujak radi dejstva širokim frontom na sever u levi bok Glavne operativne grupe. Prvog i 2 juna delovi 7 SS divizije vršili su pomeranja i prebacivanja svojih snaga: 14 SS puk pomerio se na sever na prostoriju Goransko — Plužine — reka Vrbnica; 13 SS puk povukao se sa fronta 5 crnogorske brigade i uputio kamionima preko Avtovca, Gacka i Čemerna prema Sutjesci, kao pojačanje grupi »Anaker«. U toku ovog pomeranja i prebacivanja, noću 31 maj/ 1 jun bataljoni Pete crnogorske brigade izvršili su nekoliko vrlo uspelih noćnih napada i naneli ovom puku osetne gubitke.

Prebacivanje snaga 7 SS divizije i dodeljivanje njenih dotadašnjih zadataka italijanskoj diviziji »Ferara« uslovilo je od 1 do 7 juna relativno zatišje na frontu Treće divizije, ali je, s druge strane, dejstvo neprijateljske avijacije znatno pojačano. Naše su jedinice svakodnevno bile izložene bombardovanju i mitraljiranju iz vazduha, od čega smo trpeli osetne gubitke.

Neprijateljske snage su 3 juna uglavnom završile pregrupisavanje. Toga dana uzoru grupa »Ludviger« prešla je širokim frontom Taru na otseku selo Đurđevića Tara — selo Dobrilovina i bez dodira sa našim jedinicama izbila na liniju selo Krš — katun Jablan Bare — katun Studenci — katun Gomile.

Dolaskom delova 7 SS divizije situacija se ovoga dana na pravcu Javorak — reka Vrbnica naglo pogoršala, a naročito na frontu Desete hercegovačke brigade. Neprijatelj je, pored teških gubitaka, uspeo da odbaci delove Desete hercegovačke brigade sa linije Kamenito Pleće — Suvobor i da izade na Štirno, a delom snaga da se preko Rupa probije na Bioč. Time je odbrana naših snaga na ovom pravcu bila ugrožena i Deseta hercegovačka brigada prisiljena da se povuče na Konjsku Lastvu. Uveče 3 juna Deseta hercegovačka i Sedma krajiska brigada držale su liniju Presjeka — Konjska Lastva — Javorak — Stolovi.

Zbog pogoršane situacije, a u cilju lakšeg probijanja iz okruženja, Vrhovni štab ovoga dana odlučio je da se Glavna operativna grupa podeli u dve grupe. Prva grupa — Prva i Druga proleterska divizija, Majevička i Šesta istočnobosanska brigada — dobila je zadatak da se probije preko Sutjeske, izade na Zelengoru i dalje na drum Kalinovik — Foča. Ova grupa nalazila se pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba. Drugu grupu obrazovale su Sedma i Treća udarna divizija, s tim da Treća sandžačka brigada uđe u sastav Treće divizije.

Prema naređenju Vrhovnog štaba u Štab Druge grupe, koji je formiran 4 juna u selu Nikovićima, ušli su komandant Treće divizije Radovan Vukanović i jedan delegat Vrhovnog štaba. Za komandanta Treće divizije postavljen je komandant Pete crnogorske brigade Sava Kovačević. Član Vrhovnog štaba Ivan Milutinović nalazio se ranije sa Petom crnogorskom brigadom i zajedno sa Savom Kovačevićem došao je u Štab Treće divizije, gde je ostao do kraja.

Prema saopštenju komandanta Druge grupe, datom 4 juna štabovima Sedme i Treće divizije, Vrhovni komandant je ovoj grupi postavio zadatak da štiti južni bok Prve grupe

do njenog izlaska iz okruženja i da čuva ranjenike. Svojim dejstvima ova grupa treba da dovede neprijatelja u zabludu u pogledu pravca pokreta naših glavnih snaga, a po izvršenju osnovnog zadatka — zaštite južnog boka — ona će se u povoljnem trenutku prebaciti sa ranjenicima u Sandžak ili prema Sinjajevini i Goliji i tamo nastaviti dejstva. Od dejstva Druge grupe očekuje se olakšanje probaja na Sutjesci i izlaska na drum Kalinovik — Foča.

Na taj način ovoj grupi je određena izrazito zaštitnička uloga, u kojoj je izvršenje osnovnog zadatka neposredno vezano sa zaštitom i čuvanjem ranjenika. Otsada uloga zaštitnice i čuvanje ranjenika pada ustvari u deo samo Trećoj diviziji, pošto će Sedma divizija u vezi nove odluke Vrhovnog štaba već sledećeg dana, 5 juna, dobiti naređenje za prebacivanje preko Pive.

U to vreme Centralna bolnica se nalazila na levoj obali potoka Sušice, na prostoriji oko sela Nedajna, razmeštena po seoskim kućama i kolibama. Prema našim podacima u njoj je tada bilo oko 3.000 ranjenika i bolesnika, uključujući sanitetsko osoblje (od toga oko 900 teških ranjenika i nepokretnih bolesnika). U poslednje vreme imali smo veći broj ranjenika od dejstva neprijateljske avijacije. Slab smeštaj i neuredna ishrana mnogo su otežavali ozdravljenje i oporavak ranjenika i bolesnika, tako da je stanje u bolnici u svakom pogledu bilo vrlo teško.

Zatišje između Tare i Pive i dalje je trajalo. Peta crnogorska brigada još je bila na desnoj obali Komarnice u manjim borbama sa delovima divizije »Ferara« koja je sa 1 brdskom divizijom pripremala napad na Durmitor.

Pošto su delovi 7 SS divizije izbili 5 juna na Trnovačko Jezero i time ugrožavali naše položaje na Javorku, to je sutradan, 6 juna, Sedma krajiška napustila Javorak i krenula ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka se izvukla na Prijevor (Maglić) zatvarajući pravac od Trnovačkog Jezera i Maglića prema Suhi. Na taj način je mratinjski pravac ostao potpuno otvoren, a staza od Vučeva preko Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla prema Sutjesci sasvim izložena.

I 1-va brdska divizija se pomerila nešto napred prema Žabljaku i izvornom delu Komarnice. Zbog toga se, kao i zbog izbijanja grupe »Ludviger« na levu obalu Tare, nametnula potreba skraćenja fronta: Peta crnogorska brigada povučena je na zapadne padine Durmitora, a Prva dalmatinska na prostoriju D. Unač — Crkvice, sa zadatkom zatvaranja pravca od Martinja. Na taj način su snage Druge grupe sada grupisane u trougлу Tara — Durmitor — Piva.

Međutim, situacija se i kod Prve i kod Druge grupe sve više pogoršavala. Nastojanja Prve grupe da širim frontom izbjije na Sutjesku nisu ostvarena, kao ni pokušaji Treće divizije (Treće sandžačke brigade) da pređe Taru kod Tepaca. Zbog toga je Vrhovni štab odlučio da se iskoriste poslednje mogućnosti probaja Sutjeske na užem frontu i da se preko obezbeđenog mostobrana cela operativna grupa probije na zapad. U vezi sa tim 5. juna naredio je da i Druga grupa kreće za prvom, a bolnica da se rasformira. Pri tome je predviđeno da se nepokretni ranjenici i bolesnici sa potrebnim brojem sanitetskog osoblja posakrivaju po šumama i pećinama Durmitora i Pivske Planine, a pokretni da se kreću sa jedinicama.

Prema naređenju Štaba Druge grupe, Sedma divizija napustila je 6. juna Taru i u toku ovoga dana i sledeće noći prebacivala se preko Pive, i to pod teškim uslovima bombardovanja iz vazduha i uz velike gubitke. Za njom su trebale da otpočnu pokret i jedinice Treće divizije. U tom smislu bile su preduzete odgovarajuće mere: Prva dalmatinska brigada prebačena je na Rudine, a Mostarski bataljon, koji je privučen bliže, obrazovao je zastor na desnoj obali Pive; vršene su pripreme za smeštaj ranjenika i bolesnika koji ostaju, a od pokretnih ranjenika i bolesnika formirani su ešeloni za pokret.

Ali, razvoj opšte situacije postajao je sve dinamičniji. Pod pritiskom neprijatelja breša na Sutjesci se sve više sužava. Za izlazak iz obruča ostala je samo staza Tjentište — Milinklada — Vrbničke Kolibe, i to, zbog jakog pritiska neprijatelja, samo za neizvesno, kratko vreme.

U tako teškoj i komplikovanoj situaciji Vrhovni štab 6. juna uveče menja svoju odluku od 5. juna i naređuje obusta-

vljanje svakog daljeg prebacivanja jedinica i ranjenika na levu obalu Pive, s tim da jedinice, koje do momenta naređenja budu prešle Pivu, odmah krenu preko Vučeva za Prvom grupom. Ostale snage na desnoj obali Pive, zajedno sa ranjenicima i bolesnicima, prebacice se na pogodnom otseku preko Tare za Sandžak. Otada (7 juna) situacija Treće divizije postaje kritična i svakim danom sve dramatičnija.

Ovoga dana izjutra 1 brdska divizija i divizija »Ferara« počele su jednovremeno nadirati prema Durmitoru uz jaku podršku avijacije. Snage Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade vodile su sa neprijateljem teške i ogorčene borbe na zapadnim i istočnim padinama Durmitora. Sam masiv Durmitora nije branjen, na njemu su bila samo manja zaštitna odeljenja radi kraćeg usporavanja neprijateljskog nadiranja. Na položajima: Pirni Do — Plitki Do — Todorov Do i Bosača — Nagorje neprijatelju je pružen žilav otpor uz obostrane osetne gubitke. Dok je Peta crnogorska brigada uspela da zadrži delove divizije »Ferara«, dotle je 1 nemačka brdska divizija potisla Treću sandžačku brigadu, zalomila desnim krilom i centrom i izašla na Durmitor.

U duhu poslednjeg naređenja Vrhovnog štaba Prva dalmatinska brigada, koja je već bila spremna da se iza Sedme divizije prebaci preko Pive, upućena je sa Rudina prema Tari. Međutim, ovoga dana popodne Štab divizije dobio je izveštaj da je desna obala Tare potpuno zatvorena, te je na osnovu toga predložio Vrhovnom štabu da se i Treća divizija prebaci preko Pive za Glavnom operativnom grupom, što je Vrhovni štab istoga dana i usvojio.

Prelaskom Sedme divizije preko Pive, Druga grupa stvarno više nije postojala. Štab grupe nalazio se otada sa Štabom Treće divizije i činio jednu celinu, zbog čega ćemo ga u daljem izlaganju zvati štabom divizije. Pored ovako uvećanog štaba, uz njega se, kao i uz štabove brigade, nalazilo još i nekoliko članova AVNOJ-a i Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Usto je i mesno stanovništvo, osećajući kritičnost situacije, prilazilo i mešalo se sa jedinicama i štabovima. Tako se pri Štabu divizije ovoga dana nalazilo mnogo ljudi. Svi su želeli

da budu u blizini; očekivale su se vesti, davala mišljenja, sugestije i predlozi, što je znatno ometalo Štab u rukovođenju jedinicama i komplikovalo pripreme za prelaz preko Pive.

Pod takvim uslovima se teško odvijala organizacija i smeštajodeljenja ranjenika i bolesnika koji ostaju. Teški, nepokretni ranjenici i bolesnici smešteni su i sakriveni, sa potrebnim brojem sanitetskog osoblja, po pećinama Pivske Planine i predati na brigu i čuvanje pouzdanim ljudima sa terena. Pri tome su se redali uzbudljivi prizori. Teški ranjenici i tifusni bolesnici bili su odvojeni po grupama, ali su se međusobno mešali i dozivali. Svesni su da moraju ostati, jer nisu u stanju da izdrže pokret, ali pomisao da ostaju bez svojih jedinica, da bez zaštite sačekuju neprijatelja koji nikakvih ljudskih obzira prema nama nije imao, padala je teško. Mnogi su se, iako krajnje iznurenii, javljali kao sposobni za pokret, drugi su opet sami kretali prema jedinicama, odakle ih je trebalo ponovo vraćati. Zbog toga su samo najteži ranjenici i potpuno nepokretni bolesnici ostavljeni u Pivi. Sve ostalo krenulo je docnije za nama. Sve ovo teško se odražavalo na borce i nove ranjenike koji su iz borbe pristizali.

Ešeloni konjanika (teški ranjenici koji su se mogli kretati jedino na konjima) pripremljeni za pokret, takođe su jadno izgledali: konji izgladneli i iznurenii, a pokraj njih teški ranjenici. Često su se mogle videti i ovakve slike: ranjenik vezao povodnik za ruku i spava — boji se da mu konj ne pobegne. On mu pretstavlja jedinu mogućnost da kreće za jedinicom. Vreme je ovoga dana bilo lepo i vedro, nad nama neprekidno kruže avioni. Ranjenici su oguglali i ne sklanjavaju se; naređenja slabo pomažu.

U tako složenoj situaciji i teškom stanju jedinica i ranjenika, Štab divizije dobio je 8 juna izjutra podatke da je u toku prošle noći neprijatelj napustio donji tok Tare i da postoje mogućnosti prelaska kod Uzlupa. Na osnovu ovoga donesena je odluka za prelaz u Sandžak i u tom smislu izdato je naređenje Prvoj dalmatinskoj brigadi za prelaz Tare. U vezi toga poslat je Vrhovnom štabu radiogram sa izveštajem da sa svima ranjenicima prelazimo u Sandžak.

Ovoga dana su se Peta crnogorska i Treća sandžačka postepeno povlačile u neprekidnim borbama. Štab divizije krenuo je prema Tari, ali je oko 13 časova saznao da Prva dalmatinska kod Uzlupa nije uspela. Bio je napravljen splav, ali kada je počelo prebacivanje neprijatelj ih je spremno dočekao snažnom vatrom, od koje je poginulo dosta boraca i nekoliko rukovodilaca.³ Posle ovoga neuspelog pokušaja nije nam preostalo ništa drugo do da krenemo za Prvom grupom, i to sada definitivno. Zbog toga je Prvoj dalmatinskoj brigadi naređeno da još u toku dana krene usiljenim maršem i prebaci se na levu obalu Pive uzvodno od s. Gornjeg Kruševa, da izbije na Vučevu, gde će zatvoriti pravce prema Koritniku (donji tok Sutjeske) i Magliću i na taj način obezbediti izlazak ostalih jedinica i ranjenika na Vučevu.

U to vreme, 8 juna popodne, Peta crnogorska i Treća sandžačka brigada još uvek su bile u borbama sa jakim delovima 1 brdske divizije, koji su po prelazu Durmitora izbili na liniju Duvijerna — Crni Vrh (k 1370) — Borikovac, ostavljajući daleko iza sebe delove divizije »Ferara«. Delovi 7 SS divizije izašli su ovoga dana na Maglić i ušli u Mratinje.

Treća divizija sa svim ranjenicima našla se na taj način skoro na samom sastavu Pive i Tare, tako da je mogućnost njihovog totalnog uništenja na ovom uskom prostoru bila vrlo verovatna. Samo zahvaljujući žilavom i odlučnom otporu Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade u toku ovoga dana i brzini sa kojom je Prva dalmatinska brigada uz ogromno naprezanje ljudstva izbila na Vučevu, katastrofa je otklonjena. Ovome je svakako doprinela i neodlučnost neprijateljskih snaga sa Maglića i Mratinja koje su inače imale mogućnosti da ovladaju Vučevom pre izlaska Prve dalmatinske brigade.

Štab divizije preuzeo je hitne mere da se naše snage što pre izvuku iz ovakve situacije. U tom cilju je Petoj crnogorskoj brigadi naređeno da se u prvi mrak izvuče iz dodira i da se pod zaštitom Treće sandžačke brigade, koja je primila ulogu zaštitnice i ostala na dostignutim položajima, prikupi oko

³ Nije uspeo ni pokušaj prelaza Tare kod ušća potoka Sušice, prema selu Vranovini.

Rudina. U isto vreme je kratkim usmenim naređenjima organizovan pokret preko Pive za Prvom dalmatinskom, i to ovim redom: Peta crnogorska brigada, Štab divizije, ešelon ranjnika, Mostarski bataljon. Trećoj sandžačkoj brigadi naređeno je da se izvuče iz dodira sa neprijateljem uzoru 9 juna ostavljajući jača zaštitna odeljenja na desnoj obali Pive, i da odmah zatim krene za glavninom prema Donjem Kruševu.

Situacija kod glavnih snaga bila je Štabu divizije uglavnom poznata iz depeša Vrhovnog štaba. Znali smo da se probaj Glavne operativne grupe na Sutjesci nastavlja, ali pod vrlo složenim uslovima i uz teške borbe za zadržavanje neprijatelja na tokovima Sutjeske. Takođe smo znali da je 7 SS divizija izbila na vrh Maglića i ušla u Mratinje, kao i da je Deseta hercegovačka brigada napustila Prijevor i krenula za ostalim snagama preko Sutjeske. Pretpostavljali smo da i Sedma banjska divizija u toku dana već prilazi Sutjesci i da prema tome na Vučevu nema nikoga. Veza sa Vrhovnim štabom ovoga dana posle podne nije uspostavljena, zbog čega nije bilo mogućnosti da ga obavestimo o našoj poslednjoj odluci.⁴ S obzirom na ovakvu situaciju, bilo nam je jasno da pokret preko Pive i Vučeva i probaj Sutjeske moramo izvršiti sopstvenim snagama i obezbeđenjem.

Prema dobivenom naređenju, Prva dalmatinska brigada je u toku popodneva 8 juna i noći 8/9 juna izvršila usiljeni marš preko kanjona Pive, koristeći za prelaz most uzvodno od Gornjeg Kruševa, koji je bio jedva upotrebljiv, jer je bombardovanjem bio jako oštećen. Brigada je 9 juna uzoru izbila na Vučeve ne našavši na njemu nijednu našu jedinicu, i obezbeđila se prema dobivenom naređenju.⁵

Prebacivanje Treće divizije preko Pive i njen izlazak na Vučeve trajali su cele noći 8/9 juna i 9 juna do mraka. Jednice su se u prvi mrak skupile iznad samog sastava Pive i Tare

⁴ Veza sa Vrhovnim štabom uspostavljena je, koliko se sećam, tek 10 juna sa Vučeva.

⁵ Vrhovni štab je, u vezi naše depeše od 8 juna pre podne da prelazimo preko Tare, naredio Sedmoj diviziji da skine obezbeđenja sa Vučeva, koja je bio predviđeo za prihvatanje Treće divizije, i da odmah krene za Sutjesku.

i otpočele pokret spuštajući se ka kanjonu, ali je prebacivanje ranjenika bilo skopčano sa velikim teškoćama. Noć je bila tamna, staza prema kanjonu strma i vrlo teška za pokret konjima, a ranjenici su morali da jašu. Pod takvim uslovima padanje ranjenika sa konja i njihovo ponovno penjanje zaustavljalo je i odužavalо kolonu na toj strmoj planinskoj stazi, koja je usto bila u toku noći povremeno tučena artiljerijom sa desne obale Drine.

Vod pionira, sastavljen od raznih zanatlija, bio je još sa Prvom dalmatinskom brigadom upućen na most kod G. Kruševa radi njegove opravke i održavanja. Kada je uzoru 9 juna Štab divizije stigao do mosta, našao ga je skoro u neupotrebljivom stanju.⁶ Pionirski vod je opravljao most, ali je rad tekao vrlo sporo a usto bio često prekidan dejstvom avijacije. Sam Ivan Milutinović preuzeo je nadzor, pa je čak i lično učestvovao u opravci mosta. U to vreme neprijateljska avijacija jako je bombardovala Pivu i prilaze Vučevu, te smo imali nove ranjenike. Oko podne most je bio gotov, ali se moralo paziti na njegovo opterećenje. Štab divizije regulisao je dalje prebacivanje preko mosta i popodne krenuo ka Vučevu, gde je stigao uveče. Zbog iscrpenosti ljudstva, teškoća oko ranjenika i slabog kapaciteta mosta stiglo je začelje Pete crnogorske brigade na Vučeve tek kasno u noć.

Tako je pokret Treće divizije od Rudina do Vučeva uz izvanredne napore trajao skoro dva dana. S obzirom na stanje jedinica i ranjenika, ovaj se pokret nije mogao ubrzati. Na Vučeve su izvedeni svi ranjenici i bolesnici.

Po izlasku na Vučeve, Štab divizije uspostavio je vezu sa Prvom dalmatinskom brigadom koja se u duhu dobijenog zadatka razmestila otprilike na prostoriji Rujevac — Poljana — Prepeliče, obezbeđujući se u vezi dobivenog naređenja (prema Magliću i prema prostoriji Duži — Koritnik). Prekinuta

⁶ Most kod G. Kruševa srušila je neprijateljska avijacija. Sedma divizija je nešto uzvodnije izradila novi most, koji je ležao iznad same površine vode na dvema debelim žicama zategnutim i pričvršćenim na levoj i desnoj obali. Preko žica bile su postavljene daske, a ispod njih podmetnuti drveni podupirači koji su zbog tereta i brzine vode često popuštali i padali.

veza sa Vrhovnim štabom, teško stanje ranjenika i jedinica, neizvesnost o ishodu probaja na Sutjesci, posebno o Sedmoj diviziji, potrebna izbegavanja pokreta danju zbog dejstva neprijateljske avijacije na slabo pošumljenom i golum Vučevu, sve je to dovodilo Štab divizije (koji je noć 9/10 juna proveo na Vučevu) do odluke da u toku 10 juna ostane sa jedinicama na Vučevu, uhvati vezu sa Vrhovnim štabom, sredi ranjenike i jedinice i pripremi ih za dalje napore.

Noć na Vučevu proveli smo mirno. Vatre nisu ložene zbog neprijatelja. Borci i ranjenici dobili su tek sledećeg dana po komad sirovog mesa — jelo se nije moglo kuvati zbog dejstva neprijateljske avijacije i nedostatka vode. Uzoru 10 juna avijacija je počela dejstvo, a malo zatim i artiljerija sa Maglića. Na Vučevu je bilo vedro, dok je kanjon Pive bio pod maglom. Mi već odavno trpimo svakodnevna bombardovanja i mitraljiranja neprijateljske avijacije, ali takva, kakva su bila u toku 10 juna, nismo trpeli nikada. Vučevu i kanjon Pive grmeli su i odzvanjali od eksplozija; avioni su silazili nisko i mitraljirali nasumce i bez cilja, ne štedeći municiju. Gladni i žedni borci tražili su u tome paklu po škrapama zaostali sneg i jeli ga, ali je žed, pojačana glađu, bivala još teža.

Ujutru je stigla i glavnina Treće sandžačke brigade, dok su njeni zaštitni delovi tek bili sišli u kanjon Pive. Neprijatelj je toga jutra izbio na Pivu, a pozadi njega sukljali su plamenovi i dimovi popaljenih kuća. Štab divizije uputio je Treću sandžačku, koja je bila predviđena da i dalje ostane u ulozi zaštitnice, da smeni Prvu dalmatinsku na njenim položajima, a Prvu dalmatinsku, koja je bila predviđena u prethodnicu, prebacio je na prostoriju Suha Gora — Lokva Dernečište — Haluge, sa isturenim delovima prema Mrkalj-Kladama. Štab divizije, Peta crnogorska brigada i Mostarski bataljon ostali su u šumarcima na samoj zaravni Vučeva, otprilike na prostoriji Glavice — Strmac — Bojana — Katun — Duži. Ranjenici su smešteni po praznim pojatama i šumarcima u blizini Mostarskog bataljona, koji ih neposredno obezbeđuje.

Štab divizije ponovo je razmatrao situaciju i tražio rešenja za izlaz iz obruča, pod pretpostavkom da je Sutjeska

potpuno zatvorena. Razmotreni su bili i uslovi za probijanje brigada sa Vučeva odvojenim pravcima, ali se, s obzirom na stegnuti obruč, neprohodne planine Maglića, Volujaka i Golije, i teško stanje jedinica i ranjenika, došlo do zaključka da je ovo neostvarljivo i da bi moglo dovesti do potpunog uništenja jedinica. Ostalo se na tome da se prikupljenim snagama cele divizije probije obruč na Sutjesci, a da se prema daljoj situaciji probija grupno ili odvojeno, s tim što bi se to regulisalo naknadnim naređenjima.

Pre podne uhvaćena je veza sa Vrhovnim štabom i tom prilikom je poslat radiogram sa izveštajem o situaciji kod nas i predlogom da nas na Sutjesci eventualno prihvati neka jedinica. Oko podne je Sava Kovačević pod jednom stenom izdiktirao zapovest za pokret, koja je odmah upućena jedinicama.

Zapovest za pokret obuhvatila je uglavnom sledeće:

— Prva dalmatinska brigada sa tri svoja bataljona i jednim bataljonom Pete crnogorske brigade izvršiće pokret u toku noći 10/11 juna preko Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla na desnu obalu Sutjeske na prostoriju oko Ravnog Borja, gde će predaniti. U toku dana 11 juna izvršiće potrebna izviđanja, a zatim će u prvi mrak na najpogodnijem mestu južno od Tjentišta preći Sutjesku, nastojeći da se što više približi liniji Košur — Krekovi — Ozren, a u pogodnoj situaciji ovlada njome. U slučaju da to ne bude mogla izvršiti, da se zaustavi na dostignutoj liniji i da na njoj sačeka i obezbedi prelaz divizije. Po izvršenom izviđanju brigada će podneti izveštaj o stanju na levoj obali Sutjeske i njenom daljem radu;

— Štab divizije, Peta crnogorska brigada (bez 1-vog bataljona) sa jednim bataljom Prve dalmatinske brigade, ešelon ranjenika i Mostarski bataljon će u toku iste noći vršiti pokret sa Vučeva preko Hadžića Ravni, Suhe Gore, Mrkalj-Klada, Dragoš-Sedla i dalje prema naređenjima koja će naknadno dobiti od Štaba divizije na licu mesta;

— Treća sandžačka brigada obrazovaće zaštitnicu divizije i kretati se postepeno za glavninom obezbeđujući je od pravca Martinja i Maglića. Po izbijanju na Mrkalj-Klade krenuće na Pogledalo (k 1804), izvršiti pogodan raspored za obezbeđenje pravca

od Mrkalj-Klada (Vučeva) i od Borovna (donji tok Sutjeske). Na ovim položajima brigada će se zadržati do daljeg naređenja.

Ovakva zapovest rezultat je uverenja da će se divizija vrlo verovatno probijati preko Sutjeske sopstvenim snagama i bez prihvata spolja. Težnja je bila da se ovi, relativno kratki, marševi izvedu u toku noći i da jedinice uzoru 11 juna budu na određenim položajima. U toku dana trebalo je zaštititi ljudstvo od neprijateljske avijacije, koliko-toliko ga srediti, odmoriti i pripremiti za forsiranje reke. Zapovest je takođe i izraz odluke da posle Prve dalmatinske brigade i ostale jedinice forsiraju Sutjesku u toku noći 11/12 juna. Ovo u zapovesti nije bilo naglašeno, već je ostavljeno Štabu divizije da poslednja naredjenja izda posle odgovora Vrhovnog štaba o eventualnom prihvatu i izveštaja Prve dalmatinske brigade o situaciji.

Pokret je počeo prema izdатој zapovesti u prvi mrak 10 juna, negde između 20—21 časa. Štab divizije kretao se na čelu Pete crnogorske brigade. Staza preko Hadžića Ravni, kojom je vršen pokret, bila je teška i za konje. Padanje ranjenika, posrtanje i spoticanje konja i pešaka o oštar krečnjak mnogo su usporavali kretanje, tako da je marš od oko 10 kilometara vršen cele noći. I pored toga, kolona je uzoru stigla na prostoriju Suha Gora, gde je bio predviđen odmor do posle podne. Za vreme odmora bio je izdat jedan sirov obrok mesa.

Štab divizije spustio se u Mrkalj-Klade. Tu se očekivao izveštaj od Prve dalmatinske brigade, ali on nije stigao.

Oko 14 časova pokret je nastavljen, i to uglavnom šumom. Avijacija je bila i dalje aktivna, ali je najvećim delom tukla Vučeve, tako da nismo imali gubitaka. Neprijateljski izviđački avioni ovoga dana bili su skoro neprekidno u vazduhu. Oko 16 časova stigli smo na Dragoš-Sedlo, gde smo ostavili Petu crnogorsku brigadu, a Štab divizije, Mostarski bataljon i ešelon ranjenika stigli su nešto niže — prema Skakavcima na desnoj obali Sutjeske. Treća sandžačka brigada sišla je na Pogledalo. Sve je izvršeno po planu, ali od Prve dalmatinske brigade još nismo imali izveštaja.

Pred mrak se neprijatelj pojavio na desnoj obali Sutjeske od Mitrina Usova (k 1579) i bočno napao jedan bataljon Pete

crnogorske brigade, koji je sa njim vodio borbu u šumi. Neki njegovi manji delovi, koji su prišli čak do Ravnog Borja, izbili su u neposrednu blizinu Štaba, ali ih je Prateća četa divizije odbacila. Neprijatelj je nešto pre pola noći prekinuo borbu i, kako smo pretpostavljali, povukao se na levu obalu Sutjeske, odakle je verovatno i došao.

Izveštaj Prve dalmatinske brigade nije stizao. Upućene patrole desnom obalom Sutjeske u pravcu Borovna nisu našle nikoga na ovostranoj obali, što je značilo da je brigada prešla reku. Pretpostavljali smo da nije mogla daleko odmaći, pa je odmah zatim u toku noći upućena patrola sa zadatkom da se prebaci preko Sutjeske južno od Tjentišta i da uhvati vezu sa Prvom dalmatinskom. Ova patrola je, na čelu sa drugom Božom Lazarevićem, uspešno izvršila zadatak i našla Štab brigade u blizini Tjentišta. On nije imao veze sa svojim bataljonima. Prema obaveštenjima koja je drug Lazarević dobio od komandanta brigade, događaji su se odigrali ovako: brigada je prema dobivenoj zapovesti podišla Sutjesci blizu Tjentišta 11 juna pre podne, zadržala se u šumi oko Keljića (1 kilometar južno od Tjentišta) i preduzela izviđanje. Uočene su jače neprijateljske kolone u pokretu prema Tjentištu. Popodne neprijatelj je otkrio prisustvo brigade i otvorio jaku artiljerisku i minobacačku vatru po celoj prostoriji. Tada je komandant naredio juriš, brigada je prešla Sutjesku i u jednom snažnom naletu razbila jednu iznenadenu nemačku kolonu pred sobom i ušla je u Tjentište. Izgladneli bataljoni zadržavali su se oko komore u Tjentištu, radi plena i hrane, duže nego što je trebalo. Nemci su se brzo pribrali, izvršili protivnapad uz jaku podršku artiljerije i u borbi prsa u prsa po Tjentištu i okolini razbili brigadu uz obostrane velike gubitke. Bataljoni su se neorganizovano probijali prema Vrbničkim Kolibama, a Štab brigade nije do dolaska patrole uspeo da sa njima uhvati vezu. Docnije Štab brigade je uspostavio vezu sa nekim odvojenim delovima i sa njima se probijao za glavninom naših snaga.

U takvoj situaciji, noć 11/12 juna, koja je zbog početnih uspeha Prve dalmatinske brigade u njenom silovitom napadu

na Tjentište i davala neke izglede na forsiranje Sutjeske pod povoljnijim uslovima, nije, niti je mogla biti, iskorišćena.

Ujutru 12 juna, malo posle dobijanja izveštaja o Prvoj dalmatinskoj brigadi, primljen je radiogram Vrhovnog štaba, koji je ujedno bio i poslednja veza sa njim. Vrhovni štab nas je obaveštavao o teškoj situaciji u kojoj se nalazi glavnina snaga u svom daljem probijanju i naredio da po prelasku Sutjeske skrenemo ka izvornom delu Neretve, gde će nam od Kalinovika biti upućeni izviđački delovi radi prihvata. U isto vreme preporučio nam je da se divizija, u slučaju teške situacije, probija manjim jedinicama i po delovima.

Ne sećam se da je u toku ovog dana u Štabu divizije bilo većih diskusija o mogućnosti proboja u drugim pravcima, posebno preko Perućice u pravcu Volujaka ili o proboru Sutjeske u njenom donjem toku. Ostalo se pri ranijoj odluci probora između Košura i Ozrena. Po proceni Štaba, a to su i događaji docnije potpuno potvrdili, za diviziju nije bilo više izbora, kako zbog neprijatelja koji nas je stegao i bio svugde jak, tako i zbog teškog stanja ranjenika i boraca koji su u ovako krajnje napetom stanju jedva čekali da se krene na juriš.

Posle dobijanja depeše Vrhovnog štaba, pozvani su komandanti i politički komesari: Pete crnogorske, Treće sandžačke, Mostarskog bataljona i ešelona ranjenika. Oni su se oko 12 časova prikupili na jednom uzvišenju ispod Dragoš-Sedla, odakle im je Sava Kovačević objasnio situaciju u kojoj se nalazimo, izdao poslednja uputstva za pripreme i usmenu zapovest za forsiranje Sutjeske, koje je trebalo početi ovoga dana (12 juna) u prvi mrak — oko 20 časova.

Zapovest je uglavnom obuhvatala sledeće:

Prikupljanje jedinica: na prostoriji oko Ravnog Borja (južno od Tjentišta), a samo mesto prelaza nešto niže, ispod k 576. Na ovom mestu kanjon se nešto širi, prilaz reci je blaži i izvodi na stazu koja omogućava obilazak Tjentišta sa zapadne strane.

Pravac kretanja: Dragoš-Sedlo — Skakavci — Ravo Borje (mesto prelaza) — selo Krekovi — Milinklada i dalje prema situaciji, skupno ili po delovima, preko sela Zamrštena za selo Vrb-

nicu ili kroz potok Hrčavku prema Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Krajnji cilj: prostorija Ulog — Kalinovik, gde se, po direktivi Vrhovnog štaba, treba prikupiti.

Raspored: Peta crnogorska sa jednim bataljonom Prve dalmatinske i jednim bataljonom Treće sandžačke brigade (svega šest bataljona), Štab sa Pratećom četom, Mostarski bataljon, ranjenički ešelon, Treća sandžačka brigada.

Način dejstva: Peta crnogorska brigada, sa dve napadne kolone od po tri bataljona, upravlja odmah po prelazu glavni udar i prema Košuru i prema Ozrenu. Vezujući na taj način neprijateljske snage na bokovima, ona otvara brešu za prelaz ostalih snaga. Za Petom crnogorskog prelazi Štab divizije sa Mostarskim bataljonom i ešelonom ranjenika. Treća sandžačka brigada treba u pad mraka da priđe Sutjesci, sačeka i obezbedi prebacivanje ranjenika, a zatim da krene za glavninom. Ova brigada po prelasku Sutjeske upotrebiće se prema situaciji.

Predviđeni način dejstva bazirao je na pretpostavci da neprijatelj nije utvrdio niti je poseo neposredno levu obalu Sutjeske, tako da smo sudar sa njim očekivali na položajima na liniji Košur — Ozren — Tisovo Brdo. Takođe smo pretpostavljali da je neprijatelj ove tačke utvrdio grupno i da će se, vezivanjem njegovih snaga na Košuru i Ozrenu, obezbediti bar minimalni uslovi za prolaz ostalih jedinica i ranjenika stazom preko Krekova za Milinkladu. Pri tome je Peta crnogorska brigada trebala da se poslednja izvuče iz borbe sa neprijateljem i krene u istom pravcu.

Neprijatelj se, pre podne 12 juna, ograničio uglavnom na dejstva avijacije, koja je zbog niskih oblaka bila dosta neaktivna, i na manje napade izviđačkim delovima od Borovna prema Dragoš-Sđelu i od Mrkalj-Klada prema Pogledalu. Ovi napadi imali su više izviđački i uznenimiravajući karakter i bili su odbijeni bez znatnijeg angažovanja naših snaga. To je donekle olakšalo da se prema dobijenim uputstvima odmah otpočnu pripreme po jedinicama. Preostala stoka je zaklana, ranjenicima i borcima podeljeno je po 500—600 grama sirovog mesa, a ranjenicima i manja količina brašna koje smo za njih sačuvali.

Kada su, i pored jače kiše koja je počela da pada, oko 15 časova pripreme bile u punom jeku, neprijatelj je odjednom otvorio jaku artiljerisku vatru, kojom je bila obasuta celo prostorija Ravnog Borja, Dragoš-Sedla i Pogledala. Koliko je neprijateljske artiljerije u njoj učestvovalo teško je odrediti, ali je sve do mraka, sa malim prekidima, celo prostorija bila tučena velikom količinom zrna, kako sa leve obale Sutjeske, tako i sa Maglića. Kiša se bila pretvorila u jak pljusak, voda se potocima slivala sa okolnih uzvišenja, a neprijateljske granate su nemilosrdno tukle po nama. Nije se imalo kuda sklanjati od eksplozija; ležali smo pri fijucima granata, ustajali i ponovo ležali da bi se zaštitali od sledećih. Vriska konja koji su se otimali od ranjenika, lomljenje i tresak teških bukovih grana, jauci ranjenika, dozivanje bolničarki, pljuskovi kiše, — sve se to izmešalo sa eksplozijama granata i stvaralo stanje koje je teško opisati. Mokri, prozebli, gladni, neispavani i iscrpeni do krajnjih granica izdržljivosti bolesnici i ranjenici pribijali su se uz mokru zemlju da bi se zaštitali. Savladani umorom teško su se pridizali, pa i kad bi se pridigli opet su padali; instinct samoodržanja počeo je prelaziti u apatiju i mirenje sa sudbinom. »Pusti da umrem«, odgovarao bi poneki ranjenik bolničarkama, koje su u brizi oko ranjenika davale sve od sebe i same padale od ranjavanja ili iznemoglosti. Divne i nezabovljene primere požrtvovanja i samopregora pokazale su bolničarke Treće divizije na Sutjesci.

Pod takvim okolnostima, priprema i organizacija pokreta bila je isključena. Pa ipak, odmah posle prekida artiljeriske vatre, nešto posle 20 časova, pripreme su nastavljene, borci i ranjenici prikupljeni, ranjenički ešelon sređen, a zatim je otpočeo pokret prema Sutjesci.

Po prekinutoj artiljeriskoj vatri, neprijatelj nije davao od sebe ni najmanjeg glasa ni traga. Nije se čuo ni puščani pucanj. Kiša je bila prestala i počelo je razvedravanje; nad Sutjeskom je vladala mučna tišina.

Prelaz je počeo na predviđenom mestu kod Ravnog Borja oko 24 časa, neometan od neprijatelja. Nekoliko boraca držalo je sa obe strane zategnutu žicu, za koju smo se pri prelazu

pridržavali. Prelaz je tekao sporo, bilo je spoticanja, padanja i nagomilavanja, ali je uglavnom vršen u redu i tišini.

Predzoru 13 juna, nešto posle 2 časa, prešla je Sutjesku Peta crnogorska brigada. Na levoj obali reke komandant brigade je izdao poslednja kratka naređenja komandantima kolona, koje su zatim krenule u određenim pravcima. Štab divizije sa Pratećom četom prešao je na začelju Pete crnogorske brigade, a za njim Mostarski bataljon, koji je prihvatao ranjenike koji su počinjali sa prelazom. Treća sandžačka brigada već je prišla Sutjesci i čeka da se završi prebacivanje ranjenika pa da i sama otpočne prelaz.

Štab divizije prisustvovao je prebacivanju ranjenika. Vreme je odmicalo vrlo sporo. Svaki od nas, uveren sam, pratilo je u mislima kolone Pete crnogorske brigade. Znamo da nas neprijatelj čeka na pripremljenim položajima koji nisu daleko i da se ne možemo probiti a da se s njime ne sukobimo, ali nas čudi mrtva tišina koja vlada nad Sutjeskom. Nervozni smo, iako to ne ispoljavamo, pomalo gubimo pojam o vremenu i prostoru; nije mnogo vremena prošlo od odlaska Pete crnogorske, a nama se čini da je prošlo vrlo mnogo.

Pola ešelona ranjenika već je prebačeno. Naređujemo Mostarskom bataljonu da po prebacivanju ostatka ranjenika odmah kreće za Štabom divizije koji sa Pratećom četom kreće napred, za desnom kolonom, prema selu Krekovima. Svitanje nas je zateklo nedaleko od sela Krekova. Vedro je, ali nema ni avijacije, ni granata, ni puščanog metka da oglasi početak borbe. A ona je tu, osećamo je. Osmatramo levo i desno. Primajući neke delove desne kolone, koji podilaze Košuru. Za nama je već na vidiku Mostarski bataljon. Penjemo se prema Krekovima i zastajemo da bismo osmotrili zemljište i jedinice. Tek što smo zastali, osuše se po nama rafali mitraljeza iz neposredne blizine.

Štab divizije prišao je neposredno isturenim neprijateljskim rovovima i primio prvi rafal kome su sledili ostali duž cele linije neprijateljskih položaja: od Košura, Krekova, Ozrena, Usovičkog Potoka i Tisovog Brda. Sava Kovačević

iskače napred i sa uzvikom »Napred proteri« juriša na neprijateljski rov i pada pogoden metkom u čelo. Zajedno sa njim pada još nekoliko drugova iz Štaba divizije. Borba se razvija na najkraćim otstojanjima. Mostarski bataljon upada u borbu i meša se sa Crnogorcima. Na mnogim mestima naše jedinice uskaču u neprijateljske rovove i vode borbu prsa u prsa. Neprijateljska artiljerija je prinuđena da prenese vatru u pozadinu. Treća sandžačka uvodi se u borbu prema Usovičkom Potoku i Tisovom Brdu, koji su, sudeći po neprijateljskoj vatri, bili slabije posednuti, ali uspeha nema ni тамо. Ređaju se juriši za jurišem; neprijatelj u rovovima spremno čeka, kosi vatrom i odbija. Tada je i neprijatelj od Popovog Mosta obuhvatio vatrom i pokretom pozadinu divizije; avijacija je mitraljirala po zaostalim delovima i ranjenicima. Ranjenici na konjima ulazili su u streljački stroj, mešali se sa borcima i ginuli pred rovovima. Nestaje municije; juriši jenjavaju, borba se oko 11 časova prekida. Prepolovljene jedinice se, po većim ili manjim delovima — čak i pojedini borci i ranjenici, probijaju sa više ili manje uspeha između neprijateljskih rovova radi izlaska iz stegnutog obruča.

*

Direktiva Vrhovnog komandanta od 4. juna, kojom je Drugoj grupi određena zaštitnička uloga, bila je izraz teške situacije u kojoj su se nalazile naše snage, i težnje da se vezivanjem neprijateljskih snaga na širem prostoru dobije u vremenu kako bi se izlaz iz okruženja naših glavnih snaga izveo pod što povoljnijim uslovima.

U izvršavanju svoga zadatka Treća divizija se kao zaštitnica vremenski i prostorno odvojila, i morala se odvojiti, od Glavne operativne grupe. Upornost zaštitničkih borbi bila je diktirana ne samo težnjom što boljeg obezbeđenja bolnice i ranjenika, što je bio njen osnovni zadatak, nego i kritičnom i nejasnom situacijom kod naših glavnih snaga na Sutjesci. Ovakva složena situacija Glavne operativne grupe i teško stanje, u kojem su se psihička i fizička naprezanja jedinica

divizije bližila kulminaciji, svakako su imala uticaja na njene poslednje odluke i dejstva, pa se izvesni propusti u pogledu najpogodnijeg načina izvršenja zadatka nisu mogli izbeći.

Kada je 11 juna Sutjeska bila definitivno zatvorena i kada su na Pivi, Tari, Magliću, Volujaku i Sutjesci stajale neprijateljske snage spremne za doček, Treća divizija se našla sama u stegnutom obruču, iscrpena glađu i borbama i opterećena ranjenicima. Ništa više nije moglo izmeniti njenu sudbinu, pa ni predviđeni proboj Sutjeske u toku noći 11/12 juna. Možda bi se on izveo pod nešto povoljnijim uslovima i sa manje gubitaka, ali i to je, s obzirom na duboko ešelonirane neprijateljske snage u zatvorenom obruču, vrlo sumnjivo.

Smatrajući da se u stegnutom obruču na Vučevu i Sutjesci nalaze mnogo veće, ako ne i glavne naše snage, neprijatelj nije potpuno iskoristio postignuto preim秉stvo u odnosu na Treću diviziju. Uveren u svoju nadmoćnost na svakom pravcu stegnutog obruča, on se u toku 11 i 12 juna zadovoljio da naše »znatne snage« izloži bombardovanju sa zemlje i iz vazduha, očekujući rasulo i uništenje po delovima. Ali, Treća divizija još nije bila kazala svoju poslednju reč. Svoj zadnji doprinos opštem uspehu naših snaga za izlaz iz okruženja divizija je dala 13 juna u svom poslednjem jurišu na neprijatelja. Hrabrost i upornost koju su toga dana ispoljili borci Pete crnogorske, Treće sandžačke, 2-gog bataljona Prve dalmatinske i Mostarskog bataljona Desete hercegovačke brigade u uzastopnim jurišima na Košuru, Krekovima, Ozrenu, Usovičkom Potoku i Tisovom Brdu doveli su neprijatelja u takvu zabunu da je on još u toku ovoga dana, kada je Glavna operativna grupa uspešno izvodila pokret za istočnu Bosnu, dovodio na Sutjesku nova pojačanja i vršio utvrđivanja, očekujući dalje udare naših jedinica.

Ovim je Treća divizija potpuno opravdala poverenje vrhovnog komandanta druga Tita i dobiveni zadatak izvršila časno i do kraja.

U svom jurišu na Sutjesci ona je bila razbijena. Prepolovljeni štabovi, bataljoni, čete, odvojene grupe boraca, pa i

pojedinci probijali su se pod teškim uslovima sa jedinom željom da se opet sastanu sa preživelim drugovima. Pri tome su pokazali visoku političku svest i ispoljili nezaboravne primere hrabrosti, inicijative, požrtvovanja i izdržljivosti. Prežивeli borci i rukovodioci (nešto oko polovine sastava) ponovo su ušli u sastav starih četa, bataljona i brigada. Posle kratkog vremena Treća divizija — u sastavu novoformiranog Drugog udarnog korpusa — nastavila je svoj borbeni put do konačnog oslobođenja naše domovine.

Rudolf PRIMORAC

ŠESTA ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA U BICI NA SUTJESCI

očetkom ljeta 1942 godine, kada je grupa naših najboljih brigada na čelu sa Vrhovnim štabom izvršila od Foče, odnosno sa tromeđe Bosne, Hercegovine i Crne Gore, onaj čuveni maršmanevar za Bosansku Krajinu, u istočnoj Bosni je ostala grupa udarnih bataljona formiranih od najboljih boraca istočnobosanskih partizanskih odreda. Odlaskom glavnih naših snaga za Bosansku Krajinu u istočnoj Bosni je nastala veoma teška situacija za naš narodnooslobodilački pokret. Izdaja četnika, njihova razorna propaganda, otvoreno stavljanje u službu okupatora — Nijemaca i Italijana, doveo je razvoj narodnooslobodilačke borbe u kritičnu fazu. Ustanak je dospio do one tačke kao kad baklja dogorijeva i samo što se nije ugasila. Tu baklju narodne borbe sačuvala je ova mala grupa udarnih bataljona, docnije proglašenih imenom Šeste istočnobosanske brigade.

Od maja 1942 do marta 1943, dakle skoro godinu dana, Šesta brigada je bila jedina naša brigada u istočnoj Bosni.¹ Njeno brojno stanje prilikom formiranja iznosilo je svega oko 550 boraca. Ova brojno mala brigada uspješno je odolijevala u

¹ U martu 1943 formirana je grupa udarnih bataljona koja je 8 aprila dobila naziv *Prva majevička brigada*, a docnije *Petnaesta majevička brigada*.

borbi sa mnogobrojnim neprijateljem: Njemcima, ustašama, četnicima, domobranima, legijom, manevrovala između gusto načičkanih neprijateljskih uporišta i svaki njen pokret bio je pokret kroz osinjak. Jedina slobodna baza gdje je mogla da predahne i odakle je vršila svoje pokrete i akcije bilo je selo Šekovići u Birču.

U septembru 1942 brigada se prebacila na Majevicu i poslije kraćeg boravka na toj prostoriji, gdje je vodila neravne borbe sa mnogobrojnim četničkim snagama, prebacila se u Srijem i spojila sa srijemskim partizanima. Tamo se odmorila, nahranila i popunila, pa se u novembru iste godine ponovo vratila na Majevicu. Sa brigadom se prebacio i Srijemski odred. Bila je to ukupna snaga od blizu 1500 boraca. Sada su se mogle povesti šire akcije za ponovno rasplamsavanje narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni. Najprije se trebalo obračunati sa četnicima. To je i učinjeno. Oni su do nogu potučeni na Maleševcima (Majevica) 28 novembra 1942 godine. Drugi udarac dobili su četnici sa Romaniјe kad su u martu 1943 bili pošli na Šekoviće. Oni su na prostoru Šekovića takođe bili tučeni i razbijeni i poslije ovih borbi u istočnoj Bosni nisu više predstavljali ozbiljniju snagu.

Kad danas čitamo dokumenta toga vremena — i naša i neprijateljska — koja se odnose na borbe u istočnoj Bosni, najčešće se susrećemo sa imenom Šeste brigade. Neprijatelj je svuda pominje. Ona se često i u isto vrijeme nalazi na Romaniјi, na Vlasenici, oko Tuzle, na Majevici. Nije to bilo slučajno. To je narod prinosio čim bi čuo borbenu jeku, jer je svaki huk borbe vezivao za ime Šeste. Na taj način je ona i za neprijatelja bila svugdje.

ODLAZAK U SASTAV GLAVNINE

Naređenje za dolazak u sastav Glavne operativne grupe dobijeno je još polovinom februara 1943 godine, u jeku Četvrte neprijateljske ofanzive, upravo u onoj njenoj fazi u kojoj se odvijala bitka na Neretvi. Prema poruci koja je primljena preko »Slobodne Jugoslavije«, sve snage iz istočne Bosne trebale su da se pojave u širem rejonu Kalinovik — Jahorina —

Igman i da svojim prisustvom i aktivnošću olakšaju situaciju u dolini Neretve, kao i da omoguće lakše izbjijanje naših snaga u širi rejon Kalinovik — Ustikolina — Zelengora.

Zbog raznovrsnih prepreka, a ponešto i zbog neodlučnosti rukovodstva, istočnobosanske jedinice (Šesta i Majevička brigada) su stigle u sastav Glavne operativne grupe tek 8 aprila 1943 godine kod Ustikoline.²

UOČI PETE OFANZIVE

Dolaskom u sastav Glavne operativne grupe brigada je stavljena pod komandu Prve proleterske divizije. Skoro ceo april prošao je uglavnom u prilagođavanju brigade na nove uslove života i rada. Trebalo je mnogo šta shvatiti i promijeniti: Brigada je dosada bila samostalna, štab je imao neograničenu slobodu djelovanja, odnosno mirovanja. Sada se trebalo uklopići u cjelinu, izvršavati tačno, uporno i dosljedno zadatke bez obzira na mogućnosti i razno-razne zapreke, koje su dotada — u uslovima samostalnosti — često puta bile odlučujuće.

Krajem aprila Brigada je smijenila Prvu proletersku brigadu u Čajniču i na položajima na desnoj obali r. Drine prema Goraždu.

Naređenjem Vrhovnog štaba formirana je 10 maja, Drinska operativna grupa, u koju, pored Šeste, ulazi Prva majevička i Druga proleterska brigada. Zadatak ove grupe bio je obezbjeđenje zapadnog dijela slobodne teritorije, odnosno pozadine, divizija koje su nastupale prema rijeci Limu. Front koji je kontrolisala Drinska operativna grupa protezao se od Čajniča na Goražde — Foču — Vučevu.

² Organizacija je bila ovakva: brigada je imala tri bataljona i Prateći vod; svega oko 630 boraca. Od ovog broja 3/4 bili su članovi partije i SKOJ-a. Jačina bataljona kretala se između 150 do 180 boraca. Bataljoni su bili formirani u po četiri čete, izuzev Trećeg — Glasinačkog koji je imao tri čete. Od naoružanja brigada je imala: puške, oko 50 puškomitraljeza, 2 bacača 81 mm i pt top 37 mm. Municije je bilo prosečno od 60 do 80 metaka na borca, a na puškomitraljez po 250—300 metaka.

Četvrti bataljon je ostao u Birču (istočna Bosna). On je bio najjači, preko 200 boraca. Bataljon je krajem aprila krenuo u sastav brigade, ali se vratio nazad u Birač, jer se nije usudio preći rijeku Praču zbog pretstojeće neprijateljske koncentracije pred ofanzivu.

Aktivnost neprijatelja počela se osjećati u drugoj polovini aprila, dok se brigada nalazila na lijevoj obali Drine, na položajima prema Goraždu. Ona je svakim danom bivala veća, tako da se početkom maja pretvorila u napade jačih razmijera, i to na komunikaciji Goražde — Foča i Goražde — Čajniče. Već 3 maja neprijatelj je deblokirao Foču i prešao Drinu kod Ustikoline, ovladao Krčnim Brdom (pravac Ustikolina — Čajniče), a dva dana kasnije Kapkom i Golim Brdom. Isto tako, pojačavana je i izviđačka aktivnost iz Goražda ka Čajniču, prema položajima 3-eg bataljona.

U Goražde su svakodnevno pristizale nove i nove snage neprijatelja. Sve veze sa gradićem i skojevskom organizacijom u njemu su bile prekinute.

Brigada se našla u nezavidnom položaju. Raspoređena na dva pravca, rastegnuta na frontu od preko 30 km, daleko od ostalih snaga Drinske operativne grupe, trebala je odlučnim otporom da zatvori važne pravce koji su vodili u pozadinu Prve proleterske divizije koja je već izbila na rijeku Lim istočno od Pljevalja.

Štab Grupe se nalazio čak preko r. Ćeotine, u Zavajitu. Veza sa njime se održavala kuririma. Trebalо je dobar dan hoda da kurir stigne sa poštom ili izvještajem. Uz kurira se trebala slati i pratnja, tako da je već dotada na razne kurirske dužnosti, pratnje i t. sl. bilo angažovano nekoliko desetina boraca.

PRVE BORBE

Izviđačka aktivnost neprijatelja, koji je stalno dovlačio nove snage, bila je sve izrazitija. Do 13 maja su oko Goražda, duž ceste Goražde — Foča i oko Ustikoline, na Kapku, Golom Vrhu i Banjači vođene stalne borbe. Njemci su počeli primjenjivati našu taktiku, pa su nas u dva maha iznenadili noću. Naši bataljoni su se ipak bolje snalazili i izlazili su kao pobjednici.

Neprijatelj 13 maja otpočinje sa jačim napadom, i to na pravcima Goražde — Čajniče, Foča — Čajniče i Ustikolina — Čajniče. U napadu je učestvovala 369-ta njemačka divizija. Naročito oštре borbe su vođene na: Paljiki, Golom Vrhu, Ifaru

i Ilisiji. Naravno, o nekoj uspješnoj odbrani prema ovako nadmoćnom neprijatelju i njegovim koncentričnim napadima nije moglo biti govora. Naši bataljoni su uspjeli da se održe puna tri dana u toj neravnoj borbi, ali se 16 maja neprijatelj spojio sa sve tri kolone i zauzeo Čajniče. Brigada je zauzela odbranbeni raspored u visini Metaljke.

Već 17 maja neprijatelj je nastavio sa napadom i poslije oštih borbi na Metaljci, Vragolji i Kovač-planini uspio da odbaci brigadu prema Čeotini i produži cestom u pravcu Boljanica. Osamnaestog maja ušla je 369-ta njemačka divizija u Pljevlja i ojačala tamošnji italijanski garnizon.

Poslije teških borbi u rejonu Čajniča i Metaljke, u kojima je brigada imala preko 50 mrtvih i ranjenih, bataljoni su uspjeli — pod veoma teškim uslovima, stalno tučeni od avijacije i artiljerije — da se 18 maja prikupe na r. Čeotini kod Gradca. Tu su bili prihvaćeni od brigada Sedme baniske divizije.

Sutradan smo dobili naređenje da hitno krenemo u pravcu Čelebića.

ČELEBIĆ

Čelebić, u ono vrijeme zaseok od nekoliko kuća, sa napola srušenom žandarmeriskom kasarnom, školom i crkvom, postavljen je na grebenu kose koja poprijeko presijeca međurečje Čeotine i Tare. Prije rata sjedište opštine, Čelebić je centar planinske i šumske oblasti na sredokraći između Foče, Pljevalja i Šćepan-Polja. Smješten je ispod golog i kamenitog Ječmišta i dominira nad čitavim krajem od Trovrha do Ljubišnje i od Čeotine do Tare. Prema Foči zaklanjaju mu horizont pošumljeni vrhovi Trovrha, Bakića, Humića i ogoljelog planinskog grebena Zlatnog Bora, sa kojih se zemljište strmo spušta u dolinu Drine. U daljini se ocrtavaju oštreti ivice i strme strane kanjona Tare i nepregledna Pivska visoravan koja je u onim uslovima pretstavljala jedino sklonište za naše bolnice.

Još 20 maja, kada se brigada nalazila u s. Petine (3 časa hoda od Čelebića), upućen je 1-vi bataljon sa brigadnom bolnicom na Čelebić. Bataljon je produžio prema Trovrhu da

pojača položaje Prve majevičke brigade, koja je već nekoliko dana bila u borbi sa neprijateljskim kolonama koje su nastupale od Foče, a bolnica se smestila u s. Borje, u zaseoku neposredno ispod Čelebića. Štab brigade sa 2-gim i 3-im bataljonom stigao je na Čelebić 21 maja poslije podne.

Od pravca Trovrha čula se povremena borba.

Na Čelebiću i u zaseocima oko njega nalazili su se još dijelovi Centralne bolnice, koji su se pripremili da krenu preko Tare na Rudine i Pivsku Planinu.

Oko 16 časova 9 »Štuka« je žestoko bombardovalo Čelebić. Skoro pola sata su se »Štuke« jedna za drugom, sunavratno obrušavale iznad krovova kasarne i škole, sa zagušljivom bukom sirena spuštale bombe i mitraljirale izbezumljene ranjenike, koji su bježali, bolje reći bauljali na sve strane, ne bi li se kako spasli od očite smrti. Drugi bataljon je već bio raspoređen u Ječmištu, a 3-ći je tek izbjiao iz potoka Rijeke. Mitraljeska vatra se već približavala samom Čelebiću. »Štuke« su otišle i ostavile za sobom pustoš. Nekoliko kuća i pojata je ostalo obavijeno dimom i prašinom. Desetak ranjenika je ostalo. Iz Borja, zaseoka ispod Čelebića, stigli su drugovi iz brigadne bolnice sa izvještajem da je neprijatelj iznenada upao u selo, zarobio nešto konja i stvari, a da su se ranjenici i osoblje bolnice nekako spasli. Situacija je bila kritična. Veze ni sa kim. Neprijatelj neposredno pred nama.

Šta se to dešavalo ispred nas? Četvrta lovačka brigada, ojačana dijelovima 118 pješadijske divizije, krenula je toga dana energično u napad. Oko podne je uspjela zbaciti dijelove Majevičke i Druge proleterske brigade sa Trovrha, Bakića i Zlatnog Bora, koji su se povukli lijevo i desno, tako da je pravac prema Čelebiću ostao otvoren. Prvi bataljon Šeste brigade, koji je bio pridat Majevičkoj brigadi kao ojačanje, povukao se na Ilijinu Glavu. Neprijatelj je bezbrižno nastupao i kasno poslije podne izbio čelom borbenog rasporeda u Borje, gdje je iznenadio brigadnu bolnicu. Trebalо je još samo malо napora, pa da ovlada Čelebićem, najvažnijom tačkom i položajem, koji bi mu obezbijedio držanje čitavog zauzetog zemljišta. Čelebić je za nas pretstavljaо i važnu raskrsnicu. Preko njega izvode pu-

tevi prema rijeci Tari na jedine prelaze za pivsku visoravan i Vučeve kod Tepaca, Uzlupa i Šćepan-Polja. Tim putem su trebale proći sve naše trupe koje su se nalazile između Čeotine i Tare (Prva i Sedma divizija, Drinska operativna grupa i dijelovi Centralne bolnice).

Baš u tim momentima, kada je Štab brigade izdavao naredjenja 2 i 3 bataljonu da zaposjednu položaje u visini Čelebića, hvatao vezu sa 1-vim bataljom i Majevičkom brigadom, prikupljao, sređivao i izvlačio zaključke do kojih je došao na osnovu raznih izvještaja, iz potoka Rijeke pojavilo se čelo kolone Prve proleterske brigade.

Vrhovni štab je još 18 maja naredio da Prva proleterska brigada kreće iz širega rejona Pljevalja u pravcu Čelebića, na fočanske položaje. Za njom su krenule i ostale jedinice Prve proleterske divizije. Prva brigada je poslije neprekidnog dva-desetčasovnog marša stigla 21 maja pred pad mraka na Čelebić.

Pošto se Štab brigade upoznao sa situacijom, doneo je odluku da odmah pređe u protivnapad. Poslije pola časa kratke pripreme protivnapad je otpočeo. Drugi i 3 bataljon Šeste napadali su na desnom krilu rasporeda, sa Ječmišta, a 1-ви bataljon se uključio među jedinice Prve brigade, koje su napadale na Ilijinu Glavu i s. Borje.

Iz marševske kolone su bataljoni Prve proleterske brigade, jedan za drugim, trčećim korakom, hitali svaki svojim napadnim pravcem. Prethodno je izvršena kratka vatrema priprema: minobacačka i mitraljeska odjeljenja sa čelebičkih kosa osula su veoma tačnu vatru po neprijatelju, koji se, iznenaden, počeo prikupljati i zbijati oko s. Borja i po okolnim šumarcima. Bio je to pravi šok za neprijatelja. Čelo neprijateljskog rasporeda je bilo suzbijeno. Bez posebnog plana bataljoni Šeste i Majevičke su se jedan za drugim uključivali u napad. Neprijatelj je bio iznenaden. Mrak je počeo da obavija rasturene neprijateljske kolone, komore koje su se od Trovrha bezbrižno kretale, poslije prestalog otpora u drugoj polovini dana. Visoka, gusta, borova šuma, ispresjecana potocima i jarugama, primila je naše bataljone koji su nečujno ulazili među neprijateljske bataljone i komore. Prvi bataljon je lako ovладao Ilijinom

Glavom i zašao pozadi neprijateljske kolone koju su proleteri prikovali za selo Borje. Drugi bataljon se povukao potokom Skakavcem i prije pola noći zašao neprijatelju za leđa i napao pukovsku komoru i štab u šumi Korlatu. Za to vrijeme proleteri su ovladali Borjem i vodili borbe oko s. Vrbica. Borci 2-og bataljona su upali ručnim bombama između iznenađenog neprijatelja, napali položaje artiljerije, zarobili komoru, spojili se sa proleterima i nastavili prema Trovru. Neprijateljski raspored je prsnuo, jedinice se rasule i u paničnom bijegu hvatale se Trovrha, Bakića i Humića. Treći bataljon je na desnom krilu natkrilio neprijateljski raspored i ujutru se uhvatio Kušlata i padina Korče.

U svanuće 22 maja borba se stišavala. Tu i tamo čuo se još po neki pucanj. Po prostranim šumama između Čelebića i Trovrha ostao je veći dio neprijateljskog 13 puka. Naši bataljoni, rastureni po četama i vodovima, poslije naporne ali uspješne noći, dobili su malo predaha da bi se prikupili, sredili i sumirali rezultate proteklih borbi. I pored teških napora, postignuti uspjesi kao da su izbrisali zamor, glad i sve ostale nedaće koje su nas pratile počev od prvih dana maja. Osjećali smo se srećnim što smo, napokon, stali rame uz rame sa proleterima i dijelili sa njima radost pobjede.

Daljnje napredovanje prema Trovru i Foči bilo je zaustavljeno, kako zbog predaha, koji smo sami uzeli, tako i zbog toga što je neprijatelj ugrozio Zlatni Bor, položaje na lijevom boku našeg rasporeda, a time i prelaze na Tari kod Uzlupa i Šćepan-Polja. Drugi bataljon brigade je zajedno sa bataljom Prve proleterske brigade hitno upućen prema Zlatnom Boru da bi se sutradan, 23 maja, povratio u sastav brigade. Bataljon je na Zlatnom Boru izveo uspješan prepad na njemačke položaje, ali je zbog slabe koordinacije sa drugim našim jedinicama pretrpeo prilične gubitke.

Poslije podne 22 maja, bataljoni Šeste i Majevičke brigade, zajedno sa dva bataljona Prve proleterske brigade, produžili su nastupanje i predveče istoga dana ovladali položajima Korče, Vijenca i Bakića, i podišli Trovru, ključnom položaju, koji dominira čitavim prostorom između Čelebića i Foče.

Neprijatelj je, bježeći još od s. Borja, napustio sve ove položaje, uključno Trovrh, i tražio spasa prema Drini i Foči. U kritičnom trenutku komandant 118 njemačke pješadijske divizije je uspio da novim snagama, koje je na brzinu skupio, zaustavi bježeće dijelove 13 pješadiskog puka i ponovo odbaci naše bataljone sa Korče, Vijenca i Bakića.

Kratkotrajno zatišje 22/23 maja iskoristile su obadvije strane za sređivanje i odmor svojih jedinica. Neprijatelj je užurbano privlačio pojačanja i koliko-toliko sredio razbijene bataljone. Mi smo sa svoje strane uspjeli da prikupimo cijelu brigadu, jer se 2 bataljon vratio sa Zlatnog Bora, kamo je već bila stigla Treća krajiška brigada. Tako su se 23 maja ispod Bakića, Vijenca i Korče našli: čitava Šesta, Majevička i dva bataljona (3-ći i 6-ti) Prve proleterske brigade.

Odmah iza podne neprijatelj je produžio sa nastupanjem u pravcu naših položaja. U toku nastupanja, kada su se njegove kolone i kolonice približavale našim položajima (koji su u toku noći bili nešto pomaknuti unazad), sve naše snage prešle su u protivnapad, težeći da natkrile neprijatelja na oba krila. Rasporred bataljona bio je ovakav:

na desnom krilu 3 bataljon Prve i 3 bataljon Šeste brigade na pravcu: Tvrđaci — Korče — Crni Vrh i Fališi — Poda — Kušlat;

na centru: 2 bataljon Šeste brigade na pravcu Dubrava — Kušlat, a Majevička brigada i 3 bataljon Prve brigade na pravcu Dubrava — Vijenac;

na lijevom krilu 1 bataljon Šeste brigade prema Bakiću.

Na centralnom pravcu naši bataljoni su se povukli prilično unazad, na ivicu šume, i tako pustili neprijatelja da izduži svoje kolone i kolonice. Prešavši jednovremeno u protivnapad, prosto su pregazili neprijateljske prednje dijelove, a ono što nije bilo pobijeno u prvom naletu, spasavalo se bježeći preko potoka Vranića prema pošumljenim padinama Vijenca i unošeci zbrku i nered u ostale dijelove svog borbenog rasporeda.

Uhvativši se ponovo padina Vijenca, neprijatelj je uspio da sredi svoje redove i da pruži jači i organizovani otpor.

Borbe su se produžile nesmanjenom žestinom u toku cijele noći i tek sutradan, 24 maja, uspio je 2 bataljon, uz saradnju trećeg, da u ogorčenoj borbi likvidira otpor jače neprijateljske bataljonske grupe u Kušlatu i da Kušlat ponovo zauzme. Ostale snage na centralnom pravcu su do toga vremena ovladale Vjenjem i podišle Trovru.

Prvi bataljon je na lijevom krilu raspoređa 23 maja predveče, pred sam pad mraka, zaobišavši neprijateljski desni bok, zašao duboko pozadi, iznenadio i pobio neprijateljski štab i ovladao Bakićem, da bi se u toku noći, zbog nejasne situacije, povukao nešto unazad. Sutradan zorom ponovo je zauzeo Bakić.

Tako su se 24 maja sve pomenute snage našle ponovo na liniji Bakić — Vjenac — Korče — Crni Vrh. Trebalo je još samo malo napora pa da zasjednemo na Trovru, ključu čitave odbrane do Foče.

Istoga dana primljeno je naređenje od Prve proleterske divizije, čiji je štab primio komandu nad svim jedinicama na ovom sektoru, da Šesta i Majevička brigada produže napad, ovladaju Trovrhom i nastupaju dalje prema Foči. Prema zapovjeti, trebalo je preći rijeku Čeotinu, a zatim upasti u grad i u najnepovoljnijem slučaju zabarikadirati se u tvrđavi i sačekati dolazak ostalih snaga.

Kiša je počela da lije kao iz kabla. Jedinice, umorne i iscrpene poslije neprekidnih trodnevnih borbi, sređivale su se neposredno ispred neprijateljskog položaja. Neprijatelj je užurbano utvrđivao položaje, osvetljavao raketama i tukao namumce artiljerijom i bacačima; naravno, bez uspjeha, jer su sva zrna prebacivala ionako plitak borbeni raspored naših bataljona. U gustoj pomrčini nekako se uspjelo uspostaviti vezu među bataljonima, srediti bataljone, izvući ranjenike i razdijeliti nešto hrane i municije, ostatke zaplijenjene neprijateljske komore u Kušlatu.

Orijentacija je prosto bila nemoguća. Nije se vidio prst pred okom. Zapravo teško je bilo ocijeniti tačan položaj bataljona i neprijatelja. Osjećali smo da se neprijatelj nalazi tu ispred nas, na 50—100 metara, no nije se mogao ustanoviti njegov raspored, grupisanje, a ni udaljenje od samog vrha

Trovrlja. Poslije dužih diskusija složili smo se da daljnji napad u toku noći, pod ovakvim uslovima, nema izgleda na uspjeh, i da ga izvršimo u svanuće. Neprijatelj je iskoristio ovaj naš predah i uspio je da privuče nove dijelove 118 pješadijske divizije i da tako učvrsti odbranu na Trovrlju. U svanuće smo očijenili naše položaje i vidjeli da se nalazimo stotinak metara ispod samog Trovrlja. Trebalo je još samo malo napora pa da zasjednemo na njemu. Naš napad u zoru 25 maja nije uspeo; bio je slomljen veoma jakom i organizovanom vatrom neprijatelja. Poslije dva neuspjela juriša, u kojima je palo desetak drugova, neposredno pod samim Trovrljem, bataljoni su bili prinuđeni da se povuku na polazne položaje. Uragan iz svih oruđa otvoren je po našem streljačkom stroju. Stotine i stotine mina i artiljeriskih granata napravilo je pustoš pozadi naših bataljona koje je spasla blizina neprijatelja, jer on zbog svoje sigurnosti nije smio da gađa blizu svojih prednjih dijelova. Vrijeme se proljepšalo. Formacija od 12 »Štuka« nadlijetala je naše položaje, a ispod nje »Roda« koja je tražila ciljeve. Miljenko Cvitković³ je otkrio znakove kojima su Njemci navodili avijaciju i raketama označio ciljeve na njihovom položaju. Tako je u jednom momentu svih 12 »Štuka« sručilo svoj teret na njemačke položaje.

U međuvremenu je 369 pješadijska divizija forsirala r. Čeotinu, probila položaje Treće dalmatinske brigade i Sedme divizije kod Gradca, doprla do Popovog Dola i time ugrozila Čelebić i pozadinu jedinica na fočanskom sektoru. Šesta brigada i ostale jedinice na fočanskom sektoru bile su iscrpene. Šesta je samo za poslednja tri dana imala preko 70 izbačenih iz stroja, od toga 30 mrtvih i veći broj teže ranjenih, ustvari izgubljenih zbog nemogućnosti liječenja i njege. Pored toga, za prenos teških ranjenika upotrijebljeni su fizički najjači drugovi, što je umanjilo borbenu sposobnost bataljona i svodilo ih na brojno stanje ispod 100 boraca. Bilo je jasno da dalji napadi u cilju osvajanja Trovrlja nemaju smisla i da vode ka još većem iscrpljivanju brigade.

³ Komandant bataljona, španski borac, poginuo par dana kasnije na Popovom Mostu.

Konačno, 25 maja oko podne stiglo je naređenje za povlačenje brigade na Čelebić i Ječmište. To je značilo otići nazad na položaje odakle se počelo 21 maja.

*

Borbe kod Čelebića, Zavajita, Trovrha, Bakića, Kušlata i Zlatnog Bora bile su za Šestu brigadu najteže i najkrvavije od njenog formiranja, a isto tako i za cijelo vrijeme ofanzive. Borci i rukovodioci, poneseni poletom proletera, svjesni odgovornosti za spas bolnice, u očigledno neravnopravnoj borbi, naročito u odnosu na tehniku, pregazili su nadmoćnijeg neprijatelja i uhvatili se u koštač sa glavninom 118 divizije, njenom artiljerijom i avijacijom. Uspjeli su, zajedno sa ostalim snagama, da suzbiju prodor neprijatelja i da po cijenu skoro 100 najboljih drugova izvrše postavljene zadatke. Neprijateljska 4 lovačka brigada (naročito 13 pješadijski puk) bila je desetkovana i praktično izbačena iz stroja za cijelo vrijeme ofanzive.

U pomenutim borbama, po šumama i dubodolinama ovih planinskih vrleti, mnogi, najbolji i najhrabriji borci i rukovodioci, odani komunisti i skojevci, ostavili su svoje kosti posijane u plitkim i bezimenim grobovima. Mnogi već zaboravljeni, nigde zabeleženi ni pominjani, ostali su nijemi i vjerni čuvari, onda stravičnih, tajanstvenih i stalno nemirnih, a danas bujnih i mirisnih šuma. Marko Ećimović, junak Romanije i komandant, Avdo Hodžić-Hodža, legendarni kurir iz Sarajeva, Miloš Popović, autor »Konjuh Planine«, Branko Šurbat-Bane, politički komesar i Rade Bajčetić iz Sarajeva; Salko Islamović iz Vareša, Rade Kosorić i Radomir Đerić sa Glasinca, Avdo Bešlagić-Brico iz Begov-Hana, Mašo Hanjalić i Alija Šošević fočanski omladinci; Fuad Isaković i Ibrahim Malkoč iz Zenice; Garabatkin Bogdan-Majstor, đak iz Novog Sada i drugi neznani ili već zaboravljeni, — nekoliko desetina njih, — pali su u ovim ljutim okršajima.

Čelebić i čitavo područje između Čeotine i Tare, raskršće puteva za Uzlup, Šćepan Polje i Tepce, ostali su u našim rukama čitavih 8 dana. Ovo vrijeme je bilo dovoljno da Vrhovni štab prebací dijelove Centralne bolnice na Pivsku Planinu i

u redu koncentriše i usmjeri ka Vučevu jedinice Prve divizije, Drinske operativne grupe i Sedme baniske divizije. Upotreba glavnine 118 njemačke divizije na sektoru Foče i Trovrha oslabila je neprijateljske snage na sektoru Vučeva i Sutjeske, što je takođe bilo od velikog značaja za dalji uspješan razvoj naših dejstava prema Zelengori.

V U Č E V O

Dvadeset devetog maja prije podne stigla je zapovijest od Štaba Prve proleterske divizije da brigada odmah kreće za Vučevu. Poslije trodnevnog zatišja neprijatelj je ponovo postao agresivan. Svi smo sa olakšanjem primili ovu vijest i radovali se promjeni zadatka kao i tome što napuštamo Čelebić, oko koga smo sa promjenljivim uspjesima vodili višednevne borbe. Promjene i promjene! Koliko god umaraju, istovremeno i osvežavaju psihu ljudi. Bude osjećaje novih nada, nečeg ljepšeg iako nepoznatog. Takva je psiha ljudi u ratu. Zato smo se svi veselili pretstojećem pokretu.

Cijelu noć 28/29 maja brigada je provela na maršu. U svitanje su bataljoni, razvučeni i izmješani, stigli na Šćepan-Polje. Svuda pustoš. Viseći most, zapravo staza za pješake, prkos artiljeriji koja povremeno gađa sa Bastasa. Oštećen je, no pješaci se prebacuju preko njega. To je jedini prelaz preko nabujale i brze Pive. Više njega, dublje u kanjonu, inžinjeri grade drugi most, na pontonima. Po artiljeriskoj vatri osjeća se prisustvo neprijatelja. Cijela desna obala Drine, skoro od sastavaka Pive i Tare pa nizvodno, u rukama je neprijatelja. Naravno, on ima odlične mogućnosti za praćenje svega što se dešava na Šćepan-Polju, toj maloj oazi, preko koje treba da prođu svi koji žele sa pivske visoravni ili Čelebića za Vučevu, a preko njega dalje u slobodu iz ovih prijetećih urvina. Mi smo se skoro u cjelini prebacili u ranim jutarnjim časovima. Prošli smo bez većeg uznemiravanja.

Sa Šćepan-Polja bataljoni su se polako peli uz strmo Vučevu. Savladati visinsku razliku od 1000 metara predstavljalo je za iscrpene ljudi ogroman napor. Uz to i stalno ometanje od strane avijacije. Već je prošlo podne, čelo kolone sa kome-

sarom brigade, čije se začelje nalazilo još duboko u kanjonu Pive, izlazilo je na plato Vučeva.

Na Vučevu su se već nalazili bataljoni Druge proleterske i Prve majevičke brigade. Njemci su najzad ocijenili njegovu važnost i namjere Vrhovnog štaba. Toga dana, sa snagama od oko 1 bataljona, popeli su se iz doline r. Sutjeske od Ćureva na Koritnik i Ždrijelo, a odatle uspjeli da ovladaju većom polovinom ove visoravni iako su zadržavani upornim otporom Majevičke brigade.

Nastali su kritični trenuci. Njemcima je pretstojao samo korak do velikog uspjeha. Trebalo je ovladati istočnom ivicom, izlazima dviju staza koje izvode iz Šćepan-Polja i Mratinja na plato Vučeva, i time zagospodariti tom važnom visoravni. Teško je bilo pretpostaviti i vjerovati u mogućnost ponovnog osvajanja Vučeva napadom iz kanjona Pive, kao i oslobođanja daljeg puta ka Sutjesci snagama koje su se još nalazile u zahvatu Tare i Pive. Baš u tim trenucima pristizali su, u koloni po jedan, umorni i iscrpeni bataljoni Šeste. Četa za četom, bataljon za bataljonom, zajedno sa Majevičanima, bez ikakvog sređivanja i predaha, uvođeni su iz marša u napad, pravo na juriš, na neprijatelja koji je sa dijelovima bio već tu, neposredno pred izlazom na plato.

Razvijala se oštra borba. Njemci su pružili jak otpor, ali su postepeno postiskivani. Treći bataljon, zajedno sa Majevičanima, uspio je da jednoj jačoj grupi Njemaca presječe otstupnicu prema Koritniku i natjera je na Stožer, a odatle niz strme litice u kanjon Drine. Na taj način nekoliko desetina Njemaca našlo je smrt survavajući se niz strme litice i urvine duboke desetak pa i stotinu metara. Par dana kasnije naši borci su izvlačili pljen i polužive Njemce, koji su se zaglavili i survali u strmim liticama drinskog kanjona. Ostale neprijateljske snage otstupile su u dolinu Sutjeske u s. Ćurevo, odakle su i došle.

Naši bataljoni su potpuno ovladali Vučevom i prednjim dijelovima spustili se preko Koritnika ka Ćurevu. Majevička brigada je primila front prema Ždrijelu, a Druga proleterska je produžila u pravcu Suhe i Tjentišta.

No neprijatelj nije mirovao. Već sutradan, 30 maja, snage 118 pješadijske divizije, jačine oko jednog bataljona, postepeno su i polako napredovale u nekoliko kolona uz strme padine Vučeva, koje se uzdižu iz doline r. Sutjeske, od Ćureva. Naime, iz Ćureva za Vučovo može se izaći samo uskom stazom koja izvodi preko Koritnika. Pošto smo mi kontrolisali ovaj put, Njemci su desno i lijevo, preko šumskih vrleti i teško pristupačnih terena, uspjeli da se dočepaju toga dana pred mrak ivice Vučeva između Koritnika i Ravne Stijene (1481). Stvorivši sebi početni mostobran, trebali su sutradan da nastave sa njegovim proširenjem i pokušajem da ponovo ovladaju Vučevom.

U međuvremenu su na Vučovo izašli: Prva i Druga proleterska, Šesta, Prva majevička i dijelovi Treće i Sedme krajiske brigade. Istina, glavnina ovih jedinica je bila orijentisana prema Sutjesci. Razbijanje njemačkog bataljona 29 maja dalo je povoda za organizovanje jačeg i šireg napada sa Vučeva prema Ćurevu. U tom cilju Štab Prve proleterske divizije organizovao je napad Šeste, Prve majevičke i Treće krajiske brigade. Opšti cilj bio je zauzimanje Ćureva i ovladavanje visovima na lijevoj obali Sutjeske. Majevička brigada je imala da napada od Ždrijela ka Ćurevu, Šesta od Koritnika ka Đurđevici, a Treća krajiska lijevom obalom Drine od Šćepan-Polja ka Kosmanu. Na taj način trebalo je razbijanjem neprijateljskih snaga u rejonu Ćureva olakšati probor preko Sutjeske kod Popovog Mosta i Tjentišta bataljonima Prve i Druge proleterske brigade, a u slučaju uspjeha kod Ćureva, ovaj pretvoriti u glavni pravac probora u pravcu Zelengora — Miljevina.

To je bio plan. Nažalost, nismo uspjeli da ga realizujemo.

Kao što je ranije iznijeto, neprijatelj je uspio da stvori 30 maja predveče mostobran na Vučevu između Ravne Stijene i Koritnika. Sa snagama jačine od 1 bataljona pješadije solidno se uhvatio nepristupačnih vrleti i ivica Vučeva. Prvi noćni napad nije uspio. Tek drugim napadom, u kome su angažovane sve snage brigade, Njemci su zbačeni niz strme padine u Sutjesku. Ujutru 31 maja nastavljen je napad ka Ćurevu i Đurđevici. U napad je upućen 1-vi bataljon, dok su 2-gi i 3-ći

ostali prilično pozadi. Bataljon je iznenadio neprijatelja na r. Sutjesci, razbio jednu njegovu četu i nastavio ka Đurđevici, položaju na lijevoj obali Sutjeske. Tom prilikom zarobio je 27 Njemaca i znatan dio njemačke komore.

Napad Majevičana na Čurevo i Krajišnika na Kosman je izostao zbog slabe organizacije ove akcije.

Drugi i 3-ći bataljon Šeste brigade ostali su takođe daleko pozadi, ispod Koritnika. Tako se 1-vi bataljon našao sam ispod Đurđevice, postigavši početni uspjeh koji ga je nosio među neprijateljski raspored. Njemci su od Čureva jednom kolonom ugrozili pozadinu našem 1-vom bataljonu i natjerali ga na povlačenje preko nabujale Sutjeske. Tom prilikom bataljon je izgubio oko 20 boraca što mrtvih što ranjenih.

Tako smo umjesto pobjede nosili ranjene drugove i povlačili se ka Koritniku, kritikujući u prvom redu sebe, neodlučnost Štaba brigade, a potom i nesolidnost koordinacije između brigada.

Čurevo je bila poslednja mogućnost da razbijemo neprijateljski front na Sutjesci i tako stvorimo povoljne uslove šireg probaja prema Vrbnici i Miljevini. Zauzimanjem Čureva i Đurđevice presjekli bismo njemačke snage u korijenu, tako da bi njihov inače žilav otpor na Popovom Mostu i Košuru bio vjerovatno mnogo slabiji, ako ne i iluzoran. Čurevo, onih dana nedovoljno procjenjeno, pretstavljalo je operativni ključ kojim se mogla korijenito preokrenuti situacija kod naše glavnine na cijelom području Sutjeske i Vučeva. Međutim, zbog neuspjeha kod Čureva mi ćemo docnijih dana vršiti probije daleko težim pravcem i pod težim uslovima preko Tjentišta ka Zelengori.

Slijedeći dani su prošli bez većih borbi. Njemci su se pomirili sa time da Vučevu ne mogu zauzeti, pa su zbog toga težište djelovanja prebacili na metodično zauzimanje lijeve obale Sutjeske i stvaranje obruča oko naših snaga u rejonu Vučeva.

Usto se i avet gladi nadvila nad brigadom. Komore, u kojima je bilo još nešto zobi i ječma i po koje goveče, ostale su četiri dana na Šćepan-Polju — nisu mogle preći r. Pivu.

Bataljoni su brojno opali na oko i ispod stotinu ljudi. Brigada je izgubila već skoro 200 ljudi, od kojih se trećina nalazila u brigadnoj bolnici. Prošlo je već mjesec dana stalnih borbi sa veoma neredovnom ishranom i neprospavanim noćima. Sve je to iscrpilo borce. Ljudi su izgledali ravnodušni, samo bi spavali. Jedino napad i juriš mogli su ih osvježiti. Tada su naprezali i posljednje snage. No i one su bile na izmaku. Svi smo željeli da krenemo negdje dalje, samo van ove divljine! Glad nas je iscrpljivala. Sa radošću je dočekana vijest da je stiglo naređenje za pokret prema Tjentištu.

RAZBIJANJE NEPRIJATELJSKIH OBRUČA

SUTJESKA

Zorom 4. juna predali smo položaje na Vučevu Trećoj dalmatinskoj brigadi. Po prohladnom i kišovitom danu hitali smo prema Tjentištu u sastav Prve proleterske divizije, koja se prema našim podacima nalazila već negdje oko Vrbnice. Na Dragoš-Sedlu čekala nas je promjena naređenja. Ponovo pod komandu Druge proleterske brigade i napad na Košur.

Košur, zatubast i polupošumljen brežuljak, dominira čitavim prostorom između Tjentišta, Popovog Mosta i Mrkalja. On pretstavlja prirodni položaj na kome se završavao krak obruča koji su Njemci polako i planski stvarali sa drinske strane. Drugi krak, koji je sa gatačke strane trebao da zatvori obruč na lijevoj obali Sutjeske, stigao je do Bara, gdje su Druga dalmatinska i Majevička brigada uspjele da ga herojskim otporom zadrže. Između Bara i Košura preostao je slobodan otvor širok par kilometara, sa jednom stazom koja je iz doline Sutjeske preko Krekova izvodila na Milinkladu, a odatle preko Hrčavke za Vrbničke Kolibe i Zelengoru. Tom stazom su trebale proći sve naše snage sa sektora Vučeva, Maglića i pivske visoravni — ustvari cijela grupacija i Centralna bolnica sa Vrhovnim štabom. Sa Košura se i ovaj jedini put mogao kontrolisati vatrom. U tome se sastojao značaj Košura.

Pod Košurom se već nalazila Druga proleterska brigada. Ona je dan ranije napala na njega, ali bez uspjeha.

Kasno u noć 4 juna, pod neprekidnim pljuskom, brigada je stigla do Tjentišta. Pod samim Krekovima, u mokroj i blatnjavoj jaružici, pored male vatre, koja je više dimila nego gorjela, neposredno pod Košurom, nalazio se Lune Milovanović, zamjenik komandanta Druge proleterske brigade, sa kime smo razradili plan napada.

Vrhovni štab je naredio da Košur mora pasti. On je predstavljao veoma ozbiljnu prepreku za dalje nastupanje. Slobodan otvor između Košura i Bara, koji je još ostao, mogao se skoro prostreljivati mitraljeskom vatrom.

Pod takvim uslovima, svjesni veličine zadatka, prišli smo pripremi napada. Proleteri su poznavali zemljište, tako da smo mi naše planove razradili bez velikih priprema i izviđanja. Uostalom, za ovo nije ni bilo vremena. Održani su kratki partiski sastanci, sastanci komandanata i komandira i bataljoni su krenuli na zadatke. Prema planu, proleteri su napadali na lijevom krilu, od pravca Ozrena i s. Krekova, a naši bataljoni od Tjentišta. Napad je počeo 5 juna u sam rasvitak zore. Prvi prepad je uspio. Zauzeli smo nekoliko isturenih bunkera i pretstojao je napad na sam vrh Košura. Međutim, napad proletera je zatajio — zakasnio — i Njemci su protivnapadom odbacili naše bataljone sa osvojenih položaja. Borbe su produžene preko čitavog dana, uz podršku artiljeriskog diviziona, koji je čak sa Dragoš-Sedla bezuspješno i netačno tukao po njemačkim, a katkad i po našim položajima.

Napad je ponovljen 6 juna na izričito ponovljeno naređenje Vrhovnog Štaba. No, brigada nije više imala snage da naređenje izvrši. Njemci su pojačali Košur sa novim snagama, a naši bataljoni su počeli primjetno da se tope iz dana u dan, iz časa u čas.

Lune Milovanović je pronašao — prokrčio stazu, jarugu Usovičkog Potoka, kao zamjenu za onu koja je bila ugrožena sa Košura, a koja je izvodila takođe na Milinkladu i nije bila izložena vatri sa Košura. Tom stazom prošli su dijelovi Prve i Druge proleterske divizije, Vrhovnog štaba i ostalih jedinica i ustanova uz njega.

Drugu proletersku je 7 juna smijenila Sedma kраjiška. Mi smo se ograničili na odbranu. Snage za napad su bile minimalne.

Glad je svakim danom bila sve veća. Već su i konji bili pri kraju. Oni koji su još preostali bili su određeni za teške ranjenike i topovski vod. I oni su bili već sama kost i koža. Jedan konj bio je jedini spas za jednog težeg ranjenika, a imali smo ih u brigadnoj bolnici već preko 30. Hljeba već nismo okusili od Čelebića, sa malim izuzetkom na Vučevu (plijen). Hrana — ustvari konjetina sa malo ječma ili soli — mogla se kuvati samo noću, i to ako je intendant bio snalažljiviji. Pečena konjetina je bila ukusnija od kuvane, pa su je borci sami pekli na žaru. Uveliko su se kuvale i jеле razne trave — kiselica, srijemuša, mlad bukov list, kora itd. Ali ova neutoljiva glad je počela da nagriza čvrstinu jedinica. Pored toga, brigadna bolnica se svakim danom povećavala. Ranjenici još od Čelebića nisu upućivani u Centralnu bolnicu. Svi oni koji su bili i malo pokretni vraćeni su u brigadu. Laki ranjenici — a to su bili oni pokretni, ostajali su uz bataljone, a samo su teži, nepokretni, upućivani u brigadnu bolnicu. Tifusara nismo imali u većim broju, nasuprot drugim jedinicama kod kojih je ova bolest bila ozbiljan problem.

Borbena sposobnost je vidljivo opadala. Zavladala je neosjetljivost i neopreznost; ljudi su postali razdražljivi na svaku spoljnu manifestaciju; živci su bili na ivici izdržljivosti. Samo bi spaval i bavili se mislima o tome kako da pribave hranu. Šve je to ozbiljno ugrožavalo kompaktnost jedinice. Mobilizirana je partiska organizacija, postavljeni zadaci i traženo od komunista da moraju izdržati do kraja i prednjačiti primjerom.

Čim bi pao mrak, kolona za kolonom prolazila bi neposredno iza naših položaja i stazom pored Krekova produžavale preko Milinklade ka Lučkim Kolibama. Pored ove »magistrale«, kolone i kolonice brigada, bolnica itd., koje su tuda prolazile, utabale su čitav splet staza i stazica koje su proširile »Lunetovu« stazu i izvodile, preko kamenitih padina Usovičkog Potoka, pokrivenim niskom šumom, polomljenom i razrovanom od avionskih bombi i artiljeriskih granata, na Milinkladu.

Naročito intenzivan pokret odvijao se noću 7/8 i 8/9 juna. Putem pored Tjentišta, neposredno iza naših položaja, prema Krekovima prošli su dijelovi Druge divizije, Drinske grupe, Vrhovni štab i niz ostalih jedinica i ustanova. Prva proleterska divizija je prošla ranije i nalazila se duboko u Zelengori.

Situacija je bila sve teža i teža. Košur je ostao u njemačkim rukama, a Bare, na suprotnoj strani »vrata« prema Zelengori, bile su isto tako ugrožene. Daleko pozadi nas na Vučevu i na Pivskoj Planini ostale su još Treća i Sedma divizija sa Centralnom bolnicom. Svi smo bili svjesni toga da ćemo teško moći izdržati malo jači napad. Njemci su, istina, u poslednja tri dana bili pasivni, ograničili su se na odbranu Košura i kontrolu vatrom staza kojima su se prema Milinkladi stalno kretale kolone i kolonice.

8 juna održali smo sastanak Štaba brigade, na kome je odlučeno da brigadnu bolnicu i ostale neboračke dijelove uputimo prema Milinkladi i dalje na Zelengoru i da tako olakšamo i rasteretimo brigadu i omogućimo joj veću pokretljivost u slučaju jačeg neprijateljskog napada.

Napetost je dostigla vrhunac. Osjećali smo svi da narednih dana treba da padne konačna odluka. Bili smo svjesni teškoća i položaja u kome se nalazimo, ali nam to nikako nije ubijalo hrabrost i vjeru da ćemo izaći iz ove teške situacije. Istina, kod boraca, naročito onih mlađih, skoro došlih u brigadu, potištenost i uvučenost u sebe osjećala se sve više i više. Bilo je čak i razgovora i želja za odvajanjem od jedinice, probijanjem po grupama ili pojedinačno. Ali, sve je to samo pokazivalo da je moral načet i da o tome moramo voditi računa.

Pred sam mrak stigli su kuriri sa Vučeva sa porukom da je Marko Ećimović živ i da treba poslati ljude koji će ga prenijeti do brigadne bolnice. Sa njime se nalazila i njegova sestra Milja.

Drug Marko, komandant 3-ćeg bataljona, popularan i omiljen borac i komandant sa Glasinca, teško je ranjen 23 maja ispod Trovrha. Mitraljesko zrno razbilo mu je donji dio vilice i oštetilo grlo. Istina, stanje mu se bilo popravilo, pa je uspio da na konju izađe na Vučeve zajedno sa brigadom. Poslednjih

dana stanje mu se opet pogoršalo. Ne može da jede, slab, ne-pokretan je. Morao se nositi na nosilima, a to je, za naše pri-like, bila osuda na smrt. Ostao je u teškom stanju iza brigadne bolnice, na Vučevu kod Mrkaljklada, zajedno sa sestrom koja ga je njegovala.

Trebalo je ići po njega i donijeti ga barem do Tjentišta. Tražimo 8 dobrovoljaca među borcima njegovog 3-ćeg bataljona. Ljudi se kolebaju, svaki osjeća dug i potrebu da nešto učini. Ali šta i kako? Mrak je pokrio put prema Vučevu. Treba preći hladnu i divlju Sutjesku, popeti se na Dragoš Sedlo, pa poslije toga ići nazad sa nosilom na ramenima. Nazad treba stići još u toku noći. Vodiča nema, stazu ne poznae niko. Samo se grubo zna pravac i utaban blatom trag, ukoliko se uopšte može raspozнати po toj mrkloj i kišovitoj noći.

Javilo se osam drugova. Otišli su. Treba da se svjesno žrtvuju za svog komandanta. Ranjenika ne smijemo ostaviti. Da, ali kako stići do njega? Takve misli obuzimale su nas sve, no niko nije imao hrabrosti da kaže istinu. Poslije jednog sata drugovi su se vratili. Nisu mogli pregaziti Sutjesku. Svi smo znali da je skoro nemoguće izvršiti zadatak. Ali smo čutali. Ujutru je stigla njegova sestra. Umro je drug Marko. Umro zbog nedostatka njege i nemogućnosti da mu se pruži najminimalnije. Da li smo pogriješili i da li smo mogli učiniti ma šta drugo?

Konačno je 9 juna osvanuo lijep i sunčan dan. Željno očekujemo da se osušimo i ogrijemo. No zato nas avijacija gnjavi i gnjavi. Još zorom Njemci su sa Košura osuli vatru po koloni i kolonicama, koje su skoro čitavu noć tapkale u mjestu i prešle svega par stotina metara. Cijelo prije podne više nas je pakao. Avioni, jedni za drugima. »Štuke« i »Dornijeri« smenjivali su se i razrovali Milinkladu i okolinu.

Oko podne zatišje. Iz dubokih jaruga i jaružica izašli smo na sunce, parimo prozebla tijela i sušimo našu siromašnu odjeću. Oko nas mir. Sa lijevog krila 1-vi bataljon javlja da su se Krajišnici morali povući i da neprijatelj nastupa prema Ozrenu. Bataljon je samoinicijativno prikupio par desetina ljudi i zaposjeo Ozren.

Veze ni sa kime. Vijećamo. Najzad odlučismo da povučemo bataljone prema Milinkladi. Neprijatelj se spustio sa Košura i nalazi se tu pred nama. Zauzeo je Krekove. Iza nas su ostale Sedma i Treća divizija i bolnice. To znamo.

Polako »Lunetovom stazom«, Usovičkim Potokom, izvlačimo ostatke brigade. Milinklada i sedlo sa omanjim proplan-kom, između Ozrena i Pleća, ostali su jedini slobodan prolaz u dolinu — bolje reći u kanjon rečice Hrčavke. Padine prema Sutjesci su koliko-toliko blage, dok prema Hrčavki padaju veoma strmo, upravo okomito. Staze ne postoje. Zapravo, svuda gdje god se mogla zadržati i proći ljudska noge, utabano je i trag potseća na uzoranu njivu. Od početka ofanzive prvi put smo svjedoci teške situacije. Znaci meteža i pometnje među ljudima već se osjećaju. Njemci su u toku dana u talasima svom silinom bombardovali Milinkladu, kao da su znali da se tu negde nalazi Vrhovni štab. Bombardovanje je načinilo pravu pustoš u Desetoj hercegovačkoj i Četvrtoj crnogorskoj brigadi, raznim prištapskim dijelovima i bolnici, koji su trebali proći baš ovim otvorom prema Hrčavki. Opšta pometnja... Tito je ranjen! Ova vijest ide od usta do usta. Srećom, nije teško ranjen.

Milinklada je razorena. Samo patrljci ogoljelih stabala govore da je tu bila doskora bujna bukova šuma. Svuda municiske kutije, samari, bacačka municija, puške, puškomitraljezi. Više oružja nego ljudi.

Desetine drugova i drugarica iz raznih jedinica i bolnica ostalo je teško ranjeno. Svi oni koji su u tom opštem metežu i uraganskoj vatri ostali bez konja — jedinog spasioča, ostali su bespomoćni. Krikovi bolova i strave miješali su se sa borbenim pokličima boraca koji su jurišali na Ozrenu i Plećima.

Kozomara Đuro, radnik iz Livna, borac 1-og bataljona brigade ležao je nemoćan u samrtnom ropcu. Bomba mu je formalno raznijela obe noge. »Drugovi, nemojte me ostaviti! Pozdravite brigadu! Živila Partija i drug Tito!« to su bile nje-gove posljedne riječi. Nedaleko je jedna drugarica — ne znamo iz koje je brigade, niti joj znamo ime. Smrtno je ra-

njena. Jedina joj je želja da je drugovi ne ostave. »Drugovi, ne ostavljajte me!« I tako još mnogi i mnogi.

Ako bi se našao koji konj, on se davao za prenos ranjenika. Već su i teška oruđa ostavljana — zakopavana, samo da bi se oslobodilo što više konja za spasavanje ranjenika. Nositi ih na ramenima zdravih bilo je nemoguće, jer su se i zdravi jedva držali na nogama.

Očekujemo napad Njemaca sa Pleća i Ozrena. Istina na Ozrenu se nalaze još naši, naš 1-vi bataljon i dijelovi Desete hercegovačke brigade. Samo još mali napor i neprijatelj će sastaviti obadva kraka svog obruča.

Međutim, i on se nije upuštao u riskantne prodore po ovoj čudljivoj planinskoj šumi. Njegova metodičnost je omogućila da se te večeri i noći sredimo na Milinkladi i ujutru, 10 juna, krenemo preko Hrčavke na Lučke Kolibe. 10 juna prije podne prošla je tuda i Sedma baniska divizija iako su položaji na Ozrenu i Milinkladi bili potpuno napušteni.

Izgledalo nam je da smo progurali najgore. U dubini Zelenogore očekivali smo da ćemo se najzad otkačiti od neprijatelja.

Međutim, ono najteže je tek počelo!

V R B N I C A

Oko podne 10 juna sva tri bataljona Šeste brigade prikupila su se u jednoj orijetkoj šumi nedaleko od Lučkih Koliba. Prvi put od početka neprijateljske ofanzive bataljoni nisu bili na položajima u neposrednom dodiru sa neprijateljem. Sem ličnog obezbjeđenja bataljoni nisu imali drugi borbeni zadatak.

Lijevo, na puškomet od nas, kod Ljubinog Groba, dijelovi Četvrte crnogorske brigade vodili su oštре borbe s Njemicima.

Na prostoriji kod Lučkih Koliba bio je Vrhovni štab. Saznali smo pojedinosti o ranjavanju druga Tita. On se sada osjeća dobro — rana nije teška.

Neprijateljska avijacija se ne smiruje. Grupe aviona ne prekidno se nad nama smjenjuju, bombarduju nasumce, kad primijete i najmanji cilj, spuštaju se nisko i mitraljiraju. Od preksinoć nismo ništa jeli.

Taman kad smo dočekali veče i kad su prve vatrice planule, eskadrila aviona ponovo se u polumraku pojavila nad nama. Iako su vatre odmah pogašene, bili smo otkriveni. Bacali su bombe i spuštali se sasvim nisko mitraljirajući. Ovo je bilo jedno od najtežih bombardovanja koje je pretrpjela Šesta brigada i od njega nam je stradalo desetak drugova iz Pratećeg voda i oko Štaba brigade.

Najzad je noć uveliko ovladala i mogli smo ponovo da založimo vatre. Od bombardovanja je stradao konj komesara brigade Cvijetina Mijatovića i meso smo podjednako podijelili na sve jedinice. Konj je bio povelik, pa je svaki borac dobio prilično parče. Drug Majo, komesar brigade, nije mogao da jede meso od ovog konja koji ga je nosio, kao i mnoge naše ranjenike, od istočne Bosne pa kroz sve vrijeme ofanzive do danas. Pola u šali, pola u zbilji recitovao je Njegoševe stihove iz »Gorskog vijenca« kad Vuk Mandušić žali za svojim prebijenim džeferdarom: »Ža' mi ga je ka očnjega vida, ža' mi ga je ka brata rođena...«.

Oko 22 časa dobili smo naređenje od Vrhovnog štaba za dalji pokret i probijanje. Sve naše snage koje su se prikupile na prostoriji Lučkih Koliba kretaće se u dvije kolone. Desna kolona u sastavu: Druga proleterska, Druga dalmatinska i Šesta istočnobosanska — komandant kolone Jovo Vukotić — kretaće se u pravcu Lučke Kolibe — Vrbnička Rijeka — Mrčin Kolibe. Naša Šesta bila je određena u prethodnicu desne kolone. Sa lijevom kolonom, koja je bila sastavljena od jedinica Druge divizije i još nekih brigada, kretao se Vrhovni štab. Ova kolona kretala se preko Balinovca u pravcu Mrčin Planine. Ispred lijeve kolone prema Balinovcu već se nalazila Prva proleterska divizija.

Sa naređenjem za pokret dobili smo još jedno naređenje koje nas je sve pogodilo. To naređenje je glasilo da se sva teška oruđa zakopaju kako bi se brigade lakše kretale u svom daljem probijanju. Prateći vod brigade izvršio je ovo naređenje, ali nam je svima bilo teško rastati se sa bacacima i protivtenkovskim topom. Jedan bacac bio je zaplijenjen u borbi s Njemicima u Bosutskim šumama, drugi u borbi s četnicima na Romaniji,

a protivtenkovski top na Hranjenu kod Goražda kad smo stizali u sastav glavnine. Mnoge borbe i mnoge pobjede nad neprijateljem vezane su za ova oruđa. Toliko smo ih brižljivo čuvali! Prije nekoliko dana kad je Prateći vod pregazio Sutjesku toliko se namučio oko protivtenkovskog topa. Naime, matica je zanijela konja koji je nosio eijev topa. Komandir voda Sadik Kadrušić-Dik bacio se u maticu i spasio dragocjeni tovar. Uveče je kratko izvijestio komandanta brigade da je vod u redu stigao. A sada moramo da ostavimo ova oruđa.

Oko ponoći 10/11 juna kolone su izvršile pokret. Na čelu desne kolone bila je Šesta brigada. Svi smo bili svjesni težine situacije, a i odgovornosti koja je ležala na svima, pa i na našoj brigadi. Štabovi i članovi partije trebalo je da prednjače primjerom. Zadatak — probor preko Vrbnice mora se izvršiti po svaku cijenu. Pod zaštitom noći treba neprimjetno podići neprijateljskim položajima s one strane Vrbničke Rijeke, probiti ih i energično nastaviti pokret preko Zelengore.

Nismo imali vodiča. Karta i »partizanski nos« bili su glavna sredstva za orientaciju. Staza kojom smo se spuštali ka Vrbničkoj Rijeci bila je kamenita i strma, sa mnogo ispriječenih žila drveća i panjeva. Noć je bila mrkla, planinska, sa natmurenim nebom. Ništa se nije vidjelo. Kolona se stalno prekidala. Utrošili smo nekoliko sati za svega par kilometara. Borci su bili izlomljeni i umorni. Čim bi kolona zastala, stojeći bi zaspali.

Najzad, čelo kolone je u samo svitanje 11 juna stiglo na Vrbničku Rijeku. Osmatrali smo položaje na susjednoj strani. Na grebenu Stružinskog Brda (k 1298) vidjele su se ljudske siluete. To su bili njemački stražari. Dijelovi 369 divizije obrazovali su novi obruč na lijevoj obali Vrbnice.

Uz strme padine Stružinskog Brda upućen je 1-vi bataljon sa zadatkom da se neprimjetno privuče njemačkim položajima i napadne ih. Ostali dio brigade počeo se prebacivati preko rijeke i kretao se kolonom nešto ulijevo od Stružinskog Brda koristeći vododerine i mrtve uglove. U dolini Vrbnice kolona se »nabila« zbog sporijeg prebacivanja preko rijeke, koja je, istina, mala i svuda gazna, ali ipak usporava kretanje. Već se

sasvim razdanilo i njemačka posada iz sela Vrbnica primjetila je našu kolonu pa je otvorila mitraljesku vatru. U to vrijeme 1-vi bataljon je uspio da podiže njemačkim položajima na Stružinskom Brdu i poslije kratke vatrene pripreme izvršio je snažan juriš. U oštem naletu Njemci su bili otjerani nazad, na drugi položaj, Grebac (k 1380) i sada je kolona mogla nesmetano da se kreće...

Njemci su u nekoliko mahova pokušali sa Grepca da bočnim napadima ugroze pokret kolone, ali sada je 1-vi bataljon bio ojačan i dijelovima Druge proleterske, pa su svi njemački napadi bili odbijeni. Na pravcu kretanja kolone bile su manje neprijateljske snage i čelo glavnine ih je bez većeg napora razbilo, pa je tako stvorena široka breša u pravcu Mrčin-Kolibra, kroz koju se probijala naša desna kolona duga nekoliko kilometara.

U borbama kod Stružinskog Brda, Njemci su pretrpjeli znatne gubitke. Pobijeno ih je nekoliko desetina, a zaplijenjeno je više »šaraca« sa dosta municije i 1 bacač. Priličan broj neprijateljskog oružja i municije ostao je na poprištu borbe, jer ih nismo mogli nositi uslijed premorenosti, a i inače smo bili zasićeni automatskim oružjem.

I mi smo imali osjetnih gubitaka. Pored ostalih, poginuo je najbolji puškomitraljezac u 1-vom bataljonu Marijan Paunić, koji nas je u časovima odmora toliko puta znao razveseliti, jer je bio uvijek vedar i raspoložen za šalu, a umio je lijepo i uz gusle zapjevati. Takođe su nam poginuli hrabri borci Fahim Zečević iz Visokog, Mato Marić iz Fojnice i još nekoliko drugih.

Naša lijeva kolona je takođe vodila oštре borbe na svom pravcu kretanja. Isto tako, ovog dana su jedinice Prve proleterske brigade vodile čuvenu borbu na Balinovcu, gdje su do nogu potukle Njemce.

Tako je razbijen neprijateljski obruč na Vrbnici i stvorena breša široka oko 6 km od s. Vrbnica prema Balinovcu, kroz koju se probila čitava naša glavnina i nastavila dalje kretanje preko Zelengore.

Poslije podne Šesta brigada je u sastavu desne kolone stigla na Mrčin-Kolibe. Ovdje su stigle i jedinice naše lijeve kolone. Sa Prvom proleterskom divizijom veza je uspostavljena.

Predveče je stigla od Sutjeske i Sedma baniska divizija. Tako se glavnina naše vojske, sa Vrhovnim štabom na čelu, našla prvi put na okupu. Nedostajala je samo Treća divizija.

Noć 11/12 juna brigada je provela na odmoru. Prekjuče je kod Lučkih Koliba bio prvi dan od početka ofanzive bez borbe i ovo je bila prva noć bez borbe i pokreta.

M I L J E V I N A

Ujutru 12 juna brigada je izvršila pokret do Jablanovog Brda (k 1353). Tu je od Štaba Prve proleterske divizije dobila zadatak da zajedno sa Majevičkom brigadom, kao desna pobočnica glavnine, izvrši pokret pravcem Zakmur — Trebičina i da na taj način osigura od Foče bok našim glavnim snagama koje će se probiti preko ceste Foča — Kalinovik negdje u prostoru Miljevine.

Ovdje smo saznali od Štaba Prve proleterske divizije da nam je opšti pravac probaja ka Romaniji i istočnoj Bosni. Svi smo bili radosni. Pomisao da je konačni probaj blizu i da se ide za istočnu Bosnu davala je svakom borcu Šeste i Majevičke potstreka i volje da se sve prepreke savladaju.

Uveče 12 juna izvršen je pokret pravcem Zakmur — Trebičina. Obje brigade kretale su se u jednoj koloni. Prolazili smo kroz zaseoke Zigmura. Prvi put je da poslije toliko dana vidimo kuće i vatrice kako svijetle na ognjištu. Prvi put je da vidimo narod — žene, djecu. Intendanti su dobili u selu neki sir i dijelili su borcima u koloni. Poslije konjskog mesa i raznih kiselih trava, koje smo već skoro mjesec dana upotrebljavali, ovaj sir je bio kao najveća poslastica.

U zoru 13 juna čelo kolone izbilo je do na puškomet prvih kuća s. Trebičina. Saznali smo da se u selu nalaze Njemci. Štab brigade odmah je izdao naređenje za napad. U napad su krenula dva bataljona Šeste i jedan bataljon Majevičke. Poslije relativno kratke borbe Njemci su izbačeni iz prve polovine sela. Od pravca Foče stigla su im pojačanja i oni su pokušali da nas

potisnu. Vršili su u toku dana nekoliko napada, ali bez uspjeha, jer su naši borci čvrsto držali zaposjednuti dio sela. Na taj način spriječeno je ovoj njemačkoj koloni da preko Trebićine izbjije na Rataj i ugrozi desni bok naše glavne kolone.

Istovremeno, ovog dana vodila se teška borba oko Jeleča i Rataja. Jedinice naše glavne kolone u ogorčenim borbama probijale su treći neprijateljski obruč u pravcu Miljevine duž ceste Foča — Kalinovik.

Predveče su štabovi brigada donijeli odluku da se jedinice otkače od neprijatelja kod Trebićine i u toku noći predu cestu Foča — Kalinovik negdje kod Miljevine na pravcu proboja glavne kolone. Prelazak preko r. Bistrice na ovom pravcu bio je nemoguć, jer je kanjon strm i neprolazan.

Odljepljivanje bataljona izvršeno je prije pada mraka i Njemci su to otkrili, pa su vršili jak pritisak i nanijeli znatne gubitke naročito 1-vom bataljonu Šeste. Između ostalih, ovdje su poginuli: Neđo Sarajčić iz Sarajeva, Andrija Stanek iz Zagreba, Meho Čurković iz Visokog i drugi.

Pokret prema Rataju i Miljevini vršen je tokom noći 13/14 juna po teškom i strmom terenu. Negdje u svitanje pređena je cesta kod Miljevine i Šesta brigada se razmjestila u s. Budnju.

Na samoj cesti, gdje je naša kolona prešla, stajao je jedan teški njemački tenk koji su uništili bombaši Prve proleterske brigade. Oko njega bilo je pravo razbojište, na kome su ležali izmiješani pali borci naši i poginuli neprijateljski, polomljeno oružje i druga ratna oprema.

Tako je bio probijen treći neprijateljski obruč kod Miljevine i već sutradan, 15 juna, neprijatelju je bilo jasno da je operacija »Švarc« propala. To su konstatovali Italijani u svom izvještaju od 15 juna u kome kažu »da su Njemci izigrani«. Ustvari izigrani su bili zajedno sa Njemcima i oni i Bugari i svi domaći kvislinzi.

KONAČNO — PROBOJ NA ROMANIJU

Poslije probaja kod Miljevine cijela naša glavnina prikupila se u prostoru između komunikacija Foča — Kalinovik i Go-

ražde — Sarajevo. Šesta brigada smjestila se u zaseoke oko Previle. Dva dana trajao je odmor i jedinice su se sredjivale. Svaka borba je zamrla i jedino su povremeno neprijateljski avioni uz nemirivali ovo duboko zatišje.

Neprijatelj se teško mirio sa neuspjelim opkoljavanjem naših snaga. Koristio je ovaj predah i činio posljednji pokušaj, pa je žurno prebacivao snage na prugu Sarajevo — Višegrad i cestu Sarajevo — Goražde ne bi li u pojasu ovih komunikacija uspio da stvori prepreku.

Sedamnaestog juna dobijeno je naređenje od Štaba Prve proleterske divizije da Šesta i Majevička i dalje zadrže zadatak desne pobočnice i da sljedeći pokret izvrše pravcem Previla — Hranjen, da pređu prugu negdje na otsjeku između Renovice i Ustiprače i da dalji pokret produže pored Rogatice preko Šatorovića u pravcu Han Pijeska.

Brigade su formirale kolonu predveče 17. juna i nastavile pokret označenim pravcem. Pred Hranjenom su stigle prije svanuća 19. juna. Na cesti Goražde — Sarajevo, i to na dijelu Jabuka — Hranjen, već su se nalazile jake neprijateljske motorizovane snage. Da bi se izbjegli nepotrebni gubici, odlučeno je da se brigade još pod zaštitom noći povuku nešto nazad, na pošumljeno brdo Oštros (k. 1004). U tom povlačenju prekinuta je veza sa znatnim dijelom kolone, pa su se na Oštros izvukla svega dva bataljona Šeste i jedan bataljon Majevičke. Polovica kolone, tj. dva bataljona Majevičke i jedan bataljon Šeste, okrenula je uljevo prema zapadu i u toku dana spojila se sa glavnom kolonom, sa kojom je docnije prešla i prugu kod Renovice. Ovi bataljoni su tek na Romaniji došli u sastav svojih brigada.

Dio kolone pobočnice koji se povukao na Oštros vodio je 19. juna jače borbe sa neprijateljskim snagama od Hranjena i onim koje su od pravca Foče vršile pritisak na začelje naših kolona.

Devetnaestog juna uveče kolona sa Oštrog krenula je prema cesti Goražde — Sarajevo. Pravac kretanja bio je preko Peti-Bora (k. 1200) iznad samog Goražda. Njemci nisu očekivali ovaku druskost, pa je cesta pređena bez borbe, jer na ovom dijelu nije bila zaposjednuta.

20 juna ujutru kolona pobočnica izbila je u selo Borak i tu se razmjestila za odmor. Dolje ispod sela, u dolini Drine vidjelo se Goražde. Ostali smo neprimjećeni i tek je predveče jedna ustaška patrola slučajno nabasala u selo i otkrila nas. Ali tada je već bilo kasno i bataljoni su se prikupili za dalji pokret. Odlučeno je da se r. Prača i pruga pređu kod željezničke stanice Duba, jer tu postoji brvno, a Prača je bila nabujala. Prikupljeni su podaci o manjoj ustaškoj posadi koja je držala Dub i pokret je izvršen u sumrak. Spuštali smo se u kanjon Prače. Još ova prepreka — i pred nama će da pukne prostor Romanije.

Praču i prugu prešli smo lakše nego što smo predviđali. Ustaška posada u Dubu nije smjela ni da nas sačeka.

Ujutru 21 juna stigli smo u s. Pljesko, s one strane pruge.

Saznali smo da se i glavna kolona probila na Romaniju. Ona je prešla cestu i prugu na širokom frontu od Renovice do Stambolčića.

Posljednji pokušaj neprijatelja bio je osujećen. Njegova Peta ofanziva je krahirala.

Šesta brigada se prikupila u s. Osovou kod Rogatice i odatle u laganim maršrutama nastavila kretanje prema Han Pijesku i Šekovićima radi sređivanja i popune.

*

Šesta brigada izišla je iz Pete ofanzive više nego prepolovljena. Od ukupnog broja boraca — 630, koliko je imala u početku ofanzive, poginulo je, ranjeno, nestalo ili se priključilo drugim jedinicama oko 350 boraca i starješina, a od toga broja mrtvih i nestalih bilo je oko 250. Brigada se dakle probila na Romaniju sa manje od 300 boraca, uključujući tu i ranjenike iz brigadne bolnice.

Najviše gubitaka brigada je pretrpjela u početnim borbama, naročito kod Čajniča i Metaljke, zatim na Zavajitu i Trovruhu, kao i na Vučevu. Košur, Vrbnica i Trebičina takođe su mesta gdje je pao znatan broj šestobrigadira.

Razumljivo je da je najviše gubitaka bilo u početnim borbama, jer je kod Čajniča i od Čelebića ka Foči brigada prvi put

ulazila u žestoke okršaje, rame uz rame sa proleterskim brigadama. Štab brigade i štabovi bataljona još nisu imali dovoljnog iskustva u rukovođenju jedinicama, a i sami borci još nisu bili dorasli proleterima. No, docnije je žrvanj borbe prekalio i poslednjeg borca. Povratak i ovako malog broja šestobrigadira u istočnu Bosnu značio je mnogo, jer će docnije svaki ovaj borac, kaljen kroz Petu ofanzivu, postati starješina u novim jedinicama istočne Bosne, koje će u jesen 1943 narasti na nekoliko divizija.

I pored svih teškoća i slabosti, nedostatka iskustva, nenačeknutosti na ogromne fizičke i psihičke napore, u uslovima borbi po veoma teškom i razdrobljenom terenu, pustom i siromašnom, pod stalnim dejstvom neprijateljske avijacije i artillerije, brigada je vodila vrlo jake i uspješne borbe i dala svoj značajan udio u slavnim borbama koje su vodile Prva, Druga, Treća i Sedma divizija NOVJ. Goli Vrh kod Ustikoline, Paljika prema Goraždu, Metaljka, Vragolije, Zavajit, Kušlat, Bakića Brdo, Trovrh, Zlatni Bor, Vučevvo, Ćurevo, Košur, Vrbnica, Trebićina — to su mjesta na kojima su borci Šeste brigade neustrašivo vodili borbe, zaustavljali napadne kolone neprijatelja, njegove borbene poretke bacali niz litice, jurišali na njegove utvrđene položaje i probijali njegove obruče.

Borbe u Petoj ofanzivi ostaće u istoriji naših naroda kao veličanstveno poglavlje. One će biti nepresušan izvor na kome će se naša buduća pokoljenja napajati i osvježavati kad god bude trebalo da naši narodi pokrenu svoje snage u odbranu slobode, nezavisnosti i života dostoјna ljudi. U tom poglavlju pomenuće se i ime Šeste istočnobosanske proleterske brigade.

Rudi PETOVAR i Miloš ZEKIĆ

Marijan Detoni: PRELAZ PREKO SUTJESKE (ulje)

MAJEVIČKA BRIGADA NA SUTJESCI

rva majevička brigada¹ postala je od Majevičkog partizanskog odreda (kasnije grupe udarnih bataljona). Majevički odred formiran je septembra 1941 godine, na terenu Majevice i Semberije, gde je uspešno vodio borbe protiv ustaških uporišta sve do 20 februara 1942 godine, kada su majevički četnici izvršili mučki prepad na štab odreda u s. Vukosavcima i tom prilikom, pored ostalih, ubili komandanta i komesara odreda — Ivana Markovića-Irca i Fadila Jahića-Španca.² Produžavajući borbu sa četnicima, odred je bio prisiljen da se posle izvesnog vremena povuče za Birač, gde je nešto kasnije preformiran u udarni bataljon koji je ušao u sastav Šeste istočnobosanske brigade kao njen 2 bataljon. Kada je u novembru 1942

¹ Ova i Šesta istočnobosanska brigada nisu organski pripadale nijednoj diviziji Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ u periodu izvođenja Pete neprijateljske ofanzive. Članak je pisan na temelju izvornog materijala u odnosu na ovu brigadu i uglavnom na temelju sećanja nekoliko preživelih drugova, tako da su se mogle potkrasti pojedine greške i nepotpunosti kako u pogledu numeracije jedinica, tako i pri navođenju imena poginulih i živilih drugova, njihovih funkcija i drugog. Ipak smatramo da će članak poslužiti kao osnova za dalje i potpunije osvetljavanje borbi i uloge ove brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

² Ivan Marković-Irac i Fadil Jahić-Španac su proglašeni narodnim herojima.

godine ta brigada — zajedno sa Sremskim partizanskim odredom — razbila majevičke i trebavške četnike na Maleševcima i nanela im odlučujući poraz, 2 bataljon se u toj značajnoj borbi naročito istakao. Odmah posle ove pobede obnovljen je, tj. ponovo formiran Majevički partizanski odred, stim što je pomenući bataljon činio njegovo jezgro i dao rukovodeći kadar za čitav odred. Marta 1943 godine odred prerasta u (majevičku) grupu udarnih bataljona da bi, po odluci Vrhovnog štaba, 11 aprila 1943 godine postao Majevička udarna brigada. Upočetku je imala brojni naziv Prva, a kasnije Petnaesta — Majevička NOU brigada (s obzirom na red formiranja ostalih brigada). No u toku Pete neprijateljske ofanzive nazivana je samo *Majevička* (bez brojne oznake), radi čega ćemo je u daljem izlaganju tako i nazivati.

Majevička brigada, zajedno sa Šestom istočnobosanskom narodnooslobodilačkom udarnom brigadom, početkom aprila 1943 godine, po direktivi Vrhovnog štaba, probila se iz istočne Bosne preko komunikacije Sarajevo — Višegrad. U toku tog proboja 8 aprila brigada je vodila borbu, zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom, kod s. Hranjen kojom su prilikom iz zasede razbile jednu nemačku autokolonu i, pored ostalog, zarobile jednog nemačkog oficira, nekoliko podoficira i vojnika i zaplenila znatnu količinu oružja, municije, opreme, vozila i dr.

Po dolasku na jugoistočni deo planine Jahorine, 9 aprila, brigada je uhvatila vezu sa jedinicama Prve proleterske divizije, kada su ove forsilale Drinu i napredovale ka Čajniču. U periodu do početka Pete ofanzive, po naređenju Vrhovnog štaba,³ glavnina brigade bila je raspoređena na levoj obali Drine u širem rejonu Ustikoline, zatvarala pravce od Goražda i Jahorine i time zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom, koja je bila raspoređena naspram nje na desnoj obali Drine, obezbeđivala levi bok snaga Glavne operativne grupe,

³ Vrhovni komandant drug Tito, po dolasku Šeste i Majevičke brigade, pozvao je članove PK za B i H i štabove obe brigade, u Vrhovni štab, koji je tad bio u Govzi. Interesujući se živo o borbama i situaciji u istočnoj Bosni, drug Tito je proveo sa njima čitavo veče. Tom prilikom im je postavio zadatke za pretstojeća dejstva.

koja je produžavala svoju ofanzivu prema istočnom delu Crne Gore i Sandžaku u dolini gornjeg Lima.

U to vreme sastav brigade bio je sledeći:

Brigada je imala štab sa prištapskim delovima i ukupno oko 650 boraca formiranih u pet bataljona; svaki bataljon, sem Petog, imao je oko 140 boraca, a Peti oko 70 boraca.

Od ukupnog broja boraca i rukovodilaca u brigadi, oko polovine bili su članovi Partije i SKOJ-a.

Štab brigade: komandant — Pero Kosorić; politički komesar — Mirko Filipović⁴; zamenik političkog komesara — Pavle Goranin-Ilija⁵; zamenik komandanta — Ratko Perić; načelnik štaba — Vukašin Subotić; intendant — Vesa Radojčić; reserent saniteta — Adem Akšamija. U politodelu brigade bili su drug Vlado Rolović, drugarica Desa Koštan i drug Mićo Rakić — omladinski rukovodilac.

1-vi bataljon — sastava tri čete. Komandant — Miljenko Cvitković⁶, posle njega Vojko Milovanović-Savić⁷; politički komesar — Muhibdin Begić; zamenik komesara Nenad Petrović.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Tešo Tešić⁸, Vokić Aleksandar, Jahić Izo, Savić Stevo, Andić Milo i drugi.⁹

2 bataljon — sastava tri čete. Komandant — Slobodan Kezunović; vršilac dužnosti političkog komesara — Maksimović Dragiša; zamenik komandanta — Stević Srećko, a zatim Kovačević Radivoje.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Čović Mitar¹⁰, Žepić Jozo¹¹, Petrović Aco¹², Medić Branko¹³, Andrić Mile, Ilić Slobodan i drugi.

3 bataljon — sastava tri čete. Komandant — Tripun Petrović-Patak, do 29. maja, a posle toga Radivoje Kovačević; politički komesar — Jovo Kokanović-Kokan¹⁴; zamenik političkog komesara — Selim Numić i Risto Tošović.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Bešlagić Fadil¹⁵, Andrić Jovan, Avokumović Aco, Popović Boško-Popac i dr.

4 bataljon — sastava tri čete. Komandant — Vojo Ivanović; politički komesar — Andrija Blagojević; zamenik političkog komesara — Veljko Simić »Veljun«.

⁴ Ranjen aprila 1944, uhvaćen od četnika koji su ga predali Nemcima u Brčkom, gde se herojski držao, posle čega je streljan. Proglašen narodnim herojem.

⁵ 1941. g. polit. komesar Romaniskog part. odreda — Ćičinog. Poginuo kao pol. komesar Dvadesetsedme divizije 2. januara 1944 kod s. Žunovi — Romanija. Proglašen narodnim herojem.

⁶ Teško ranjen u borbama na Sutjesci kod s. Popov Most 4. juna i posle kraćeg vremena podlegao ranama. Proglašen narodnim herojem.

⁷ Poginuo u borbama sa Nemcima kod Srnice (Gradačac) jula 1943. Proglašen narodnim herojem.

⁸ Proglašen narodnim herojem.

⁹ Poginuli 1943 u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

¹⁰ Poginuo 1944 godine.

¹¹ Poginuo 1943 godine.

¹² Umro od tifusa 1944 godine.

¹³ Poginuo 1944 godine u Šestoj ofanzivi.

¹⁴ Poginuo 1944 godine.

¹⁵ Poginuo 1943 u Petoj ofanzivi.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Zarije Dokić, Stojaković Vojo¹⁶, Perera David-Dule i dr.

5 bataljon (pratećih oruđa) sastava: jedna četa minobacača i protivtenkovskih pušaka, jedna četa mitraljeza, jedan tehnički vod (inžinjeri — mineri i vezisti — telefonisti). Komandant — Salcberger Ervin-Stanko; politički komesar Avdić Šefko¹⁷ i dr.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Serafim Franjo, Njegovan Milan i drugi.

Ovaj bataljon dejstvovao je stalno po delovima kojima je ojačavao ostale bataljone.

Majevička brigada, takoreći tek formirana, bila je popunjena najvećim delom borcima-omladincima (proseka 17—19 godina starosti), te se s pravom mogla nazvati *omladinskom brigadom*. Kao takva bila je, besumnje, najmlađa od svih brigada u sastavu Glavne operativne grupe. To je zapazio i drug Tito — pred početak Pete neprijateljske ofanzive — kada je brigada prošla pored Vrhovnog štaba, nedaleko od s. Kosmana, na levoj obali Drine, gde se tada nalazio Vrhovni štab. Posebnu pažnju u to vreme ukazao je Vrhovni štab obema brigadama iz istočne Bosne, dodeljujući im izvesnu količinu naoružanja i municije od zaplenjenog neprijateljskog materijala u toku Četvrte neprijateljske ofanzive. U tu svrhu upućena je jedna četa u rejon Pivskog Manastira, gde je primljen ovaj materijal. Osim toga, omogućeno je bilo, koliko su to prilike dozvoljavale, da se pred velike borbe, koje su pretstojale, komandni kadar i borci brigade pripreme i upoznaju sa novim uslovima ratovanja i teškim zadacima koji su ih očekivali.

POČETNE BORBE

Prvog maja brigada je, po dobivenom zadatku od Vrhovnog štaba, posela položaje na obe obale Drine u cilju sprečavanja prodora neprijatelju koji je nastojao da deblokira svoje opkoljene snage u rejonu Foče. Prvi bataljon upućen je na desnu obalu Drine gde je poseo Kapak (k 1203) i Goli Vrh (k 1309 i k 1022). Drugi i Četvrti poseli su položaj s. Zebina Šuma — Grabić (k 1022) — Sešin Vrh (k 1094) — Stolac (k 1519). Podršku bataljonu kod s. Zebina Šuma dala je minobacačka četa i mineri koji su izvršili zaprečavanje ceste prema Usti-

¹⁶ Poginuo 1944.

¹⁷ Poginuo decembra 1943.

kolini. Treći bataljon i prištapski delovi bili su na položajima severno od Ustikoline.

U toku 2 i 3 maja do predveče brigada je uspela da zadrži i odbije uzastopne napade nadmoćnih snaga Italijana (predvođenih četnicima) i Nemaca koji su iz Goražda, potpomognuti tenkovima i avijacijom, nadirali prema Foči. Tek predveče 3 maja uspeo je neprijatelj da se probije i da u toku 4 maja deblokira svoje snage u Foči. U ovoj borbi neprijatelj je imao osetne gubitke, a za mladu Majevičku brigadu ovo je bila prva veća borba sa tako brojno jakim i tehnički znatno nadmoćnjim okupatorskim snagama. Ove teške borbe još više su ojačale borbeni duh naših boraca.

Neposredno pred početak Pete neprijateljske ofanzive, naređenjem Vrhovnog štaba od 10 maja, Majevička brigada ušla je u sastav Drinske operativne grupe, zajedno sa Drugom proleterskom i Šestom istočnobosanskom brigadom. Zadatak ove grupe bio je da obezbeđuje zapadni deo Sandžaka i zatvori pravce od Goražda i Jahorine i spreči ispadne neprijatelja iz Foče i Goražda u pravcu naše oslobođene teritorije tj. ka Čajniču i s. Čelebiću. U vezi s tim brigada je bila raspoređena južno od Foče na položajima Crni Vrh (k 1113), s. Dragočava, s. Kunovo i delom snaga u rejonu s. Boljoradina i Krstac. U rejonu Crnog Vrha bila su još i dva bataljona Prve proleterske brigade.

Sa tih položaja brigada je svakodnevno odbijala ispadne delova 369 neprijateljske legionarske (»vražje«) divizije iz garnizona Foča. Aktivnost neprijatelja i učestalo nadletanje njegovih aviona bili su vidljivi, iako tada za nas nesigurni znaci, pretstojeće neprijateljske ofanzive.

Jedinice 369 legionarske divizije, delovi 118 lovačke divizije (grupa »Gertler«) i jedan puk 4 lovačke brigade, preduzeli su 15 maja odlučan napad na razvučene snage Drinske operativne grupe. Glavni udar neprijatelj je usmerio na Šestu istočnobosansku brigadu, koncentričnim dejstvom od Goražda i Foče. Po ovlađivanju Čajničem, neprijatelj je produžio napad duž komunikacije prema Boljanićima, posle čega je aktivirao

svoje desno krilo iz rejona Foče. Majevička brigada, zajedno sa delom Druge proleterske brigade pružala je u toku 15 i 16 maja snažan otpor neprijatelju na položajima s. Podgaj, s. Dragočava, Crni Vrh. Prodor neprijatelja kroz odbranu Šeste istočnobosanske brigade, na koju su bile upućene glavne neprijateljske snage i kidanje veze s njom, nepovoljno je uticao na dalju odbranu Majevičke brigade. Jedan deo snaga ona je orijentisala prema s. Plansko za zatvaranje pravca iz doline Čeotine prema Čelebiću.

U vremenu od 17—20 maja brigada je zadržavala napad znatno nadmoćnijeg neprijatelja na položajima Crni Vrh (k 1320), Humić (k 1326) i Lučeve Brdo (k 1461).

U toku 20 maja 13 puk neprijateljske 4-te brigade, ojačan jednim bataljonom iz 118 divizije i podržan jednim artiljeriskim pukom, probio je položaje brigade i, ulazući krajnje napore, zauzeo dominantne položaje između Foče i Čelebića: Crni Vrh (k 1320), Trovrh (k 1386), Bakić (k 1444), Vjenac (k 1356). Razvučena Majevička brigada nije bila u mogućnosti da spreči prodor znatno nadmoćnijeg neprijatelja ka Čelebiću i bila je prisiljena na povlačenje kroz šume Korlat — Lanište, a sutradan do linije Oštra Gl. — s. Hoćevo, gde je izbila 21 maja.

Vodeći na početku same ofanzive nekoliko dana i noći oštре borbe, brigada je pretrpela osetne gubitke. Borci su bili premorenji i izgladneli, a nedostatak municije je bio najveći problem koji smo u tim odbranbenim borbama teško rešavali. Sve ove teškoće naročito su došle do izražaja u povlačenju. Majevički borci dugo će se sećati provedene noći 20/21 maj u šumi Korlat — Lanište, zastanka i odmora brigade, dok je bataljon u zaštitnici bio na položaju. Mrkla noć, kiša sa susnežicom. Već drugi dan se nije ništa jelo. Neće se ni večerati — komora se odvojila. Hladno je i borci po grupama nalozili vatru i pored nje dremaju. Nekolicini su i šinjeli izgoreli. Veze sa susednim jedinicama, pa i pretpostavljenim štabom, nije bilo jer, kao po pravilu, veza je otkazala baš kad je bila najpotrebnija. A to je u ratu ono što unosi najviše neizvesnosti.

Sutradan uhvaćena je veza sa delovima Šeste istočnobosanske brigade koja je tog dana svojim čelom izbjala iz doline Čeotine i prikupljala se kod s. Čelebića. Naša brigada zaposela je položaje na severnoj padini Ilijine Glave.

T R O V R H

Ovoga dana uveče (21 maja) nastupio je obrt na čitavom frontu kod Čelebića. U kritičnom momentu, kada je izgledalo da će neprijatelj još toga dana (noći) zauzeti Čelebić (najvažniji rejon na čitavom prostoru između Drine, Čeotine i Tare), pojavila se Prva proleterska brigada koja se odmah (iz pokreta) razvila i napala neprijatelja u s. Borje i zapadnije. Posle kratke ali snažne vatre minobacača i mitraljeza, proleteri su krenuli u nezadrživi juriš. Neprijatelj je bio zbunjen i iznenađen: par sati pre toga pred njim je pružala otpor samo zaštitnica Majevičke brigade, a već sad su se na njega ustremile tri brigade: Prva proleterska na centru, Šesta istočnobosanska na desnom i Majevička na levom krilu. Poneseni borbenim poletom proletera, majevički borci kao da su se preporodili; oni su, bez obzira na iznurenost i glad, sa poletom jurišali i uništavali neprijatelja. Bila je mrkla noć. Razbijeni neprijatelj, koji je inače izbegavao noćne borbe, dao se u panično bekstvo i samo se raspitivao kod preživelih meštana: »Gde je Foča«. Jeden naš bataljon zarobio je jednu neprijateljsku grupu u s. Pjelovci, koja se toliko bila zbunila da je počela bežati ka Tari, umesto ka Drini (Foči), tj. za 180 stepeni u suprotnom pravcu.

Posle borbe i gonjenja koje je trajalo čitavu noć, jedinice naših triju brigada potisle su neprijatelja sve do s. Zavajit i nešto severnije. Uočivši važnost položaja Korče (k 1255) — Bakić (k 1444) — Trovrh (k 1386), koji su ustvari pretstavljali poslednju prirodnu liniju za odbranu Foče, neprijatelj je na brzu ruku doveo pojačanja i zaposeo tu liniju. Na tim položajima i Zlatnom Boru, u toku naredna 3—4 dana i noći, vodile su se najkrvavije borbe. To je postalo težište operacije kako za nemačke snage, tako i za čitavu Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba.

Posle kraćeg zadržavanja, bataljoni iz naše tri nekompletne brigade, pošto su se prikupili, produžili su i preduzeli novi napad. Tako su se i u toku 22 maja odvijale borbe nesmanjenom žestinom i naše jedinice zauzele su položaje Korče, Vjenac (k 1356), Bakić i izbile na Trovrh, koji je pretstavljaо glavni čvor neprijateljske odbrane. Ali, uviđajući presudnu važnost Trovrha, komandant 118 nemačke divizije privukao je nova pojačanja i preduzeo protivnapad, kojim je lično rukovodio nalazeći se na zadnjoj padini položaja, a 24 maja stigao je i na sam Trovrh, što samo po sebi govori o ozbiljnosti te situacije. Povrativši Trovrh, neprijatelj je do pada mraka ponovo zauzeo zavajitske položaje (Korče, s. Kušlat, Vjenac i Bakić).

U ovoj prelomnoj situaciji od velike važnosti je bilo, ne samo za jedinice naših triju brigada, nego možda i za čitav dalji tok Pete ofanzive — zadržati u svojim rukama dominantni vis Trovrh — »vrata Foče«, kako ga je docnije nazvao komandant neprijateljske 4 lovačke brigade (koja je u prvo vreme branila Trovrh) u svojoj bojnoj relaciji. Uviđajući to, neprijatelj ga je brzom upotrebot u zadnji čas prikupljenih rezervi povratio. Naše jedinice, čije je dejstvo tad objedinjavaо drug Miloje Milojević (zamenik komandanta Prve proleterske brigade), nisu imale rezerve, te nisu mogle izvršiti protivnapad kada je neprijatelj ponovo bio zauzeo Trovrh.

Danas nema razloga ne osvrnuti se na jednu činjenicu. Naime, s naše strane nije se tada objektivno mogla sagledati presudna važnost fočanskih položaja tj. Trovrha i visove koji sa njim čine celinu, jer se u prvo vreme radilo o protivnapadu na neprijatelja koji je bio prodro u pravcu Čelebića i Zlatnog Bora, a ne napadu, a veza sa jedinicama bila je otežana i dr. To se vidi i iz toga što je istovremeno izvršen napad sa 7 bataljona na ove položaje i napad sa približno isto toliko bataljona (Prva proleterska brigada bez 3-ćeg i 6-og bataljona i po jedan bataljon iz Šeste istočnobosanske, Majevičke i Druge proleterske brigade) na položaje u rejonu Zlatnog Bora. Svakako da bi bilo mnogo bolje da je u prvo vreme izvršen jači napad (sa oko 10 bataljona) samo na fočanske položaje (Trovrh i dr.), uz

učešće svih pet (a ne samo dva) bataljona Prve proleterske brigade, a prema neprijatelju na Zlatnom Boru za to vreme moglo se privremeno biti u odbrani sa 3—4 bataljona. Sigurnim ovlađivanjem Trovrom, Kumićem i dalje, otvarala se realna mogućnost brzog upada u samu Foču, a time i posrednog okruženja neprijatelja na Zlatnom Boru, Zečijem i Lučevom Brdu. Sve u svemu, proboj fočanskog fronta u toj situaciji, koji su naše tri nekompletne brigade bile postigle, ali nisu mogle održati i razviti, mogao je doprineti znatno drukčijem, povoljnijem, razvoju daljeg toga Pete ofanzive. A za dalji proboj preko Drine na tom pravcu, pored iznetog, trebalo je privući bar još 2—3 brigade. Nešto docnije, dolazak Treće krajiske brigade nije mogao bitno izmeniti situaciju na ovom frontu u našu korist, utoliko pre što je ona 24 maja uvedena pravcem na zapad (ka Zečijem Brdu), a ne pravcem na sever — ka Trovru i Foči.

Oko podne 23 maja, posle jake artiljeriske vatre, neprijatelj je u kolonama počeo da se spušta sa položaja Vjenac i Korče i napada s. Zavajit i dalje prema Vukovića potoku. Miloje Milojević je naredio protivnapad svim našim snagama na tom delu fronta. Ovakva odluka bila je potpuno celishodna: na jak neprijateljev napad odgovoriti još jačim protivnapadom naših 7—8 bataljona — odmah, dok njegov napad ne uzme maha, i time ga preduhititi i preoteti mu borbenu inicijativu.

Majevička brigada, zajedno sa 2 bataljonom Šeste istočnobosanske i 6 bataljonom Prve proleterske brigade (Beogradskim), našla se u centru borbenog rasporeda i izdržala jak pritisak neprijatelja, pa pošto ga je zadržala, prešla je u protivnapad pravcem s. Podgaj — s. Zavajit — Vjenac, a jednim bataljom prema Kušlatu. Mi, preživeli borci Majevičke brigade, sećamo se juriša na Zavajitu, Vijencu i Kušlatu, kao najjačih, najkrvavijih, najsnažnijih, koje je naša brigada dotle uopšte ostvarila. Ne obazirući se na paklenu vatru neprijateljskih šaraca, bacača i topova, Majevičani su, rame uz rame sa borcima Prve proleterske i Šeste istočnobosanske brigade lomili sve prepreke pred sobom i vatrom, bombama i borbom prsa u prsa uništavali neprijatelja. To je bio stra-

hovit juriš — uzbrdo i preko otkrivenog terena. Mladi majevički borci s ponosom su jurišali ne želeći da zaostanu za proletarima Prve i Šeste istočnobosanske brigade, čije im je prisustvo i sadejstvo ulivalo moralnu snagu, potsticalo ih i nadahnjivalo heroizmom. Tu, na položaju, proletari su bili prijatno iznenađeni odlučnošću i poletom svojih mlađih, neiskusnijih drugova — Majevičana. Ovim jurišima, borbenim poletom, u toku ovoga, sledećih dana i noći naša mlada brigada je stekla ugled i poverenje proleterskih jedinica. O tome je bio uskoro obavešten i Vrhovni štab.

Do pada mraka brigada je izbila pod sam Vjenac, a jednim bataljonom prema Kušlatu. U toku noći 23/24 maja sve naše jedinice produžile su uporno nastupanje i potiskivanje neprijatelja. Borba se vodila čitavu noć nesmanjenom žestinom. Mrkla noć i šumsko i planinsko zemljište doprinisili su da se ova dramatična borba odvija u punoj napetosti i sa puno neizvesnosti. Održavanje veze između jedinica bilo je veoma teško, a ponegde i nemogućno, zbog čega su i bataljoni naših triju brigada bili izmešani. Glavno žarište borbe ove noći bilo je kod s. Kušlat, gde su 1-vi bataljon Majevičke, 2 i 3 bataljon Šeste istočnobosanske i 6 bataljon Prve proleterske brigade okružili jaču neprijateljsku grupu i sutradan je potpuno uništili. Na levom krilu je 1-vi bataljon Šeste istočnobosanske brigade zauzeo u toku noći važan vis Bakić, potisnuo neprijatelja, ali ga je zbog neizvesne situacije (nemanje veze sa Majevičkom brigadom i ostalima) napustio, da bi ga sutradan ponovo na juriš zauzeo.

Majevička brigada (bez 2-og bataljona, ojačanog minobacačkom četom i delom mitraljeske čete 5 bataljona, koji je zajedno sa glavninom Prve proleterske brigade vodio borbu na položajima u rejonu Zlatnog Bora) u sadejstvu sa 6 bataljonom Prve proleterske brigade i 2 bataljonom Šeste istočnobosanske brigade, pošto je 24 maja zauzela Vjenac i visove severnije od njega, produžila je napad ka Trovru, a jednim delom snaga presekla stazu između s. Kušlata i trovrha. Ovo je doprinelo bržem uništenju neprijatelja u s. Kušlatu. Sem toga, time je sprečen pokušaj neprijatelja da se sa Trovra

probije ka svojoj okruženoj grupi u s. Kušlatu, deblokira je i izvuče. Tako je dejstvom tih jedinica uništen tog dana kod s. Kušlata čitav neprijateljski bataljon sa ojačanjima. Kušlat je toga dana pružao sliku pravog razbojišta. Na sve strane po selu i okolnim padinama veliki broj ubijenih neprijateljskih vojnika, razbijena i uništena komora, razbacano oružje i oprema. Za naše jedinice bilo je naročito značajna zaplena velike količine oružja i municije.

Kada su bataljoni Majevičke brigade oko podne 24 maja, preko bezimenih visova severno od Vijenca, podilazili Trovru, nastala je zabuna, koja nas je koštala nekoliko žrtava, a mogla je i mnogo više. Iznenada, na levom krilu brigade, čula se i osetila jaka vatrica od pravca Bakića. Dobio se utisak da neprijatelj pokušava da nam se zabaci za leđa. Naš streljački stroj je zbog toga nešto ustuknuo i povio se. U takvoj situaciji, kada je moglo doći do napuštanja položaja za koji smo se borili čitav dan i noć, jedan od drugova iz štaba brigade uzviknuo je: »Drugovi, to su naši, to je bataljon Miloša Zekića! Napred!...« (iako ni sam nije bio načisto da li su to zaista naši). Na to se čitav naš streljački stroj ponovo ustremio na neprijatelja. Time je zabuna otklonjena, veoma važan položaj povraćen i održan i neprijatelju onemogućeno da ovu situaciju iskoristi. I, na Bakiću su zaista bili naši.

Neprijatelj je u toku dana krajnjom upornošću branio Trovru, kome su naše jedinice podišle sa svih strana, i najjačom zaprečnom artiljeriskom vatrom i avijacijom tukao naše položaje. Rešio je da poštropoto sačuva Trovru, jer je znao da od njegovog držanja zavisi ishod čitavog boja, koji je ovoga dana bio u kulminaciji. Ali, ni dejstvo neprijateljske avijacije, pa ni artiljerije, nije bilo naročito efikasno, jer su se naši borci primakli neprijatelju na svega nekoliko desetina metara. Neprijatejska avijacija tukla je po dubini naročito selo Zavajit, Kušlat i dr., gotovo uništivši ova napuštena planinska naselja. Komandant 1-vog bataljona Miljenko Cvitković-Španac, pošto je prethodno zapazio i »dešifrovao« raketne signalne znake Nemaca, kojima su oni svojim avionima pokazivali naše položaje, počeo je davati signale u obrnutom pravcu — ka Nemcima. I

čitava eskadrila »Štuka« sručila je svoj pakleni tovar po Nemcima koji, iznenađeni, nisu stigli ni da se zaklone.

Ovoga dana predveče štab brigade dobio je naređenje Štaba Prve proleterske divizije, prema kome Šesta istočnobosanska i Majevička brigada imaju zadatku da produže napad u pravcu Foče, s obe strane Čeotine, da prodru u samu Foču i zauzmu utvrđenja sa severoistočne strane. U toku noći 24/25 izvršene su pripreme i objašnjena je važnost zadatka i drugo. Sutradan, 25 maja, napad je otpočeo, ali, i pored svega nastojanja, bez rezultata. Neprijatelj je dovlacišio sve nove i nove snage, ojačavao i utvrđivao svoj front, čiji je glavni oslonac još uvek pretstavljao Trovrh. Situacija kod nas bila je sve teža: iscrpenost, veliki gubici, glad, nedostatak municije, nedostatak popune i rezervi. Zbog svega toga naše dve jedinice nisu bile u stanju da frontalnim napadom probiju tada već solidno organizovanu i utvrđenu neprijateljsku odbranu na Trovru.

Ovoga dana (25), po naređenju komandanta Prve proleterske divizije, a zbog pogoršanja situacije na frontu na Čeotini kod s. Gradca (gde su delovi 369 legionarske divizije probili prethodnog dana odbranu Sedme baniske divizije, prodrli do Popov Dola i ugrozili Čelebić sa istoka), obustavljen je dalji napad Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade ka Foči. Tako je, prema dobivenom naređenju Štaba Prve divizije, brigada (sem 2 bataljona) krenula sutradan preko Zavajita i Borja za Čelebić gde je stigla istog dana. Drugi bataljon je ostao na položajima u rejonu Zlatnog Bora.

*

U istom vremenu je 2 bataljon, ojačan minobacačkom četom i delom mitraljeske čete 5-og bataljona, zajedno sa delom Druge proleterske brigade, vodio borbe na odvojenom pravcu prema desnom krilu nemačkih snaga koje su napadale iz rejona Foče, južno prema Šćepan-Polju. Bataljon je u toku nekoliko dana borbi na uzastopnim položajima: Crni Vrh (k 1113) (Fočanski), Okrugljica, Slabić (k 1504) i Zečije Brdo (k 1680), bio prisiljen da se postepeno povlači. On je 21 maja, poseo položaje na Zlatnom Boru, ali je pred mrak toga

dana bio prisiljen da, posle žestoke borbe sa mnogostruko nadmoćnjim neprijateljem, napusti ove položaje i spusti se u kanjon Tare. Savlađujući visinsku razliku od 700 i više metara, bataljon je ponovo izbio na Zlatni Bor u toku noći 21/22 maja. Izišavši predzoru na Zlatni Bor, bataljon je razbio jednu četu Nemaca, ali je bio prisiljen odmah iza toga da se povuče.

22 maja su 2-gi i deo 4-og bataljona Majevičke brigade učestvovali sa 2-gim bataljonom Šeste istočnobosanske i glavninom Prve proleterske brigade u napadu na Zlatni Bor. Najžešće borbe u toku tog dana vođene su kada su Nemci bili zbijeni i opkoljeni u užem rejonu oko samog s. Zlatni Bor. Predveče je okruženim Nemcima, kojima je ponestalo municije, ova bacana iz transportnih aviona. Jedan omot pao je Nemcima, drugi Prvoj proleterskoj brigadi, dok je treći pao na »ničiju zemlju« između položaja Nemaca i našeg 2 bataljona. Za ovu municiju razvila se žestoka borba. Na kraju je bataljonu uspelo da ovaj omot preotme i tako se snabde municijom koja mu je već bila na izmaku. U ovoj borbi naročito se, pored ostalih, istakao drug Kovačević Radivoje.

Nemci su u ovim borbama imali znatne gubitke. Naročito je od naše minobacačke i mitraljske vatre stradala jedna veća grupa Nemaca koja se bila iskupila oko razvijene zastave kojom su obeležavali transportnoj avijaciji svoj položaj. U toku noći Nemci su morali napustiti ovaj položaj, tako da ga je 2 bataljon 23 maja izjutra zaposeo, zaplenivši veću količinu opreme koju je neprijatelj morao ostaviti. U ovim borbama bataljon je imao oko 25 ljudi izbačenih iz stroja.

*

U borbama na Trovruhu, Zavajitu, Kušlatu, Zlatnom Boru i dr. brigada je pretrpela vrlo osetne gubitke. Za 10 dana ona je imala oko 150 izbačenih iz stroja, među kojima znatan broj komandnog kadra i najboljih bombaša i mitraljezaca. To je bila najteža i najkrvavija borba koju je brigada dotada vodila. No, i pored toga, brigada je prekaljena i sa pojačanim borbenim iskustvom pošla u susret novim okršajima. Koliki su bili

gubici neprijatelja teško je bilo ustanoviti, ali sa sigurnošću možemo tvrditi da su Nemci i domobrani pretrpeli još veće gubitke; zna se da su u to vreme okupatorske bolnice u Foči, Goraždu i Sarajevu bile prepune ranjenika sa fočanskih položaja.

VUČEVO

Prema naređenju Vrhovnog štaba od 26 maja, Majevička brigada je iz rejona Čelebić — Zlatni Bor krenula za Vučeve — Sutjesku. Prema tom naređenju, Druga proleterska i Majevička brigada su dobine zadatka da sa platoa Vučeva ofanzivno dejstvuju preko Sutjeske do linije s. Trbušće, — s. Zakmur, — s. Vrbnica, — s. Suha i time stvore mostobran (u odnosu na pivski kanjon) za prelazak i proboj Glavne operativne grupe preko Zelengore i dalje na sever, pošto proboj na pravcu Foče prethodnih dana nije uspeo.

Brigada je u toku 27 maja izvršila pokret preko Hočeva, prešla preko mosta na Tari kod s. Uzlup i do kraja dana stigla do Šćepan-Polja, gde je štab brigade primio od Štaba Druge proleterske brigade podatke o situaciji na Vučevu — Sutjesci i konkretniji zadatak. Uskoro zatim na Vučeve je upućena prethodnica, a brigada je prešla Pivu (preko visećeg mosta kod Šćepan-Polja koji je bio pod jakom artiljeriskom vatrom neprijatelja) sutradan i do posle podne ispela se na Vučeve i prikupila oko katuna Koritnik. Kretanje iz kanjona Pive uz vrletne i kamenite strane Vučeva iziskivalo je veliki fizički napor izgladnelih i iznurenih boraca. Još veća teškoća bila je u tome što je veliki broj boraca ostao bez obuće (opanaka — opata). Mali broj iznemogle preostale stoke (konja) koja je nosila teško naoružanje zaostajao je i sve više usporavao i otežavao pokret jednom jedinom uskom i vrletnom stazom. Sve je to uticalo da ljudi takoreći ne reagiraju i ne sklanjaju se na povremeno dejstvo neprijateljske avijacije.

Po izbijanju na Vučeve, brigada se rasporedila na severnim padinama Vučeva, prema s. Ćurevu i s. Šadićima gde su se nalazili Nemci. Odatle je izviđala dolinu Sutjeske u pravcu ovih mesta i zatvarala jedina dva pravca — staze koje od Ćureva izvode na Vučeve preko Koritnika i Ždrela. Druga pro-

leteska brigada se rokirala ulevo i orijentisala prema Borovnu, Košuru, s. Tjentištu i zapadnije.

Usled pretrpljenih gubitaka boraca i komandnog kadra u prethodnim borbama, na Vučevu je brigada od pet bataljona preformirana na četiri bataljona, stim što je 2 bataljon rasformiran, a njegovo ljudstvo uključeno u ostala tri bataljona (1, 3 i 4). U 5 bataljonu pratećih oružja ostala je minobacačka četa i tehnički vod, stim što su vezisti bili stalno uz štab brigade, a mitraljeska četa je rasformirana jer su njeni borci već ranije bili pridati ostalim bataljonima.

Za 29 maj komandant 118 nemačke divizije, sagledavajući konačno važnost Vučeva, planirao je bio napad grupe »Anaker« iz dva pravca: iz doline Sutjeske (od Čureva) ka Koritniku i s. Mratinju i s juga (iz doline Vrbnice) ka Pivskom Javorku i Mratinju. Van svake je sumnje da je ova akcija u toku ovog dana bila od najveće važnosti i za nemačke i za celokupne naše snage. Ovlađivanjem Vučevom, Nemci bi uspeli da izbiju u pivski kanjon i zatvore dva jedina prolaza (staze kod Šćepan-Polja i Mratinja), koji sa Pivske Planine — gde se toga dana nalazila glavnina naših snaga i Centralna bolnica sa nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika, — izvode na zapad. Drugim rečima, za Nemce bi to značilo primaći se konačno svom cilju — ostvariti taktički obruč i pristupiti uništenju naših snaga u kanjonima Tare — Pive i Durmitora. Šta bi u onoj situaciji značilo gubitak Vučeva za naše snage, razumljivo je samo po sebi.

I tako su Nemci ovoga dana izvršili jak napad na razvučenu Majevičku brigadu sa krajnjom oštrinom i drskošću, rešeni da po svaku cenu ostvare svoj cilj, tj. ovladaju Vučevom i izbiju u kanjon Pive. Iz doline Sutjeske krenuli su izjutra u napad sa dva nepotpuna bataljona (1-vim i 3-ćim bataljonom 738 puka 118 divizije) koje su jakom vatrom u toku gotovo čitavog dana podržavali jedan artiljeriski puk i avijacija. Svi pokušaji Nemaca da se do podne probiju na pravcu Koritnika i Ždrela ostali su bez uspeha. Inače, mi smo veću pažnju obraćali na pravac preko Ždrela, jer je ovaj koliko-toliko povoljniji i prodom Nemaca tim pravcem, naša brigada bi bila potpuno

razdvojena od Druge proleterske brigade. Toga dana je Druga proleterska brigada, koja je glavninom već bila izbila u dolinu Sutjeske kod s. Suhe, s. Tjentišta i dalje, imala na Vučevu, prema našoj brigadi, svoj desnokrilni bataljon sa kojim smo se bili povezali na položajima prema Ždrelu. Pošto se očekivao prođor Nemaca i dolinom Drine, to je upućen 3 bataljon prema Šćepan-Polju da spreči prođor neprijatelja tim pravcem.

Ali su Nemci učinili ono čemu se mi nismo nadali: dok su njihove glavne snage nastupale prema Koritniku i Ždrelu, koje je naša brigada uspešno zadržala, oni su se jednom četom (opremljenom planinskom opremom) probili pravcem Pusto Polje — Stožeri i oko podne zauzeli Stožere, gde se nalazilo jedno naše odeljenje. Time su nas iznenadili. No treba imati u vidu da se mi (ne samo Majevička, već i ostale brigade) nismo dotada susretali u borbi sa nemačkim alpinistima. Inače, tim pravcem se čovek, a pogotovu jedinica, teško mogu ispeti. Prema nekim podacima, Nemci su avionima doturili alpsku opremu. Za sigurnije kretanje kroz gotovo neprohodnu šumu koristili su i specijalno dresirane pse. Pod tim okolnostima odbrana naše brigade, na ovako širokom frontu i izrazito planinskom i pošumljenom zemljištu, bila je izuzetno teška.

Ovim prođorom Nemci su iako manjom snagom ugrozili bok naše brigade, koja je bila orijentisana ka Čurevu prema nemačkim glavnim snagama. To je prouzrokovalo malo povlačenje našeg desnokrilnog bataljona prema katunu Koritniku i Prolomu. Nemci, pošto su se dočepali ivice visoravni Vučeva, brzo su pojačali svoje snage, a njihova artiljerija i avijacija su tukle sve jače. Razvila se dramatična borba na život i smrt. Majevički borci, zalažući se do kranjih granica, trpeći velike gubitke i ispoljavajući izvanredno junaštvo, nisu ustuknuli, već su izvršili zadatak: oni su sprečili zauzimanje Vučeva znatno nadmoćnjem i posebno naoružanom i opremljenom neprijatelju za ovu akciju (dva njemačka bataljona i alpinisti, jačine oko 800 ljudi, dok je brigada imala u toj situaciji oko 400 boraca, jer je u prethodnim borbama imala preko 200 ljudi izbačenih iz stroja; a da se i ne upoređuje nadmoćnost Nemaca u artiljeriji i avijaciji). Prema tome, vodeći najkrvaviju borbu

protiv ove nemačke jedinice (grupa »Anaker«), od jutra do predveče brigada je potpuno zadržala Nemce na liniji Prolom — Zeleni Homor, tj. na severnom rubu platoa Vučevu i time stvorila vreme i prostor za protivnapad, kojeg su istoga dana predveče zajednički izvršili Šesta istočnobosanska i Majevička brigada.

Po pristizanju Šeste brigade, njeni bataljoni uvedeni su u borbu iz pokreta. Razvila se žestoka borba. Nemci, koji su bili navikli da do tog vremena izvršavaju svoj dnevni zadatak i pošto su već bili ostali bez podrške avijacije i artiljerije, pružali su ogorčeni otpor i branili svaki pedalj terena, jer su znali da im se iza leđa nalazi kanjon. Treći bataljon Šeste brigade, zajedno sa 4 i 2 bataljonom Majevičke brigade su obuhvatili levo nemačko krilo (kroz šumu) i brzim prodom zauzeli važan vis Stožeri (k 1450); a jedna četa 1 bataljona Majevičke brigade probila se do samog prevoja Koritnika. Time je Nemcima bila otsečena otstupnica, usled čega je kod njih nastala panika. U tom momentu ostale snage obeju brigade (tad je pristizao i 3 bataljon Majevičke brigade) izvršile su snažan pritisak s fronta, što je dovelo do bezglavog povlačenja Nemaca u pravcu severa. Tad je na bojište stiglo i čelo Prve proleterske brigade.

Pored velikih gubitaka (izgubljenih, ranjenih, zarobljenih), znatan broj Nemaca stradao je u bekstvu niz gotovo okomite kanjone nekoliko stotina metara visoke; neki su ostali viseći po drveću i stenama, posle čega su ih naši borci zarobljavali. Tom prilikom zaplenjena im je skoro sva komora (oko 40 konja), sa velikom količinom municije koja nam je bila skoro sasvim ponestala i zato je bila važnija od svega drugog. Ovom prilikom, pored ostalih namirnica, zaplenjeno je i nekoliko korpi limunova. Može se zamisliti šta je to značilo za naše borce i rukovodioce, koji već desetinu dana nisu bili okusili hleba, a jeli su razne trave kiselice i neslanu konjetinu.

Koliko je za nemačku komandu bila važna ova akcija grupe »Anaker«¹⁸ 29 maja, vidi se između ostalog po tome što

¹⁸ Kao što je poznato, i južna kolona grupe »Anaker« pretrpela je neuspeh, jer je njen pokušaj da s juga (preko Pivskog Javora) prodre u s. Mratinje i spoji se sa severnom kolonom — sprečen odlučnim dejstvom jednog bataljona Sedme krajiške brigade, 30 maja.

je, prema nekim podacima, general Liters (komandant nemačkih snaga u Petoj ofanzivi) odmah iza toga, kažu, smenio komandanta 118 nemačke divizije (iz čijeg je sastava ta grupa bila), a još pre toga i komandanta grupe »Anaker«. Da li je to tačno ili ne — nije bitno. Ali je bitno to da je taktički neuspeh Nemaca da ovladaju Vučevom ovoga dana bio od presudne važnosti i izvanrednog operativnog značaja i za jednu i za drugu stranu, za celokupne naše i nemačke snage. Koritnik, čijim se osvajanjem, odnosno gubitkom, rešavalo pitanje platoa Vučeva, koji je u toj situaciji bio od sudbonosne važnosti — postao je neočekivano glavno poprište.

Drug Tito, u svojoj analizi Pete neprijateljske ofanzive,¹⁹ ukazujući da je neprijatelj učinio grešku time što nije zaposeo levu obalu Pive i Drine u vreme kad tamо još nije bilo naših jedinica, između ostalog, kaže:

»... No glavni momenat je neprijatelj propustio. Najopasnije, tj. zaposjedanje Maglića, Volujaka i Vučeva, bilo je osujećeno. Mogućnost probijanja naše glavnine bila je stvorena ... «

Majevička brigada je u ovoj teškoj borbi odigrala izvanredno važnu ulogu i časno izvršila zadatak po cenu krajnjih napora i dragocenih žrtava. Nemci su u ovom krvavom boju pretrpeli velike gubitke, dok su gubici naših jedinica bili srazmerno manji. Treba napomenuti da je ova borba, usled nemanja podataka, u dosadašnjim publikacijama nepotpuno a i sa dosta netačnosti prikazana.²⁰

¹⁹ Bilten Vrhovnog štaba br. 29—31 za jun — avgust 1943 godine.

²⁰ Tako se u knjizi Dure Kladarina *Slom IV i V okupatorsko-kvislinške ofanzive*, str. 324, zasluga za razbijanje i zbacivanje Nemaca sa Vučeva ovoga dana pripisuje Prvoj proleterskoj brigadi, iako je ona stigla na bojište u momentu kad su Nemci već bili razbijeni i nabaćeni u kanjone Sutjeske i Drine. U knjizi Rudi Petovara *Šesta proleterska istočnobosanska brigada*, str. 187 kaže se da su u kritičnom momentu pristizale (jednovremeno, naša prim.) Šesta i Majevička brigada, iako je Majevička stigla dva dana ranije. U knjizi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945* izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA od 1957, str. 142, takođe nije tačno izneto.

Ne mislimo time da sa navedenim autorima polemišemo, jer shvatamo da je do toga moglo doći iz prostog razloga — nemanja tačnih podataka (kao i po nekim drugim pitanjima, drugih jedinica itd.). Mi zato baš ovo i iznosimo da bi taj događaj istoriski bio tačno postavljen.

Brigada je 30 maja ostala na Vučevu, obezbeđujući pravac od s. Ćureva prema Ždrelu. Desno je bila Šesta istočnobosanska, a levo Druga proleterska brigada. U toku dana brigada se sređivala i odbila nekoliko novih manjih pokušaja Nemaca da se ponovo ispnju na Vučevo.

Maja 31 ona se, po dobivenom zadatku, spustila u dolinu Sutjeske, prošla kroz s. Ćurevo i izbila prema s. Šadićima. U oba ova sela (koja su još od 1942 godine bila potpuno uništena) nije naišla na neprijatelja. Nemci su bili na levoj obali Sutjeske. Brigada ustvari i nije dobila zadatak da forsira Sutjesku na otseku Ćurevo — Šadići, već da napadne neprijatelja na liniji s. Popov Most — s. Mrkalje (gde su Nemci imali svoj mostobran na desnoj obali Sutjeske).

Ovde treba napomenuti da je održavanje veze između naših brigada i bataljona u toj situaciji bilo izvanredno teško i da se vršilo isključivo kuririma. To je pretstavljalo uopšte veliki problem i poteškoću, a redovno je dovodilo do gubljenja dragocenog vremena i često onemogućivalo da se neprijatelju parira, a pogotovu da se preduhitri. Slobodno možemo reći da se nedostatak savremenih tehničkih sredstava veze (radiostanica i sl.) u ovoj situaciji teže odražavao nego nedostatak svih drugih sredstava pa i municije, do koje se redovno dolazilo zaplenjivanjem od neprijatelja, dok su se sredstva veze, naročito od Nemaca, teško mogla zapleniti. Nemci su neuporedivo bolje stajali u tome. Nama se tih dana redovno dešavalo da sa zakašnjenjem primimo naređenje od prepostavljenog štaba (u ovoj situaciji štab brigade je primao naređenja od Štaba Druge proleterske brigade). Dok stigne naređenje od jednog do drugog štaba brigade, često je znalo proći dan ili noć (samo da se kurir ispne iz doline Sutjeske na Vučevo trebalo je 5—6 sati). Za to vreme situacija na frontu obično bi se velikim delom, ili potpuno, izmenila. — Tako je bilo i ovoga dana. Štabovi Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade nisu se — u nedostatku vremena — prethodno dogovorili i utanačili kako da izvrše prodor preko Sutjeske u pravcu severa. I drugo, štab naše brigade je dobio zadatak da napadne na s. Šadiće i dalje

produži na Popov Most. Zato se i moglo dogoditi ovoga dana da početni i značajan uspeh Šeste istočnobosanske brigade (kad je njen jedan bataljon već bio prešao preko Sutjeske kod s. Čureva i krenuo prema dominantnom visu Đurđevići (k 1062) — ostane neiskorišćen, jer su Nemci brzo reagirali i odmah odbacili ovaj usamljeni bataljon na desnu obalu reke. (Posebno je pitanje da li je ovaj važan napad trebalo izvoditi na ovako širokom frontu, sa razdvojenim i brigadama i bataljonima; svakako da je bolje moglo biti da su obe brigade dejstvovale prikupljeno, na užem frontu itd.) I eto tako, greška učinjena ovoga dana — nije se mogla ispraviti sledećih. Propuštena šansa više se nije ponovila, jer su Nemci odmah iza toga, narednih dana, stalno pojačavali svoj front na levoj obali Sutjeske od Košura do njenog ušća, privlačenjem preostalih snaga 118 nemačke lovačke divizije i drugih.

Tokom narednih dana, tj. prve nedelje juna, Majevička brigada vodila je teške borbe u dolini Sutjetske kod s. Popov Most i s. Mrkalje u cilju likvidiranja neprijateljske odbrane u zahвату ovih sela. Ovo je bilo u neposrednoj vezi sa napadom Druge proleterske, a odmah zatim i Šeste istočnobosanske brigade na Košur. Cilj ovih napada bio je probor u pravcu s. Vrbnice, jer je to najkraći i najpovoljniji pravac za probijanje ka Zelengori i dalje na sever. To je, po zamisli Vrhovnog štaba, trebalo da bude glavni pravac probora svih naših snaga. Ali su to Nemci na vreme uočili, dovodili nove i nove snage i najupornije se branili. To je ustvari bio severni krak njihovih klešta (u odnosu na južni s pravca Grab — Suha), čijim je stezanjem trebalo potpuno zatvoriti front na Sutjesci (pošto im se izjalovila namera da to ostvare preko Vučeva u kanjonu Pive). Za sve to, utvrđeni rejon Košur — s. Popov Most — s. Mrkalje — Borovno, trebalo je da bude — i bio im je — glavni oslonac.

Noću 31 maj/1 jun Majevička brigada izvršila je jak noćni napad na s. Popov Most i Mrkalje. Nemci su bili iznešeni. Desnokrilni bataljon prodro je do same reke, naneo nemačkoj odbrani velike gubitke, zarobio komoru i dr. Minobacačku četu, koja se nalazila na položaju kod Podstijene,

nanela je Nemcima osetne gubitke. Ali, nismo imali (kao i obično) rezerve da bismo proširili uspeh; sva tri bataljona bila su u liniji. Nemci su izvršili protivnapad, koji su naše jedinice delimično odbile. I tako se odvijala oštra borba čitavu noć. Pred svanuće brigada se povukla u rejon izvora Javorak. Dejstvujući artiljerijom od Bastasa na naše položaje, Nemci su jačom koncentracijom tukli i rejon Javorka gde se nalazio štab brigade. Tom prilikom ranjen je izvestan broj drugova iz prištapskih delova brigade, a između ostalih poginuo je i poznati kurir štaba brigade omladinac Perić. Dejstvo artiljerije bilo je potencirano lomljenjem drveća u šumi. Borci bataljona bili su manje izloženi ovoj vatri.

Preko dana brigada je manjim snagama držala front prema neprijatelju. Sledеće noći napad je ponovljen. Ali, usled pretrpljenih gubitaka, kao i zbog toga što je dobio pojačanje, neprijatelj se još bolje utvrdio i bio oprezniji, te su naši izgledi na uspeh bili još slabiji. Tako su se, još dve noći, odvijali naši frontalni napadi na ovom delu fronta, pri čemu smo trpeli znatne gubitke. Posle nekoliko dana našu brigadu smenila je Treća kраjiška, inače tada znatno jača nego Majevička. No i pored toga, front nije mogao biti probijen na ovom pravcu.

Borbe za položaj Popov Most — Mrkalje bile su vrlo teške i krvave. Za pet dana brigada je imala oko 70 mrtvih i ranjenih boraca. U ovim borbama, između ostalih, teško je ranjen komandant 1-vog bataljona, drug Miljenko Cvirković, španski borac [proglašen narodnim herojem]. Posle dva dana u teškim mukama podlegao je ranama.

Gubitak komandanta 1-vog bataljona, hrabrog španskog borca druga Miljenka, teško je pogodio čitavu Majevičku brigadu, jer je on svojim herojskim držanjem i ranije, kao i u svom poslednjem jurišu na Popovom Mostu, bio primer neustrašivosti mlađim drugovima.

Gubici neprijatelja bili su takođe osetni.

Situacija u brigadi bila je teška. Veliki gubici u proteklim borbama i sve veći broj ranjenika u brigadnoj bolnici,

smanjivali su iz dana u dan udarnu snagu brigade. Treba napomenuti da, posle pokreta brigade iz Sandžaka, nijedan teži ranjenik nije više išao u Centralnu bolnicu, kao što je dotle bila praksa, jer je bilo nemogućno transportovati ranjenike sa Vučeva ili Sutjeske natrag preko Pive. S druge strane, i sami ranjenici to nisu želeti. U brigadnoj bolnici su se sa brigadom osećali sigurnijim iako su mogućnosti lečenja bile vrlo oskudne. U takvima uslovima velika pažnja obraćena je teškim ranjenicima, kojih je tih dana bilo oko 50, kako od strane štaba brigade, tako i partiske organizacije. Za nošenje teških ranjenika dati su svi konji, sem nekoliko najpotrebnijih za teška oruđa. Samim tim brigadna i bataljonske komore su takoreći rasformirane. Zaplenjena hrana od neprijatelja prvo je odvajana za ranjenike. Kada se 4 juna zaliha u hrani za čitavu brigadu svela na jednu jedinu kravu, štab brigade je odredio da se ta krava dodeli i zakolje samo za ranjenike. Uzgred treba napomenuti da je naša brigada, kao najmlađa, baš najviše trpela zbog slabe ishrane, jer je u ofanzivu ušla sa vrlo oskudnim komorama. Nije onda čudo što naši borci i rukovodioci nisu preko dve nedelje videli i okusili hleba. Ali, sve u svemu, najteži trenuci u tom vremenu bili su kad smo se morali rastajati sa teškim ranjenicima, koje smo morali ostaviti na Vučevu i padinama prema Sutjesci, prosto zato što ih nije bilo mogućno nositi, a konja nije više bilo (imati konja je za mnoge ranjenike značilo spasen život).

Nošenje ranjenika na nosilima preko kanjona Pive, Sutjeske i dr. bilo je nemogućno. Sećamo se pobliže jednog takvog rastanka. Jedan komandir voda ranjen je bio od avionske bombe koja mu je potpuno odnela obe noge (gornji deo tela ostao je nepovređen). Videvši da brigada kreće, pozvao je jednog rukovodioca iz štaba brigade i zamolio da ga ubije. Ovaj ga je tešio. No, ranjeni drug je uporno molio — pištolj. I, šta smo mu drugo mogli reći, nego — da će naići Centralna bolnica, da će ga ona prihvati... Ali ona nije stigla ni do ovog, ni do mnogih drugih ranjenika, jer je i sama stradala. To je bio težak rastanak. Takvih je bilo više, znanih i neznanih...

No i pored svih poteškoća koje je brigada iz dana u dan savlađivala, a koje su manje-više bile zajedničke za sve brigade, kao i onih koje su — iz navedenih razloga — našu brigadu posebno pogodale, borbeni elan naših boraca i rukovodilaca bio je na primernoj visini. Moralno-politička svest naših ljudi bila je u stanju da savlada te natčovečanske napore, pa i još veće. Prosto se čovek pita kako objasniti zbilja junačko držanje naših boraca i rukovodioca i u onim uslovima, jer: dok naši borci neumorno, iz dana u dan, jurišaju, imaju svega po desetak metaka na pušku, dotle Nemci neštedimice gadaju iz svojih »šaraca« sa nanizanim redenicima i stokovima municije pored sebe; dok su Nemci obučeni od glave do pete i hrane se paštetama, maslacem i limunovima, dotle mnogi naši borci nemaju ni opanke i bukvalno po nedelju i više dana ne vide i ne okuse hleba... Pa ipak, borbeni moral naših jedinica i snalažljivost naših starešina nadmašili su neprijatelja. Svaki borac i rukovodilac, svih brigada, pa i naše, bio je prožet dubokom svešću pravednosti naše borbe i bio je spremjan da dâ sve od sebe i — dao je. Ta odlučnost, ta rešenost, došla je naročito do izražaja u ovim najtežim trenucima Pete ofanzive. Zar treba naglašavati da za vreme čitave ofanzive nije bilo u brigadi nijednog slučaja neizvršenja naređenja, gubljenja ili dezertiranja i sl.

NA DONJIM BARAMA

Brigada je 6 juna izvršila po dobivenom naređenju pokret iz doline Sutjeske, preko Plana, Polja i Dragoš-Sedla (na Vučevu) za s. Tjentište. Od s. Ćureva do s. Tjentišta rastojanje pravom linijom iznosi oko 5 km, a dolinom Sutjetske — nekoliko kilometara više, tj. oko 2 sata hoda. Međutim, s obzirom na to da je neprijatelj držao Borovno, s. Mrkalje i druge položaje na desnoj obali reke, jedina mogućnost za izvršenje pokreta bio je zaobilazni, ustvari, nekoliko puta duži put — preko Vučeva. Trebalo je penjati se na Vučeve (preko 1.000 m visinske razlike) i isto toliko spuštati se sa njega. I kada se uzme u obzir iznurenost i iscrpenost boraca — onda se može razumeti to što je brigadi za izvršenje ovoga pokreta trebalo

više nego čitav dan: iz rejona s. Ćureva pošlo se oko podne, a u s. Tjentište se stiglo sutradan po podne (negde oko Dra-goš-Sedla se prenoćilo). Time želimo ukazati na to kako je u ovoj situaciji, na ovakvom zemljишtu i u ovim uslovima, bilo otežano i vrlo usporeno kretanje i rokiranje jedinica s jednog dela fronta na drugi.

Pri polasku je štabu brigade nagovešteno da se u Tjen-tištu treba povezati sa Štabom Šeste istočnobosanske brigade koja je napadala na Košur. Međutim, pri prolazu kroz s. Tjen-tište komandant Prve proleterske divizije Koča Popović pitao je jednog člana štaba brigade kuda idemo. Ovaj ga je obavestio o ovome i dodao da je jedan bataljon zaostao i da će uskoro pristići. Na to je drug Koča naredio da odmah vratimo brigadu i preko s. Suhe krenemo za Donje Bare, gde ćemo se povezati sa Štabom Druge dalmatinske brigade i zajedno s njom po svaku cenu sprečiti prodor Nemaca od G. i D. Bara prema s. Tjen-tištu; zaostalom bataljonu da pošaljemo vezu pa da i on ubrzano krene za nama. Nešto ranije komandant brigade pri-mio je cvo isto naređenje od Vrhovnog štaba, preko koman-danta Druge divizije na Dragoš-Sedlu. Tako smo i postupili i odmah krenuli. Oko 15 časova 8 juna štab brigade je stigao u rejon D. Bara nešto ispred brigade, da bi se upoznao sa situ-acijom i dobio u vremenu za razvoj bataljona. Usput smo sreli i komandanta Druge dalmatinske brigade Ljuba Vučko-vića, koji je par sati ranije bio ranjen na položaju.

Dalmatinska brigada je već nekoliko dana, uspešno za-tvarala pravac od gornjeg toka Neretve prema Sutjesci i krajnijim naporima, po cenu velikih gubitaka, sprečila prodor Nemaca ka Tjen-tištu. Ali, u ovim otsudnim momentima njeni redovi bili su već znatno proređeni: oko polovine ljudstva bilo je izbačeno iz stroja. Nedostajalo joj je mogućnosti da zatvori sve pravce prodora neprijatelja. Odmah smo shvatili situaciju i odlučili da iz pokreta napadnemo u bok neprijateljsku kolonu koja je trenutno bila najopasnija, a koja je iz doline Sutjetske preko Planinice nastupala pravo na Donje Bare (u isto vreme druge dve kolone napadale su koncentrično ka Barama — položajima Druge dalmatinske brigade i to srednja preko

Tovarnice, a leva preko Uglješina Vrha). I tako je u pravcu Planinice uvođen u borbu bataljon za bataljonom, kako je koji pristizao. Pojava naše brigade na boku nemačke kolone, pokretom kroz šumu, iznenadila je Nemce. Majevički borci su u snažnom naletu zbacili Nemce sa kamenite kose. Nekoliko desetina Nemaca ostalo je na kamenjaru, a ostali su se povukli ka jugu prema Tovarnici (njihovoj srednjoj koloni), pri čemu je izvestan broj stradao u ambisima. Jedna naša četa je na nekom proplanku zarobila odeljenje Nemaca — njihovo bočno osiguranje (od kojih smo saznali da pripadaju bataljonu 7 SS divizije i da su prethodnog dana stigli od Gacka). Naša brigada je u toj borbi izgubila oko 30 drugova.

Posle ovoga je nemačka srednja kolona zaostala, pa zatim, okrećući front prema brigadi, krenula na juriš, ali smo je vatrom odbili.

Leva nemačka kolona, pošto je predveče izbila do G. Bara, zastala je takođe iako joj je do D. Bara preostalo svega oko kilometar prostora. Bilo je očigledno da je stala zbog toga što su srednja, a naročito desna, kolona pretrpele neuspeh i što su zaustavljene. Tokom noći Nemci nisu produžavali napad.

Tako se i ovoga dana Majevička brigada, neočekivano za Nemce, našla na delu fronta koji je u ovoj kritičnoj situaciji bio veoma značajan. Brzim i energičnim dejstvom ona je, nema sumnje, dala značajan doprinos, tj. odložila je pad D. Bara za jedan dan, u ovoj dramatičnoj situaciji kada je za uspešno izvlačenje i proboj glavnine Glavne operativne grupe bio presudan i dragocen svaki sat dužeg držanja ovoga fronta.

U toku noći 8/9 juna brigada se prikupila na kosama nešto istočnije od D. Bara, produžujući front Druge dalmatinske brigade, u očekivanju da sledećeg dana zajednički nastave dalje izvršenje dobijenog zadatka. Prema Planinici ostavljeni su osiguravajući delovi.

I, zaista, sutradan rano izjutra Nemci su sa svih pristupnih pravaca koncentrično krenuli u napad ka Donjim Barama. Prethodno su izvršili jaku artiljerisku pripremu i avijacijom snažno tukli naše položaje. Srećom, teren je ovde takav da pruža dobre uslove osmatranja i zaštite, dok je neprijatelj

bio prisiljen da se kreće čistinom. Po utrinama ove surove planine Nemci su napredovali u talasima, ali sve manje podržavani svojom artiljerijom i avijacijom ukoliko su se više približavali našem položaju. Naši su borci vatrom odbili nekoliko uzastopnih juriša Nemaca. Čitavim ovim krajem odjekivala je potmula tutnjava — čulo se gruvanje topova, jeka mitraljeza sa Maglića, Košura i Zelengore. Mi smo bili kao na nekoj jezivoj osmatračnici. Po razvoju i pomeranju vatre sve više prema severozapadu pratili smo herojski podvig — probor naših glavnih snaga preko Sutjeske ka Zelengori. Ali po vatri od Tjentišta činilo nam se da je prolaz na tom pravcu već prekinut. I zaista, naše dve prepolovljene brigade osećale su se usamljenim, okruženim.

No, i pored svega toga, iako je situacija za nas iz časa u čas bivala sve teža, bili smo čvrsto rešili da do kraja i po svaku cenu izvršimo dobiveni zadatak. Takvo osećanje prožimalo je sve borce i starešine... Baš ti, najteži, momenti u ratu čine vojsku visokog morala sposobnom da izdrži najveće patnje i iskušenja i da borce i starešine toliko sjedine, da ih nikakav neprijatelj ne može savladati ni po cenu uništenja.

Nemci su i dalje produžavali sa svojim napadima. Ponovo su, u nekoliko mahova, tukli artiljerijom i bombardovali iz aviona naše položaje. Očigledno im se žurilo da se što pre dočepaju staze koja od D. Bara preko Stoca (k 1168) vodi za Tjentište.

Oko podne kurir nam je doneo naređenje da se odmah povučemo prema Tjentištu.²¹ No nije bilo lako usred dana otkačiti se od Nemaca, jer su oni bili podišli našim položa-

²¹ U ranije pomenutoj knjizi Đure Kladarina (sa čijim se — uzgred rečeno — zaključcima po svim bitnim pitanjima iz Pete ofanzive u najvećem broju slučajeva slažemo), na strani 347 стоји да je ovoga dana »razbijena odbrana Majevičke i 2 dalmatinske brigade i obje brigade su nabačene u Sutjesku« (u nekim drugim publikacijama ovo je na sličan način objašnjeno). Međutim, ovo nije tačno. Prvo, što njihova odbrana ovog dana defaktu nije razbijena, i drugo, što one nisu nabačene u Sutjesku, već su uredno otstupale po izričitom naređenju koje su doatile. Ne tvrdimo da one do kraja toga dana ne bi bile potisnute pred daleko nadmoćnijim neprijateljskim snagama, ali je činjenica da nisu razbijene i nabačene u Sutjesku. No sasvim nam je razumljivo što se i Kladarinu i drugima ovo moglo desiti, jer nisu raspolagali tačnim podacima.

jima i gotovo nas okružili sa svih strana. Jedina otstupnica preko V. Siljevice i Vilnjaka činila nam se nemogućom zbog neprohodnosti, urvina i bespuća. I kada su Nemci ponovo krenuli na naše položaje, mi smo se kroz jednu dubodolinu probili kroz njihov raspored i dohvatali se pomenute staze za Tjentište, gde su obe brigade stigle ovoga dana (9. juna) predveče.

Tako se završila jedna od najznačajnijih borbi u kojoj je Majevička brigada, iako kraće vreme, učestvovala u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Van svake je sumnje da njen ideo u zadržavanju neprijatelja na najopasnijem pravcu — južnom kraku klešta, u ovoj više nego kritičnoj situaciji za naše snage (kada je general Liters smatrao da je »nastupila poslednja faza borbe — čas uništenja Titove armije do poslednjeg čoveka«) — značajan. Drugim rečima, odlučno dejstvo Majevičke brigade 8. juna, u trenutku kada su snage Druge dalmatinske brigade bile na izmaku, bilo je za taj pa i sledeći dan svakako veoma značajno. Time ne mislimo da ovim umanjujemo herojsku borbu Druge dalmatinske brigade na Barama — jer se ona umanjiti ne može, pošto je »odigrala jednu od najznačajnijih uloga u epopeji borbe Glavne [operativne] grupe za izlaz iz opkoljenja«. Mi na ovom mestu želimo da istaknemo ideo majevičkih boraca koji su u toku 8. i 9. juna, rame uz rame sa dalmatinskim junacima, časno i do kraja izvršili dobiveni zadatak. Ovo iznosimo utoliko pre što, sticajem okolnosti, o herojskim podvizima Majevičana na Barama u tim teškim ali slavnim danima, nije do danas skoro ništa zapisano.

KROZ ZELENGORU

Pred Tjentište su obe brigade stigle predveče 9. juna. U to vreme Nemci su već bili izvršili ispad sa Košura u pravcu Ozrena, na kojem su ih zadržali 1. i 2. bataljon Šeste brigade. Već po izbijanju pred Tjentište (ispod Ravnog Borja) naišli smo na mitraljesku vatru od s. Krekova i artiljerisku sa juga. Iznenadili smo se kad smo čuli da su Nemci već bili izvukli topove na vrh Maglića (!). Instinktivno smo okrenuli na zapad,

uz Usovički Potok da bismo izbegli vatru. Nekoliko drugova je poginulo, a nekoliko ranjeno. U toj mučnoj situaciji najteže je bilo ranjavanje u nogu, jer je to značilo smrt — ranjenike niti je mogao niti imao ko nositi, a svakog trenutka moglo se očekivati da će Nemci od s. Krekova, izbiti u Usovički Potok.

Iscrpenost ljudi bližila se kulminaciji. Jedni su posrtali od zamora, drugi su padali od vatre neprijatelja. Bila je to teška i mučna situacija. Nemci su zauzećem Krekova već bili presekli poslednju stazu na pravcu probaja, koja vodi preko Milinklade za Vrbničke Kolibe, kuda je trebalo da za ostalim brigadama prođemo. Trebalo je kretati se što brže, a kolona je prosto milela. U takvoj situaciji ljudi se, takoreći, nisu ni obzirali na vatru neprijatelja i samo ih je neposredni sudar s njim mogao brže pokrenuti napred. I tako je brigada tek pred mrak stigla na kosu između Ozrena i Pleća — u zadnji čas, i padom mraka spustila se u dolinu Hrčavke zajedno sa Drugom dalmatinskom brigadom. I tek tu je dobila kakav — takav odmor. Sećamo se tog prizora. Izmešane razne jedinice. Grupe boraca naložile vatre duž čitave kose Debele Ravni. Borci peku konjetinu, ukoliko se do nje došlo. Nailazi drug Tito i neki članovi Vrhovnog štaba. Bio je sa previjenom rukom — tog dana je ranjen — no vedar, iako ozbiljan. Na licu mu se mogla zapaziti čvrsta rešenost i uverenost da ćemo se probiti. Još je stizao i da se našali sa ponekim borcem. Prisustvo druge Tita značilo je ogromno za sve nas. Svaki je želeo da ga vidi. Radovali smo se što je izbegao smrtnu opasnost koja mu je pretila ovog dana na Milinkladi. Zaboravili smo i na glad i na umor. Drug Tito je tu, među nama. Sve će se dobro svršiti... Probićemo se — čvrsto smo verovali. Tako je i bilo.

Pošto su Nemci već bili izbili na susedne visove, prema Ljubinu Grobu, V. Košuti, Ozrenu i dr., a da ne bismo otkrivali svoj raspored, drug Tito nam je naredio da pogasimo vatre. No u ovakvoj situaciji, kada je svaki čovek osećao nužnu potrebu za bar jednim kakvim-takvim dnevnim obrokom — parčetom konjetine — (ako uspe da dođe do njega) — to naređenje nije bilo lako sprovesti. Vatre su pogašene. Ali čim je drug

Tito sa svojim najbližim saradnicima krenuo ka Vrbničkim Kolibama, vatre su ponovo oživele...²²

U toku noći brigada je preduzela pokret ka Lučkim Kolibama, gde smo stigli sledećeg dana izjutra. Taj dan — 10 jun — objektivno je za nas najteži dan u Petoj ofanzivi, iako nismo vodili borbu. Zbijen na uzak prostor između V. Košute i Ljubina Groba, Vrhovni štab sa sedam brigada proveo je čitav dan u očekivanju pada mraka i dolaska Sedme baniske divizije, da bi tokom noći (kada prestane bombardovanje nemačke avijacije) produžio dalje probijanje na sever.

Nemački avijatičari su približno tačno otkrili naš raspoloženje — po utrtim stazama prethodnog dana i noći — iako su sve jedinice bile po okolnim šumama. Oni su tokom čitavog dana, eskadrilama koje su se smenjivale, snažno bombardovali i mitraljirali čitav taj teren. Mi, kao i inače, nismo imali protivavionskih oruđa, radi čega su se Hitlerovi avijatičari spuštali takoreći do samih vrhova stabala. Sećamo se naročito jednog naleta koji je pogodio deo šume u kojoj je bila brigada. Nekoliko avionskih bombi palo je nedaleko od štaba i prištapskih delova. Jedna bomba ubila je tri druga, a nekolicinu ranila. Ostale su pale nešto niže. Od poginulih sećamo se druga Nede Basareka iz Brčkog. Bomba mu je odnела glavu na jednu, ostali deo tela na drugu stranu.

Toga dana primljeno je naređenje da se sve preostalo teško naoružanje zakopa kako bi se još više ubrzao pokret jedinica i preostalom tovarnom stokom pomogao transport ranjenika. Tada su zakopani minobacači, a borci iz minobacačke čete raspoređeni su u ostale bataljone. Time je i rasformiran 5 bataljon (pratećih oruđa).

U toku noći 10/11 juna brigada je krenula u sastavu leve kolone preko Mrčin-Planine. Na Mrčin-Kolibama primili smo naređenje prema kome Šesta istočnobosanska i naša brigada treba da nastave probijanje pravcem s. Zakmur — s. Trebičina

²² Poznato je kako je tom prilikom jedan borac iz Druge dalmatinske brigade odgovorio drugu Titu kada mu je ovaj rekao da gasi vatru: »E, ne bi je gasio, pa da i drug Tito naredi«. No, pošto su mu rekli da je to baš drug Tito, on je, izvinjavajući se, odmah ugasio vatru. Drug Tito se, naravno, nasmejao na to...

i dalje na sever prema istočnoj Bosni, tj. da pređu r. Bistricu i komunikaciju Foča — Kalinovik, nešto zapadnije od Foče. Ovo je bilo potrebno radi razvlačenja neprijatelja kao i rasterećenja i bočnog obezbeđenja glavne kolone, koja se probijala preko Rataja ka s. Miljevini i dalje prema Jahorini.

Istom prilikom kada je drug Tito izdao ovo naređenje štabu naše brigade, odao je i priznanje majevičkim borcima ističući da su se oni, iako mladi i nedovoljno iskusni, uvrstili među najbolje borce naše Narodnooslobodilačke vojske.

Po prijemu ovog naređenja sazvan je sastanak svih komunista brigade na kome je preneto ovo priznanje druga Tita Majevčanima, kao i naređenje da se ide u istočnu Bosnu. Istovremeno je podvučena potreba budnosti jer je brigada te noći prvi put obezbeđivala Vrhovni štab.

Priznanje druga Tita kao i naređenje da sa Šestom istočnobosanskom brigadom idemo u istočnu Bosnu, oduševljeno su primili naši borci. Iz njega smo videli da je kritična situacija koja je već danima trajala prebrođena. Pomisao da ćemo se kroz nekoliko dana naći na terenu istočne Bosne gde su naši borci i rukovodioci poznavali takoreći svako selo, svaku čuku, ispunjavala nas je posebnim samopouzdanjem.

U toku 12. juna brigada je preko zaseoka Ratkovac stigla u Zakkur. Tu smo prvi put, posle nekoliko nedelja borbi i pokreta, naišli na selo — ljude; tu se brigada posle dugog vremena nahranila.

U drugoj polovini noći 12/13. juna brigada je iz s. Zakkura produžila pokret za s. Trebičinu, zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom. Uzoru su se naš čelni bataljon i dva bataljona Šeste istočnobosanske brigade sukobili sa nemačkom kolonom iz sastava 369 divizije, jačine jedne borbene grupe, koja se pravcem Foča — s. Đedovo — s. Trebičina kretala prema s. Rataj i s. Jeleč, da tim pravcem nanese udar u bok naše glavne snage koja se, sa Vrhovnim štabom probijala preko s. Rataja na sever, pošto Nemcima to nije bilo uspeло duž same komunikacije Kalinovik — Foča. Kao što je poznato, prethodnog dana je Prva proleterska divizija probila poslednji nemački

obruč na Zelengori, između s. Jeleča i s. Miljevina, što je bilo od najveće važnosti.

U susretnoj borbi naše jedinice potisle su neprijatelja u istočni deo sela Trebićina. U toku dana obe brigade vodile su borbu sa neprijateljem kome su pristizala pojačanja, i odbile njegove pokušaje da zauzmu selo i produži dalje prema s. Rataj. Neprijateljska avijacija tukla je rejon s. Ocrkavlje, pokušavajući da time spreči prelaz ceste našoj glavnoj koloni, nаносеći joj pri tome gubitke. Od s. Trebićine smo bili u nemogućnosti da ma šta učinimo — pomognemo iako smo događaje osmatrali čitav dan kao na dlanu. Rejon Trebićine tukla je neprijateljska avijacija samo u dva maha.

Izbijanje naših dveju brigada u rejon Trebićina i čvrsto držanje tog rejona u toku 13. juna bilo je od posebne važnosti i značaja, jer je time onemogućena namera Nemaca da sa tog pravca izbiju u Rataj i spreče prelaz naše glavne kolone preko komunikacije Foča — Kalinovik.

Predveče 13. juna oba štaba brigade — ocenjujući da bi dalje naše probijanje na sever bilo neizvodljivo (jer su Nemci, pored ostalog, već bili zaposeli dominantne visove: Kmuricu (k 1146), sa desne, i Gradac (k 909), sa leve strane r. Bistrice) — odlučila su da pomenutu komunikaciju pređu iza glavne kolone, tj. preko s. Rataja i Ocrkavlja. Tako je i postupljeno i brigada je u prvo svitanje 14. juna prešla cestu kod Ocrkavlja — bez borbe, posle čega se razmestila u selu Miljevini, zaseok Borjanice. Tog dana brigada je izišla iz poslednjeg obruča na Zelengori.

Posle kraćeg sređivanja i delimičnog odmora, na južnim i jugoistočnim padinama Jahorine brigada je zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom 21/22. juna prešla prugu Višegrad — Sarajevo kod železničke stanice Dub, posle čega se prikupila u s. Podgaj i Brčigovo (3. bataljon prebacio se sledeće noći). Tom prilikom brigada nije vodila veće borbe.

* * *

Jednomesečne borbe koje je Majevička brigada vodila u toku Pete neprijateljske ofanzive na Trovrhu, Zavajitu, Zlatnom Boru, Vučevu, Sutjesci, Popovom Mostu, Barama i drugim

mestima, najteže su, najkrvavije, ali i najslavnije od svih u kojima su naši borci i rukovodioci dотле učestvovali. U tim borbama brigada je pretrpela vrlo velike gubitke — ona je iz ofanzive izišla više nego prepolovljena. Od ukupno oko 650 ljudi, sa koliko je brigada stigla početkom aprila iz istočne Bosne, iz Pete ofanzive je izišlo svega oko 300. Ovde je obuhvaćeno oko 200 sposobnih boraca i oko 100 ranjenika koji su se kretali sa brigadom. U periodu do početka ofanzive brigada je imala oko 80 gubitaka (smrtnih i ranjenih — upućenih u Centralnu bolnicu), a u toku ofanzive oko 270, od kojih oko 130 poginulih i oko 140 ranjenih. Pri tome treba imati u vidu da je među ranjenima bio znatan broj onih koji su zaostali iza svojih jedinica jer su se, ostavši bez ikakve obuće, onesposobili za dalji veoma naporni pokret. Zbog toga je jedan deo ovih drugova stradao, a drugi se — sam, naknadno probijao ili priključio drugim našim jedinicama.

Brigada je u ofanzivu ušla bez dovoljno iskustva iz borbe sa takvim neprijateljem kao što su bile tada odabrane i specijalno opremljene nemačke jedinice. Ali je i pored toga brigada bila na moralno-političkoj visini; njeni borci i rukovodioci bili su duboko svesni i težine situacije i važnosti zadataka koji su pred njih postavljeni. Oni su bili spremni da daju sve od sebe za stvar pobeđe. I — dali su. O tome najrečitije govore vrlo veliki gubici brigade, a i nepokolebljivo, samopregorno i uspešno izvršenje i najtežih zadataka. U ovim borbama su lakše pa i srednje ranjavani ostajali u jedinicama. Ovo se odnosi i na komandni kadar, jer je dobar deo članova bataljonskih štabova i četnih rukovodstava bio jedan, dva i više puta ranjan i gotovo su svi nastavljali da vrše svoje dužnosti.

Na padinama Trovrha, Vijenca, Zavajita i Kušlata, na Zlatnom Boru, Vučevu, Popovom Mostu, na Donjim Barama, Trebićini i drugim poprištima Pete neprijateljske ofanzive posjani su grobovi neustrašivih boraca Majevičke brigade, kao što su bili Miljenko Cvitković-Španac, Tešo Tešić, Aleksandar Vokić, Marko Lukić-Jankovac, Fadil Bešlagić, Joco Petrić-Obrenović, Vojo Spasević-Šuco, Srbo Subotić, Nedо Đokić, Svetozar Vasić, Savo Rankić, Sumbul Bararon i mnogi, mnogi drugi.

Boreći se tokom ofanzive rame uz rame sa proleterskim i drugim brigadama, borački i starešinski kadar naše brigade prekalio se kroz ovaj najteži ratni ispit, stekao dragoceno ratno iskustvo i još više se učvrstio u uverenju o pravednosti ciljeva naše borbe i neminovnosti pobeđe naših naroda koje predvodi KPJ na čelu sa drugom Titom.

I, zaista, skori dani posle ofanzive dokazali su da dragocene žrtve koje je brigada u ofanzivi dala nisu bile uzaludne. Već u toku leta 1943 godine preživeli borci i rukovodnici brigade bili su u mogućnosti da prime u svoj sastav preko 1.500 novih boraca. Iskustvo i prekaljenost boraca sa Sutjeske bili su od velikog značaja u novim okršajima. Oni su ga nesebično prenosili na nove i nove borce koji su u brigadu pridolazili sve do kraja rata, do konačnog oslobođenja; oni su u omasovljenoj i preporođenoj Majevičkoj brigadi — i drugim brigadama i odredima koji su kasnije iz njenog sastava formirani — bili borbeno jezgro, iskusni i prekaljeni starešinski kadar.

Borbe Majevičke brigade u Petoj ofanzivi ostaće ispisane u njenoj istoriji kao i u istoriji naroda Majevice i Semberije zlatnim slovima. Na herojskim primerima boraca svih naših brigada sa Sutjeske učiće se mlade generacije kako se voli svoja sloboda i kako se gine za nju.

Pero KOSORIĆ i Vukašin SUBOTIĆ